Eskiçağ'ın Mekânları Zamanları İnsanları

Derleyen: Lale Özgenel

homer kitabevi

ODTÜ mf

ISBN 975-8293-91-5

Eskiçağ'ın Mekânları / Zamanları / İnsanları

Yayın Kurulu Kararı: 3. 11. 2004/3
Yayın Kurulu: Tansı Şenyapılı, Neriman Şahin, Figen Işık Tüneri, Haluk Zelef
Yayın Türü: Bildiri Kitabı; Tamamı Hakemli

Düzenleme Komitesi
Sevil Enginsoy Ekinci, Elvan Altan Ergut, Namık Erkal, Bilge İmamoğlu, Lale Özgenel, Ali Uzay Peker

Derleyen
Lale Özgenel

Yayınevi Editörü
Betül Avunç

Tasarım
Sinan Turan

Ofset Hazırlık
Homer Kitabevi

Baskı ve Cilt
Barış Matbaa - Mücellit

1. Basım 2005

© Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti.

Tüm metnin yayım hakkı saklıdır.
Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yazarın ve yayımcının
yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti.
Yeni Çarşı Cad. No: 28/A
Galatasaray 34433 İstanbul

Tel: (0212) 249 59 02 • (0212) 292 42 79
Faks: (0212) 251 39 62
e-mail: homer@homerbooks.com

Eskiçağ'ın Mekânları / Zamanları / İnsanları

ODTÜ Mimarlık Tarihi Yüksek Lisans ve Doktora Programı Doktora Araştırmaları Sempozyumu III

2-3 Haziran 2003, ODTÜ, Ankara

Derleyen: Lale Özgenel

Düzenleme Komitesi
Sevil Enginsoy Ekinci
Elvan Altan Ergut
Namık Erkal
Bilge İmamoğlu
Lale Özgenel
Ali Uzay Peker

homer*kitabevi*

İçindekiler

Türkiye'de Yapılan Eskiçağ Mimarlık Tarihi Çalışmalarının Sempozyum Kapsamında Bir Değerlendirmesi, *Lale Özgenel* 7

1 Mimarlık Tarihi ve Antik Dönem Açılımları, *Suna Güven* 15

2 Perge Tiyatrosu Sahne Cephesinin Mimarisi: Araştırma Yöntemleri ve Sonuçlar, *Arzu Öztürk* 30

3 Bergama Traianus Tapınağı'ndan Roma İmparatorluğu Asya Eyaleti Mimarlığına Bir Bakış, *Onur Öztürk* 43

4 Iasos'daki Erken Hıristiyan ve Bizans Kiliseleri, *Ufuk Serin* 56

5 *Spolia*: Geç Antik Dönemde Yapılar ve Yapı Elemanlarının İkinci Kullanımları, *Burcu Ceylan* 74

6 Savaş Teknikleri ve Savunma Sistemlerinin Gelişimi İle Ortaya Çıkan Kale Mekânları: Ankara Kalesi Örneği, *Sinan Sülüner* 85

7 Arykanda Antik Kentindeki Konutlar, *Ayşegül Gürgezoğlu* 97

8 Eski Yakın Doğu'da Ortostatlı Yapıların Tektonik Estetiği ve Kültürel Bağlamı: Bölgeler-Arası Paylaşılan Mimari Bir Pratiğin Oluşumu, *Ömür Harmanşah* 110

9 Karya'daki Aphrodisias'da Bulunan Sivil Roma Bazilikasının Kabartmaları, *Bahadır Yıldırım* 133

10 Eflatunpınar Kutsal Anıtı ve Hitit Su Kültü Üzerine Bazı Yorumlar, *Yiğit Erbil* 146

11 Delos'daki VI. Mitradates Anıtı ve Hellenistik Dönemde Krallık Modeli, *Burcu Erciyas* 157

12 Yunanistan'daki Antik Tiyatrolarda Yapı - Mekân - Zaman İlişkisi Üzerine Bir Deneme, *Zeynep Aktüre* 168

İletişim Adresleri 191

Türkiye'de Yapılan Eskiçağ Mimarlık Tarihi Çalışmalarının Sempozyum Kapsamında Bir Değerlendirmesi

Giriş

Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Tarihi Programı 2003 yılında doktora araştırmaları sempozyumunun üçüncüsünü düzenledi. Daha önceki sempozyumlarda Osmanlı (1999) ve Cumhuriyet (2001) dönemlerini ele almış, ve genç araştırmacıların bu konulardaki yeni çalışmalarını görmüştük. Bu sempozyumda ise mimarlık tarihinin çok daha eski ve çok daha uzun bir zaman dilimine, Eskiçağ'a baktık. Bir buçuk gün süren sunuşlar bize yaklaşık olarak 2000 yıllık bir dönemi, yani tarih öncesi ile geç antik dönem arasında kalan zamanların mekânlarını ve insanlarını değişik kapsamlarda ve çerçevelerde değerlendirme ve tartışma imkânı verdi. Başka bir deyişle bu zamansal çerçeve eskiçağın yapı kültürlerinin değişik boyutlarını farklı dönemlerde ve coğrafyalarda örnekleme ve tartışma olanağı sundu.

Burada sunulan bildiriler öncelikli olarak Türkiye'deki Eskiçağ çalışmalarının içeriğini, bir başka deyişle günümüzde hangi genel çerçeve başlıkları ile çalışıldığını örnekler nitelikteydi. Türkiye de ve ODTÜ Mimarlık Tarihi Programında bu alanda yapılan araştırmalarının açılımlarını ve daha kapsamlı bir değerlendirmesini bildiri kitabının ilk makalesinde ODTÜ Mimarlık Tarihi Programı Ana Bilim Dalı başkanı Suna Güven kaleme almıştır.

1. İnterdisipliner Yaklaşımlar

Sempozyumda sunulan bildirilerin içeriğini göz önüne alarak Eskiçağ çalışmalarının günümüzdeki açılımlarına temel teşkil eden birkaç genel başlık sıralamak olasıdır. Bunlardan birincisi Eskiçağ'ın yapı kültürlerinin, diğer pek çok alanda olduğu gibi artık farklı disiplinlerden gelen araştırmacılar tarafından daha fazla çalışılıyor olmasıdır. Arkeolog, epigraf ve klasikçilerin gün ışığına çıkardığı bilgiler artık sadece onlar tarafından değil sanat tarihçisi, restoratör, mimar, mimarlık tarihçisi ve pek çok farklı uzman tarafından da ele alınmakta, değer-

lendirilmekte, tartışılmakta ve yayınlanmaktadır. Böylesi bir interdisipliner yaklaşım herşeyden önce, yapı kültürünün üreticileri, üretim süreçleri, üretim araçları, üretim amaçları, sosyolojik ve mekânsal boyutu, sembolik anlamı ve zamansal değişimi ya da dönüşümü gibi birbiriyle ilişkili pek çok konuya farklı perspektiflerden bakmayı olanaklı kılmaktadır. Bu, özellikle son on yıl içerisinde Türkiye dışında yapılan Eskiçağ çalışmalarında da gittikçe artan bir yaklaşım olarak benimsenmeye ve kullanılmaya başlanmıştır. Benzer yaklaşımlar Türkiye'de henüz yeterince yaygınlaşmış bir durumda değildir. Ancak, her yıl yapılan ve sayıları neredeyse artık yüzlerle ifade edilen kazı ve yüzey araştırmalarından gelen yeni ve çeşitli bilgi kümelerini artık daha kapsamlı ve çok boyutlu inceleme, ilişkilendirme ve yorumlama gereğinin ortaya çıktığı da bilinmektedir. Dolayısıyla da eldeki bilgiyi farklı yorumlar içerisinde bir araya getirmek ve yapı kültürünün şekillenmesinde etkin olan farklı dinamikleri ortaya çıkarmak konusunda uzmanlık alanları farklı Türk araştırmacıların birlikte yapabileceği katkı ve üretim de gittikçe artmaktadır. Bu sempozyumda sunuş yapan bildiri sahipleri de hem konuları ve hem de temsil ettikleri disiplin bakımından bizlere farklı ve yeni yorumlardan oluşan bir yelpaze sunmuştur. Kayda değer önemli bir başka nokta ise katılımcıların nerdeyse tümünün yurt dışındaki çeşitli araştırma ve eğitim kurumlarında uzun ya da kısa süreli bulunmuş olmaları ve bu anlamda da Türkiye'de yapılan çalışmaları yurt dışında tanıtma ve araştırma imkânı bulmuş olmalarıdır.

2. Mekân Temsiliyeti: Anıtsal ve Anıtsal Olmayan Yapılar, Kent ve Kent Mekânları

Eskiçağ çalışmalarında ulaşılan ikinci önemli bir nokta ise çalışmaların kapsamının artık çok daha geniş tutulması ve çok farklı yapı ve mekânların, ve hatta kentlerin de artık mimarlık tarihi çalışmaları içinde kendilerine bir yer bulmaya başlamış olmalarıdır. Bu bağlamdaki en önemli gelişme anıtlar ve anıtsal yapıların yanında anıtsal olmayanları, ve kent ve kırsal gibi çok daha büyük ve karmaşık ölçekleri de incelemek ve anlamak gerekliliğinin artık kabul görmüş olmasıdır. Sempozyumda da bu durumu yansıtan çalışmalar sunulmuştur.

Öncelikle anıtsal yapıların temsiliyetinden başlayalım. Eskiçağ'a ait bildiğimiz yapıların pek çoğu anıtsal kimliklidir; kamusal ve kimi zaman da kutsal (dini) bağlamlara aittirler. Bunların pekçoğu aynı zamanda büyük ölçekli ve bezemeli yapılar olup, daha iyi malzemelerle ve daha sağlam olarak yapılmışlar ve dolayısıyla da günümüze daha iyi bir korunmuşluk düzeyi ile gelmişlerdir. Günümüze ulaşan pek çok yerleşim örneğinde, yapı kültürü bu gösterişli yapılar tarafından temsil edilmektedir. Bu "prestij" yapılarının çalışılması dönemin yapım ve bezeme teknikleri konusunda olduğu kadar kamusal ve açık alanların

mekânsal ve sosyal olarak nasıl kullanıldığı, şekillendiği, anlamlandırıldığı ve değiştiği konularında da bilgi vermesi bakımından önemli ve gereklidir.

Sempozyumdaki katılımcıların bir kısmı da çeşitli anıtsal yapıları farklı sorulara cevap aramak üzere ele almışlardır. Eskiçağ kentlerinin özellikle topografyasında öne çıkan bir anıtsal yapı türü tiyatrodur. Hernekadar birbirlerine biçimsel olarak benzer gözükseler de tiyatrolar, özellikle sahne yapıları ile farklılaşırlar. Tiyatronun mekânsal bileşenlerinden biri olan sahnenin kendine özgü bir mimari dili vardır. Arzu Öztürk bildirisinde, bu dilin Roma Dönemi Perge Tiyatrosu sahne yapısında nasıl kullanıldığı, hangi mimari elemanlardan oluştuğu ve zaman içerisinde neden ve nasıl bir değişime uğradığı konusunu örnekledi. Bu çerçevede, bu mimari dili oluşturan elemanların kökeni, ve farklı bir dönem ve yapıda bu dilin sürekliliğini nasıl ve ne düzeyde korumuş olduğuna ilişkin bilgi verdi. Bir başka deyişle Eskiçağ çalışmalarında sıklıkla önümüze çıkan dönemler ve yapılar arası mimari etkileşimi örnekledi.

Bu etkileşimin bir başka örneğini Onur Öztürk bir Roma dönemi tapınağında tartıştı. Bu sunuş yapının kendisinden yola çıkıp farklı sorulara yanıt aradı. Bu sorulardan bir tanesi Anadolu'daki Roma dönemi yapılarının aslında kimler tarafından yapılmış ya da yaptırılmış olduğu idi. Başka bir deyişle Bergama'da örneğini gördüğümüz ve Anadolu'nun çeşitli kentlerinde de sıklıkla karşımıza çıkan ve Roma imparatorluk kültlerine evsahipliği yapan tapınakların gerisindeki dinamiklerin ne olduğunu sorgulayan bir çalışmaydı. Bu anlamda Onur Öztürk'ün sunuşunda aslında temelde tüm mimarlık tarihi araştırmalarını yönlendiren bir yaklaşım vardı: yapı kültürüne biçim ve anlam veren dinamikleri aramak.

Eskiçağ'ın son dönemlerine ait anıtsal yapılar arasında kiliseler ve diğer dini yapılar tartışmasız bir şekilde öne çıkar. Anadolu'nun bir çok antik kentinde ve küçük yerleşmesinde onlarca dini içerikli yapı vardır. Bu yapılar, inşa edildikleri çevrede süregelen tarihsel, mekânsal ve sosyal kurguyu pek çok yönüyle etkilemiş ve değişime uğratmışlardır. Pek çok antik kent, Geç Antik dönemde farklı bir kent topografyasına ve kamusal alan tanımına ve kullanımına kavuşmuştur; kentte yeni odaklar ya da yeni kamusal simge-yapılar oluşmuştur. Ufuk Serin sunuşunda Iasos kentinin Geç Antik dönem anıtsal kimliğini bu çerçeveden yola çıkarak örnekledi; kiliselerin mimari, dekoratif ve litürjik özelliklerini bu bağlamda betimledi. Öte yandan, Eskiçağ'da, özellikle de Geç Antik gibi geçiş dönemlerinde kentsel topografyanın değişimi her zaman yeni bina türlerinin eklenmesi ya da eski binaların kullanım dışı kalması olarak gerçekleşmemiştir. Burcu Ceylan'ın Anadolu kapsamında tartıştığı ve örneklediği gibi bu dönemde pek çok yapı ve kentsel alan başka fonksiyonları üstlenmek üzere mekânsal onarım, değişim ve dönüşüm geçirmiştir. Bu iki sunuş ayrıca Eskiçağ çalışmala-

rında oldukça önem kazanmaya başlamış bir konu olan kent, kentleşme ve kent tarihi konularına referans vermeleri bakımından da dikkate değerdir.

Bir kenti şekillendiren ve oluşturan sadece barındırdığı çeşitli anıtsal yapılar ya da kamusal alanlar değildir. Bir başka anıtsal yapı türü olarak kenti sınırlayan ve tarifleyen sur duvarı ve bu duvarın içerisinde ve boyunca yer alan kent girişi, kule, burç ve tünel gibi elemanlarda aslında kente ait mekânlardır. Pek çok Eskiçağ kentini sarmalayan sur duvarlarının, ve bunları oluşturan mimari elemanların giriş ve savunma işlevlerini daha iyi yerine getirebilmek adına yapısal ve teknik değişim ve gelişim süreçleri sergilediğini Sinan Sülüner Ankara Kalesi örneği başta olmak üzere Anadolu'daki değişik kale yapılarında gösterdi. Bu arada sur duvarının, sınır, sınırsallık, ve benzeri kavramsal boyutlarıyla da kent çalışmaları içinde yer almaya başladığını belirtmek gerekir.

Eskiçağ çalışmalarında artık anıtsal olmayan yapıların da temsiliyeti var. Bu yapıların başında da konutlar gelmektedir. Eskiçağ konutlarının arkeolojik olarak incelenmesi yakın bir zamana kadar ihmal edilmiş, ve ne yazık ki pek çok örnek belgelenmeden toprak altında bırakılmıştır. Oysa ki kamusal yapılara kıyasla gösterişsiz ve bezemesiz olan konutlar yapı kültürünün özel alandaki temsilcileridir ve her dönemde olduğu gibi Eskiçağ konutlarının şekillenmesinde ve kullanımında da gündelik hayata ilişkin pratikler ve ritüeller kadar, özel alan ile ilişkilendirilen "mahremiyet", "cinsiyet", ve "kimlik" gibi kavram ve temalar da etkin olmuştur. Bu kavramların Eskiçağ insanları tarafından mekânsal olarak nasıl yorumlandığına dair ipuçlarını da en iyi konutta bulabiliriz. Konut çalışmaları hakkındaki tek temsilci olan Ayşegül Gürgezoğlu konutların daha çok mimarisini şekillendiren ve ilgilendiren konum, manzaraya açılma, bezeme, büyüklük, gösteriş ve su tedariki gibi yapısal ve mekânsal özellikleri Arykanda antik kentinden verdiği örneklerle belgeledi. Arykanda kenti farklı konut türlerini bir arada sergilemesi bakımından Türkiye'deki Eskiçağ konut çalışmaları için önemli bir referans olacaktır.

3. Görsel Anlatı, Anlam ve Anlamlandırma Çalışmaları

Eskiçağ çalışmaları kapsamında vurgulanan üçüncü bir araştırma alanı da "görsel anlatı" ve anlam çalışmalarıdır. Buradaki görsel anlatı deyişini Ömür Harmanşah'tan ödünç aldım. Yapı kültürünü temsil eden pek çok örnekte tamamlayıcı bir eleman olarak ele alınmış olan resimli kabartmalar yapıyı, üstlendiği işlevin ötesine geçirerek sembolik bir boyuta taşırlar. Bu tarz görsel anlatılar daha çok kamusal yapılar ve mekânların parçası olarak düzenlenmiş olup, politik ve ideolojik mesajların ve anlamların iletilmesinde adeta görsel bir metin görevi üstlenmişlerdir. Sempozyumda bu olgunun farklı dönemlerdeki örneklerini görme şansımız oldu. Bahadır Yıldırım Aphrodisias'daki sivil Roma Bazilikasını sa-

dece kentin önemli anıtsal yapılarından biri olarak ele almadı. Yapının işlevi ve sembolik anlamını da vurgulayan kabartmalarının nasıl kentin kültürel kimliğini ve kuruluş mitini temsil edecek şekilde düzenlediğini de tartıştı. Benzer bir yaklaşımı Ömür Harmanşah çok farklı bir dönemde ve yapıda ele aldı ve geç-Asur saraylarındaki ortostatlı kabartmaların bu kez saltanat ideolojisini ortaya koymak üzere tasarlandıklarını vurguladı. Dahası bu geleneğin Eski Yakın Doğu'da oldukça yaygın bir coğrafyada hüküm sürmüş olduğunun da altını çizdi.

4. Dönemsel Temsiliyet

Eskiçağ Mimarlık Tarihi çalışmaları gittikçe artan bir şekilde artık daha az temsil edilmiş dönemleri de içermeye başladı. Ömür Harmanşah'ın sunuşu bu açıdan da çok önemli bir örnekti aslında. Yine bu çerçevedeki bir başka önemli bildiri Yiğit Erbil'den geldi. Gerisinde oldukça fazla yazılı belge bırakmış olan Hitit uygarlığından günümüze çok az az sayıda anıtsal yapı kalmıştır. Ancak bu az sayıdaki örneğin de henüz yeterince kapsamlı çalışıldığı söylenemez. Hitit yapı kültürünü oluşturan az sayıdaki önemli anıtsal yapıdan biri de Yiğit Erbil'in ele almış olduğu su kültüne ayrılmış açık hava mekânlarıdır. Bu mekânlar açık alan, su, havuz, ve kabartmalı rölyef gibi değişik bileşenlerden oluşmuş sembolik ve ritüel amaçlı yapılar olup hem suyun bir tasarım aracı olarak mekânsallaştırılabileceğini ve hem de yukarıda bahsetmiş olduğum görsel anlatı potansiyelini içerebileceğini örneklerler.

Çok farklı bir anıtsal yapıdan ve dönemden yola çıkan Burcu Erciyas ise bize çok fazla çalışılmamış olan iki önemli konuyu, Pontus Krallık dönemini ve bu dönemdeki krallık modelini anlattı. Bu sunuş, kendi coğrafi sınırları dışında da etkin ve görünür olmak isteyen bir kültürün bunu bir anıt yapısı bağlamında nasıl gerçekleştirmiş olabileceğine ilişkin oldukça çarpıcı ve önemli bir örnekti. Türkiye'deki Eskiçağ araştırmalarının çok büyük bir kısmı Anadolu'nun batısında ve güneyinde ve belirli dönemler üzerine yoğunlaşmış durumdadır. Burcu Erciyas'ın çalışması Anadolu'unun çok daha az çalışılmış ve dolayısıyla daha az bilinen bir coğrafyasında güçlü ve etkin olmuş ancak nispeten az çalışılmış bir kültüründen bize bilgi vermesi bakımından da önemli bir katkı oluşturmuştur.

5. Kuramsal Yaklaşımlar

Eskiçağ'dan bize kalan yazılı, görsel ve mimari malzeme, ki bunlar bazı dönemler için oldukça geniş bir veri tabanı oluştururlar, Eskiçağ'ın yapılarını anlama ve anlamdırma çalışmalarına kuramsal bir perspektiften bakmamıza olanak sağlayacak nitelik ve kapsamdadır. Böyle bir yaklaşımı ise, Braudel'in tarihsel zaman kurgusuna referansla Zeynep Aktüre Roma Dönemi antik Yunan tiyatroları örneğinde tartıştı ve yeni açılımları sundu.

Sonuçlar

Burada, sunulan ve yayınlanan bildirileri kısaca tanıtmaya ve Eskiçağ Mimarlık Tarihi Çalışmaları alanında ne tür yaklaşımları örneklediklerini özetlemeye çalıştım. Ancak elbetteki tüm bildiriler, farklı açılardan bakıldığında, burada çok genel olarak ayrıştırdığım tüm alt başlıklara, ya da olası pek çok diğerlerine, bir biçimde referens verebilir ya da dahil edilebilir. Ancak her biri, Eskiçağ'ın mekânlarını, zamanlarını ya da insanlarını çalışmanın da, "Mimarlık Tarihinin" kapsadığı diğer dönemler kadar zengin ve karşılaştırılabilir bir bilgi kümesi üretebileceğini göstermektedir. Burada sunulan seçki bu anlamda genç Türk araştırmacıların, Türkiye içinde ve Türkiye dışında yapılan, genel olarak "Eskiçağ" ve özel olarak "Eskiçağ Mimarlık Tarihi" araştırmaları ve çalışmalarının zengin ve çok boyutlu açılımlarına yaptıkları ve yapabilecekleri katkıyı sergilemesi bakımından önemlidir.

Notlar

Eskiçağ çalışmaları alanında kullanılan yabancı terimlerin (İngilizce, Fransızca, Almanca, İtalyanca, Latince, Eski Yunanca vb.) Türkçe karşılıkları konusunda başvurabileceğimiz arkeoloji sözlükleri olmasına karşın, tüm aradıklarımızı içeren kapsamlı bir yayın yoktur. Zaten pek çok terimin Türkçe karşılığı da henüz oluşturulmamıştır. Bu anlamda Türkçe terminoloji kullanımı bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla, ortak bir terim kataloğu oluşturmaya çalışmak ve yanlış anlamlandırmalara yol açmamak adına, kitapta yer alan bildiriler yazarları tarafından tercih edilen terimler değiştirilmeden yayınlanmıştır. Henüz Türkçe'ye çevrilememiş ya da yaygın olarak kabul görmemiş, ve özel isim olmayan kelimeler (örneğin yer isimleri) italik olarak verilmiştir.

Bu kitap içerisinde bulunan metinlerde yer alan görüşler tamamiyle yazarlarına aittirler. Ayrıca metinlerde kullanılan ve yazarlara ait olmayan görsel malzemenin kullanım iznini temin etmek de yine yazarların sorumluluğuna bırakılmıştır.

Teşekkürler

Sempozyumun gerçekleşmesinde pek çok kurum ve kişinin desteği olmuştur. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Rektörlüğü, Mimarlık Fakültesi Dekanlığı, Mimarlık Bölüm Başkanlığı ve Mimarlık Tarihi Programı öğretim üyeleri ve yüksek lisans öğrencileri çeşitli aşamalarda katkı ve yardımda bulunmuşlardır. Kendilerine düzenleme komitesi adına teşekkür ederim. O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Yayın Kurulunun üyelerine (Serap Kayasü, Neriman Şahin Güçhan, Tansı Şenyapılı, Figen Işık Tüneri ve Haluk Zelef) ve sempozyum afişini tasarlayan sayın Fatih Öz'e de ayrıca teşekkür ederim. Düzenleme komitesi adına son olarak,

Mimarlık Tarihi Yüksek Lisans Programı Başkanı sayın Suna Güven'e sempozyumun açılış konuşmasını gerçekleştirdiği ve bizimle aynı heyecanı paylaştığı için teşekkür ediyorum.

Lale Özgenel

Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Mimarlık Bölümü, Mimarlık Tarihi Programı

1

Mimarlık Tarihi ve Antik Dönem Açılımları

SUNA GÜVEN

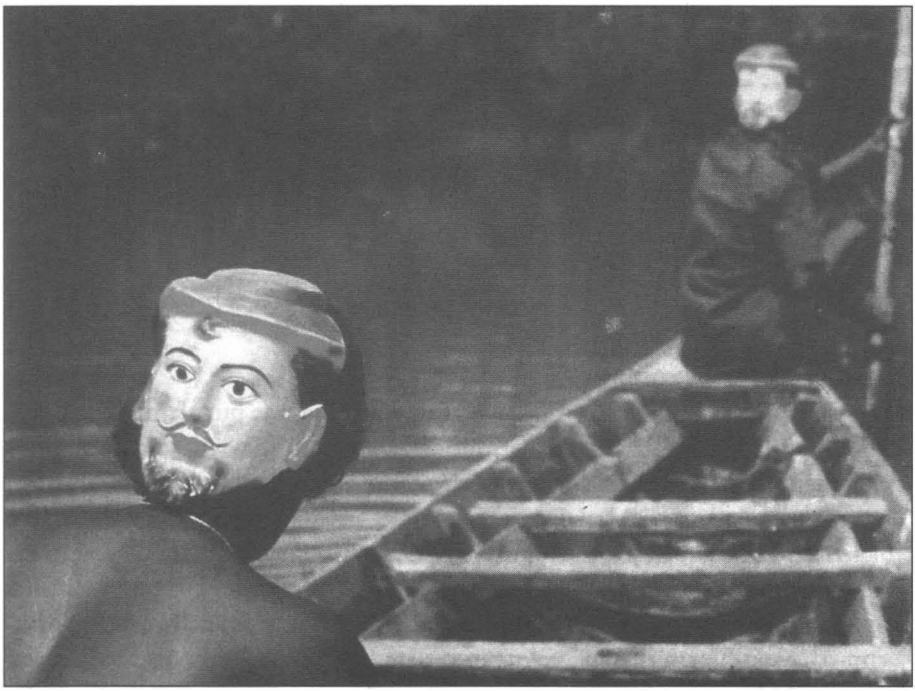
1. Mimarlık Tarihyazımı

Mimarlık tarihinin doğasını keşfe çıkanların yolculuğunda pusulanın ibresi şimdiki zamana sıkışmışlık ve bellek yitiminden kaçış arasında oynarken düz bir rota izlemez. Yalnız kuramda değil, güncel yaşamda da karşımıza çıkan bir durumdur bu. Önce Ankara ve Uzak Doğu'dan güncel yaşama yönelik ama birbirinden çok uzak iki örnekle başlamak ilginç olacak. Yıllarca önce, Ankara'da yoğun kar yağışının aniden bastırdığı bir akşam, Yıldız'dan Oran'a çıkmaya çalışıyordum. Beni götüren taksi sürücüsünün inatçı ustalığına ve tekerleklerin gürültüyle buza meydan okumasına karşın, yokuşun yarısında tıkanıp kaldık. Ama sürücü kararlıydı. "Abla, sen merak etme, ben seni mutlaka götüreceğim," dedi. Bunu dedikten sonra da arabayı ters yöne çevirdi ve ben "ne oluyoruz" demeye kalmadan, gerisin geriye, arabanın arkasıyla yokuşu tırmanmaya başladık. Sonunda yukarıya vardık. Buna benzer biçimde fotoğrafta görülen kayıktaki Uzak Doğulu adamlar da öne doğru ilerliyorlar ama başlarının arkasına ters yönde taktıkları maskeler, öne değil, arkaya gittiklerini düşündürüyor (Resim 1). Bunun hangi anlama geldiğini ve arkasındaki mantığı tam olarak anladığımı söyleyemesem de, yerlilerin çevredeki bazı hayvanları yanıltmak için bu davranışın etkin bir mekanizma olduğuna inandıkları rivayet ediliyor.[1] Ankaralı taksi sürücüsü ve maskeli kayıkçıların ortak yanını oluşturan geri vitesle öne doğru ilerleme çabası bana tarihyazımının doğasında hep varolan zamandizinsel tersliği, ya da çelişkiyi anımsatır.[2]

Tarih, ya da daha özelde Mimarlık Tarihi de, aslında geleceğe varmak için, şimdiki zamandan, geriye, geçmişe doğru yapılan ama geleceğe yönelik olan bir eylemi temsil eder. Bu eylem geleceğe yöneliktir çünkü geçmişe yapılan yolculukta, eskiden, ya da daha önce yapılmış olanı anlamak, bir anlamda, onu şim-

1 Uzun yıllar önce popüler bir dergiden aldığım bu fotoğrafın künyesi arşivimde olmadığı için kaynağını tam olarak belirtemiyorum.

2 Delbert Highlands mimarlık tarihinin yazılması ve algılanmasındaki bazı zamandizinsel sorunlara tasarım öğrencilerine mimarlık tarihi eğitimi kapsamında çok güzel değinmektedir (Highlands 1990).

diki zamanın süzgecinde yeniden kurgulayıp inşa etmekten başka birşey değildir. Ne kadar nesnel olmaya çalışılsa da, bunu yaparken yepyeni bir süreç devreye girer. Mimarlık tarihinin temelini oluşturan mekân tarihinde de durum aynıdır. Mekânın tarihini yazarken yapılan da, kent olsun, bina olsun, onu ilk yazanın -veya yazanların- dünyasına girerek, onu okumak, okuyabilmek ve yeni yazarının dünyasında yeniden yazmaktır.

Genel olarak, Mimarlık tarihyazımında ortaya çıkan, farklı zaman ve mekân düzlemlerinin geçirgen örüntüsünden oluşan güncelleşmiş haritalardır. Eksende, Klasik veya Barok, hangi kesit olursa olsun, bu haritaların inşası için gerekli olan zihinsel mekanizmalar aynıdır. Başka bir deyişle, zaman ve mekân düzlemlerindeki mesafeler yakın veya uzak da olsa, bu haritaların yazılmasında ve oluşturulmasında aynı zihinsel mekanizmalar rol oynar. Klasik ve Barok gibi farklı kesitler söz konusu olduğu zaman değişen ise, mekanizmaların kendileri değil, haritaların kurgu sürecinde kullanılan verilerin niteliği, hatta bundan da çok, bu verilerin ulaşılabilirliğindeki farklılıklardır. Bu bakımdan, diakronik bir süreç içerisinde geriye doğru gidildikçe, günümüze geri gelmek için katedilmesi gereken mesafe göreli olarak arttığından, Eskiçağ'ın mekânları ve zamanlarının haritasını günümüzde yeniden kurgulamak, diğer çağlara kıyasla daha karmaşıktır. Dolayısıyla bu mekânları okumak bazı ek beceriler gerektirebilir. İşte

bu noktada, çoğu zaman, özünde değil, ama biçimsel yönden, yapay kriterlerle birbirinden ayrılan Mimarlık Tarihi, Sanat Tarihi ve Arkeolojinin birlikteliği ve dayanışması büyük önem kazanır.

2. Türkiye'de Eskiçağ Mimarisi ve Arkeoloji

Özellikle Türkiye'nin bulunduğu coğrafyada, kültürel, mimari ve arkeolojik mirasın hem yoğunluğu, hem de çok katmanlı özelliği nedeniyle böyle bir birliktelik kaçınılmaz görünmektedir. Baş döndürücü bir hızla gelişen teknolojik olanaklarla birlikte, yeni bilgi üretim sistemlerinin de devreye girmesiyle, birbirini besleyen, hatta daha ileri giderek tetikleyen disiplinlerarası çalışmalar, Eskiçağ'ın mekânsal haritalarının yazılımını kolaylaştırmaktadır. Bu bakımdan, Eskiçağ'a ait verilerin hem nitelik, hem de nicelik bakımından kendine özgü sınırlayıcılığından kaynaklanan bazı özel sorunlarının aşılmasıyla, tarihyazımı için gerekli olan mekânsal çözümlemelerin olanaklılığının, bize daha yakın oldukları için veri açısından daha fazla potansiyel içerir gibi görünen daha geç dönemlerdekinden daha az olmadığını düşünüyorum. Bu bakımdan, bazı kesimlerde hâlâ kabul gören bir görüş olsa da, Eskiçağ mimarlığının -mimarlık tarihi veya sanat tarihinin dışında- daha çok arkeolojinin temel ilgi alanına indirgenmesi pek doğru bir yaklaşım gibi görünmemektedir. Hatta tam tersine bir görüşle, Eskiçağ'ın, Mimarlık Tarihinin dönemsel açılımlarının çok önemli bir ayağı olduğunu ifade edebiliriz. Ancak, daha genel bir çerçevede bunun akademik ve eğitim pratiğinde yansıması, ne yazık ki, daha geriden geliyor gibi görünüyor.[3] Kuşkusuz bunun nedenlerinden bir tanesi, Türkiye'de Mimarlık Tarihi disiplininin ortaya çıkışının, bir yandan mimarlık okullarında tasarım eğitiminin pratik araçsallığı, diğer yandan da Cumhuriyet sürecindeki ulus inşa etme projesinin direttiği kültürel araçsallık arasında bir yerde gidip gelmesinde yatıyor.[4] Buna bir de ülkemizde kuramsal içerikli bir kültür tarihi kavramının henüz tam olarak yerleşmediğini eklersek, Türkiye'nin tarihyazım güzergâhları içerisinde, Eskiçağ'ın mekânsal tarihinin, bir ara sokak, hatta arka sokak konumundan çıkıp kendi epistemolojik gerçeğini üreten bir anayola dönüşebilmesi için daha epeyce bir yol katedilmesi gerektiği öne sürülebilir.

Şimdi kısaca Eskiçağ'a yönelik veri tabanı oluşturma sürecine bakarsak, Türkiye'de Eskiçağ'ın mekânsal tarihinin yazılımı için ilk etapta gerekli olan temel

3 Doçentlik sınavlarında mimarlık tarihi alanında başvuru yapan adaylar ve jüri üyeleri arasında Eskiçağ uzmanlığına sahip olanların sayıca azlığı buna güzel bir örnektir.

4 Bu bağlamda mimarlık eğitimi sırasında mimarlık tarihinin ele alınış biçimi nedeniyle zararlı bile olabileceğine dikkat çekildiği olmuştur (Alsaç 1990). Öte yandan, ulusal kimlik ve kültürel bilinç düzeyi arasındaki ilişki Türkiye'de arkeoloji biliminin yönlendirilmesinde rol oynamıştır (Akurgal 1977; Şahin 1999; Tarhan 1995).

niceliksel verilerin gün geçtikçe arttığını söyleyebiliriz. Gittikçe zenginleşen bu veri tabanına yönelik olarak, yüz yıldan fazla bir süreden beri faaliyet gösteren Bergama ve Efes gibi yabancı kazıların çalışmaları hâlâ hız kaybetmeden ve bilgi üretiminde yeni gelişmelere ayak uydurarak devam etmektedir. Kurtuluş Savaşı'nın halen sürdüğü günlerde, ulusal ölçekte yeni bir kültür vizyonu çerçevesinde, Atatürk'ün kişisel direktifiyle kurulan Asar-ı Atika (Eski Eserler) Müdürlüğü'nün kurulmasıyla Türk kazıları da start almıştır. Cumhuriyet'in ilk Türk kazısı 1925 yılında Ankara'da, İstasyon binası ile Gazi Orman Çiftliği arasında bulunan tümülüslerde yapılmış, bunu 1933'te yine Ankara yakınlarında gerçekleştirilen Ahlatlıbel kazısı ve diğerleri izlemiştir.[5] Günümüzde ise, 2003 yılında gerçekleştirilen ve 2002 yılında yapılan çalışmaları kapsayan 25. *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu*'nda Bakanlar Kurulu kararıyla desteklenen 142 "Kazı sonuçları" ve 116 "Araştırma ve Arkeometri Sonuçları" bildirisiyle Türk bilim adamları ve geniş bir ülkeler yelpazesinden gelen yabancı araştırmacıların (Japonlar dahil) toplam 258 bildiri sunmuş olması, belli bir yönde veri tabanı oluşturulmasında ne kadar çok mesafe katedildiğinin somut göstergesidir.[6] Ayrıca, bu oldukça yüksek görünen rakama, resmi izin gerektirmeyen kişisel araştırmalar ve müzelerin yaptıkları kurtarma kazılarının dahil olmadığını anımsatmak yararlı olacaktır.

Ancak, gün geçtikçe çoğalmasını heyecanla izlediğimiz bu temel veri üretmeye yönelik çalışmaları, kültürel bellek oluşumunda basamak taşı işlevini gören yalınkat belgeler olmaktan çıkartarak, mekânsal tarih yazımında daha aktif, kullanılabilir bilgiye dönüştürmek için daha ısrarcı ve sistematik olmamız gerektiği vurgulanmalıdır.

Anadolu kültür mirasının sağlam ve güvenilir arkeolojik yöntemlerle belgelemeye yönelik olarak incelenmesi kuşkusuz önemli bir sürecin parçasıdır ve yararlılığı yadsınamaz. Burada arkeolojik yöntemden kastedilen, stratigrafik çalışma sonucunda ortaya çıkarılanların fotoğraf, çizim, rölöve, envanter ve kataloglama yöntemleriyle incelenmesidir. Bu yöntemin, arkeolojinin yanı sıra, Sanat Tarihi ile Mimarlık Tarihi araştırmalarında da hâlâ geçerli -ve çok yararlı- olduğunun altını çizmek gerekiyor. Bu geleneksel yöntemle hedeflenen, kendi içinde tutarlılığı olan bir bilgi kümesinin oluşmasıdır. Ne var ki, bilgi üretimi -

5 Müzeciliği kurumlaştıran kararlara rağmen Osmanlıların batıda gelişen arkeoloji bilimine çok fazla ilgi gösterdiği söylenemez. Ancak ilk kazıların gerçekleşmesinden sonra Türkiye'nin arkeoloji politikasının oluşturulmasına Atatürk büyük önem vermiştir (Özgünel 1986; Sevin 2003).

6 Bu bildirilerin aksama olmadan sunulduktan bir yıl sonra sistematik olarak yayınlanması artık kurumsallaşan önemli bir başarıdır. Bir önceki sempozyumda da 98 kazı, 62 yüzey araştırması ve 14 arkeometri sunuşunun yapılması arkeolojik araştırmaların gün geçtikçe arttığına işaret etmektedir (T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları 2003a, 2003b, 2003c).

özellikle Eskiçağ konusunda sıkça yapıldığı gibi- yalnızca bu yönteme dayandırıldığında, daha geniş bir çerçevede, bu bilginin etki alanıyla birlikte oluşum sürecine katkı yapan biçimlendirici unsurların göz ardı edilmesi kaçınılmaz oluyor. Başka bir deyişle, eksik olan, ya da yapılması gereken, kesinlikle bu geleneksel hale gelen belgesel yöntemin kaldırılması, artık kullanılmaması değildir. Sil baştan, köktenci bir reform yerine biraz taze kan gerekiyor. Yeni kuramsal yaklaşımlara daha fazla yer açmak ve farklı kavramsal çerçevelerin devreye girebilmesi için kapının aralanmasıdır gerekli olan. Ama bilginin kısa yolu olmadığını da özellikle vurgulamak istiyorum. Gerekli bilgi donanımı ve altyapısı olmadan, hiçbir kuram kendi başına belgesel bilginin yerine geçemez, onun yerini tutamaz. Kuram, eldeki bilgiye giydirilemez; ancak varolan temel bilginin epistemolojik açılımını, dönüşümünü sağlar ve onu yeni bir üst bilgi şekline sokar.

3. Mimarlık Tarihi ve Mimarlığın Tarihi

O halde, Mimarlık Tarihi bilgisinin -daha özelde Eskiçağ mimarlık tarihi bilgisinin- üretiminde aslolan nedir, nedir onu farklı yapan sorusunu sorabilir miyiz? Bunun bir anahtarı galiba İngilizce'de daha belirgin olan *History of Architecture* ile *Architectural History* tanımlamaları arasındaki, ilk bakışta ince bir nüans gibi görünen ama daha temelde oldukça farklı bir duruşu temsil eden ayrımda açıkça görülebiliyor. Türkçe ifade edersek, Mimarlığın Tarihi ile Mimarlık Tarihi diyebileceğimiz bu tanımlamaların birincisi -yani Mimarlığın Tarihi- tarihyazımı içerisinde mimarlığın farklı aşamalarla kendi izleğini oluşturan doğrusal dizilimini, ikincisi, yani Mimarlık Tarihi ise daha çok kendine özgü bir söylemi olan bir tarih yazınını çağrıştırıyor. Bundan gidersek, hemen akla gelen, Türkiye'nin ilk profesyonel ve önde gelen mimarlık tarihçilerinden birisi olan Doğan Kuban'ın, Uğur Tanyeli'nin ona atfettiği "positivist" diyebileceğimiz yaklaşımı görünüyor (Batur vd. 2002: 84; Tanyeli 1997: 68). Bunun temelinde belli bir anlayışla yapıldığı görülebilen ve bundan hareketle aynı çerçevede açıklanabilen ürünlerin tarihi var. Böyle baktığımızda, arka planda bunları oluşturan zihinsel iklimin araştırılması ve bilinmesi, bu ürünlerin anlaşılmasının temelini oluşturuyor. Yinelersek, Mimarlık Tarihinde nesnel bilgiyi üretebilmek için dönem binalarının ve mekânlarının kendi düşünce yapılarıyla okunma zorunluğu ortaya çıkıyor.

Galiba zorluk da burada. Bu hiç kolay olmayan, epeyce zor bir iş. Çünkü dönemin zihinsel ikliminin araştırılması, araştırma konusu olan bina ve mekânların kendi coğrafyaları ile sınırlı kalamıyor. Bu bakımdan, örneğin, Hitit, Yunan veya Roma Mimarisinin plan kurgularının, formlarının ve strüktürlerinin oluşumu, bir fanus içerisinde kendi kendine olmuyor. Bunların kendi dönem kesitleri içinde yarattıkları metinleri, düz tasvirlerin ötesinde, gerçek anlamda oku-

yabilmek, hem senkronik, hem de diakronik, çok boyutlu coğrafi ve kültürel açılımı olan bir çerçevede, çeşitli etkileşim mekanizmalarının çözümlenmesini ve bu mekanizmaların, sözü edilen mekânsal metinlerin oluşumuna nasıl yansıdıklarının, onları nasıl ve neden oluşturduklarının anlaşılmasını zorunlu kılar. Dolayısıyla, Anadolu'nun bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan mimari ve kültürel malzemesini incelerken, yalnızca bu sınırlar içinde kalan verilerin incelenmesiyle yetinmek -ya da donanım yetersizliği veya başka nedenlerle- yetinmek zorunda kalmak- üretilmesi hedeflenen bilgiyi eksik kılacaktır. Buna göre, doğal olarak, eksik verilere dayandırılarak kurgulanan mekânsal haritalar da okuyucusunu yanlış yöne çeken, yanıltıcı bilgi odaklarına dönüşme tehlikesini barındıracaktır. Bu bağlamda, Türkiye'nin yanı sıra, Hitit için Suriye, Irak ve Mısır; antik Roma ve Yunan için, en azından İtalya ve Yunanistan, hatta kuzey Afrika, İngiltere ve Fransa'daki mimari ve kültür birikimlerinden de haberdar olunması gerekiyor. Bütün bunlara bir de dil sorununu eklersek, -yalnızca düz bir kültür tarihi birikimi açısından bile- sağlıklı bilgi üretiminin ne denli zor ve çapraşık bir serüven olduğunu daha kolay anlayabiliriz. Şimdiye kadar, mimarlık ve kültür tarihi ilişkisi içinde daha çok kültür boyutuna değindik. Bunu biraz daha açarak, mimarlık tarihçisinin konumunu irdelemek istiyorum.

Mimarlık tarihçisi için, Eskiçağ'ın mekânsal haritalarını oluştururken, kuramsal yoğunluk ile olguların derlenmesine bağlı olan tarihsel bir yaklaşım arasındaki diyalektiği kurarak, kendine özgü bir rota çizmekten başka bir seçenek görünmüyor. Bu yapılmadığı zaman, yalnızca tarihsel yaklaşımın ağırlığının hissedildiği durumlarda, yapılar ve mekânlar, Bizans tarihçisi Bob Ousterhout'un deyimiyle, "tarihin önemli olayları için birer sahne durumuna" indirgenmekten kurtulamıyor (Erkmen 1998: 51). Böylelikle de, tarihyazımında, belirleyici, etkin boyutlarından çok, belirlenen edilgen boyutları ile ön plana çıkarak öznel değil, nesnel konuma geçiyorlar.

Bu yaklaşımdaki daha önemli bir sorun ise, mimarlığın temel belirleyicileri olan görsellik ve yaratıcılık unsurlarının gündeme gelmeyişidir. Burada kastettiğim yalnızca bir mekân tasviri olarak anlaşılmamalı. Mimarlıkta görsellik ve yaratıcılık öğelerinin gündeme gelişi, yapılı çevreye yaratıcı bir sürecin dinamikleri çerçevesinde bakmayı zorunlu kılar. Kentsel ölçekte bir irdeleme yapacak olursak, bir Yunan kentinden Roma kentine uzanan süreçte, kamu kurumlarının nasıl değiştiğinin anlaşılması yalnızca tarihsel yaklaşımla mümkün görünmemektedir. Tekil mimarlık örnekleri için de durum pek farklı değil. Özellikle Eskiçağ söz konusu olduğu zaman, farklı disiplinlerdeki verilerin bir araya getirilerek parçacıl nitelikteki bilgilerin daha bütüncül ve kavramsal bir bakışla ele alınması daha da büyük bir önem taşımaktadır.

4. Ankara'daki Augustus Tapınağı: Anlam ve Bağlam

Söylediklerimi biraz somutlaştırmak için bu noktada bir örnek vermek yararlı olacak. Vereceğim örnek, hepimizin yakından bildiği, Ankara'da Ulus'ta, Hacı Bayram Camii'nin bitişiğinde bulunan, erken Roma dönemine ait Augustus Tapınağı. Şimdi kısmen de olsa koruma altına alınan bu yapı, ilk Roma imparatoru Augustus'un *Res Gestae* adıyla bilinen ve onun gerçekleştirdiği işlerin hem Latince, hem de Yunanca yazılmış olan, dünyada bilinen tek tam kopyasını taşımasıyla biliniyor. Antik kaynaklara göre Roma'da olduğu bilinen orijinal *Res Gestae* yazıtı kaybolmuş durumda. Yazıtın kopyasının Latince versiyonu tapınağın girişinde bulunmakta, Yunancası ise güney duvarını boydan boya kaplamaktadır. Bu önemli yazıt nedeniyle tapınak daha 16. yüzyılda Avusturya elçisi Ogier Ghiselin de Busbeck'in ilgisini çekmiştir. Daha sonraki araştırmacılar da yazıtın epigrafik çözümlemesini açıklığa kavuşturmak için -sonradan gerçekleşen yapılaşma nedeniyle gizlenmiş olan- mimari ve arkeolojik verilerden bağımsız olarak Latince ve Yunanca sözcüklerin tamamlanması ile cümle kalıplarının netleştirilmesi üzerine yoğunlaşmışlardır. Almanlar tarafından 1926'da başlatılan ve Türk Tarih Kurumu tarafından devam ettirilen kazılar da, aynı biçimde, tapınağın duvarlarına kazınmış yazıttan bağımsız olarak yapının planını açıklığa kavuşturmayı hedeflemişlerdir. Ayrıca, epigraf, arkeolog ve mimarlardan bağımsız olarak gezginler de tapınağı anlamaya çalışmaktan çok, belgelemeye yönelik olarak incelemişlerdir. Hepsi de tapınağın farklı yönleriyle ilgilenen bu araştırmacılar arasında ortak bir metin oluşturma kaygısı bulunmadığından, tapınağın -yazıtla birlikte algılandığı zaman- ortaya çıkan, tarihi yeniden kurgulama ve bir toplum belleği tasarlama misyonunun, tapınağın arkitektonik bağlamıyla harekete geçirildiği gerçeği göz ardı edilmiş olmaktadır. Bu açıdan yorumlandığında, yazıt ve üzerinde yer aldığı tapınağın, yalnızca tarihe tanıklık eden ve salt tarihi belge niteliğinde bir metin olmadığı anlaşılır (Güven 1998). Böylelikle, tapınağın yazıtıyla birlikte temsil ettiği ideolojik işlevin, 2000 yıl öncesinde güncel yaşamda nasıl algılandığının ayrıntıları, mekânın okunması yöntemiyle yeniden kurgulanabilir.

5. ODTÜ Mimarlık Tarihi Yüksek Lisans Programı ve Antik Dönem Açılımları

Bu noktada, merceği biraz kendimize, ODTÜ Mimarlık Tarihi Yüksek Lisans Programına tutmak istiyorum. Kuruluşundan bu yana, diğer geleneksel konular yanında, öğrencilere Eskiçağ konusunda Yüksek Lisans dersleri sunan ve bu konuda tezler üretmiş bulunan programın bu özelliğinin galiba daha iyi bilinmesi gerekiyor. Çünkü yakın zamanda, Türkiye genelindeki mimarlık tarihi ortamını değerlendiren ve ABD'nin saygın mimarlık tarihi dergisi *Journal of the*

Society of Architectural Historians tarafından yayınlanan bir değerlendirmede, programın bu özelliğine neredeyse hiç değinilmiyor (Baydar 2003). Özet bir bilgi verecek olursak, 1990'lı yıllarda, ilk tezlerini vermeye başlayan programın, 2004 yılının sonu itibarıyla 43 adet tamamlanmış Yüksek Lisans Tezi bulunmaktadır. Bu tezlerin aşağı yukarı üçte birine yakın bir bölümü -43 tezden 15 tanesi- Bizans dönemi ile birlikte Eskiçağ'a ilişkin konuları ele almaktadır. Bunların dördü ise, sırasıyla 1) Namık Erkal'ın *Constantinopolis: A Study on the City of Constantinople as the Artifice of Constantine the Great's Imperial Project* (*Konstantinopolis: Büyük Konstantin'in İmparatorluk Projesi Üzerine Bir Çalışma*); 2) Ömür Harmanşah'ın, *Drama, Marginality, Space. Architecture of Ritual Action in Archaic Greece. A Hellenistic Paradigm: Pergamum* (*Drama, Sınırsallık, Mekan. Arkaik Yunan'da Törensel Hareketin Mimarlığı. Hellenistik bir Örnekleme: Bergama*); 3) İdil Üçer'in, *Reconciliation of Authority and the Subjects: Institutionalization of the Imperial Cult and Evolution of its Architecture in Asia Minor* (*Otorite ve Tebaanın Bütünleşmesi: İmparatorluk Kültünün Kurumsallaşması ve Küçük Asya'daki İmparatorluk Kültünün Gelişmesi*); ve 4) Elif Keser'in *The Ecclesiastical Architecture of the Syrian Orthodox in Tur Abdin* (*Tur Abdin'deki Süryanilerin Dini Mimarisi*) başlıklı tezleri, farklı yıllarda ODTÜ Mustafa Parlar Vakfı'nın Yılın Tezi ödülüne layık görülmüşlerdir.[7]

Mimarlık Tarihi Yüksek Lisans Programında Eskiçağ ve Bizans konularına odaklanan 15 tezin yazarlarından yalnızca ikisi akademik sürece girmemiştir. Diğerleri ise ODTÜ, Türkiye'nin diğer üniversiteleri, ABD ve İngiltere'yi içeren geniş bir yelpaze içinde mimarlık, sanat tarihi ve arkeoloji bölümlerinde doktora sürecine girmeyi seçerek akademik kariyere yönelmişlerdir.[8] Düzenlenen *Eskiçağ'ın Mekânları / Zamanları / İnsanları* sempozyumunda sunuş yapan dört konuşmacı ODTÜ Mimarlık Tarihi Yüksek Lisans Programı mezunudurlar.

---

7 Burada yanlış bir anlamaya neden olmamak için ODTÜ Mimarlık Tarihi programında üretilen tezlerin aldıkları ödüllerin yalnızca sözü edilen dönemlerle ilgili çalışmalarla sınırlı olmadığını belirtmek gerekiyor. Araz (1995), İskender (2002) ve İmamoğlu'nun (2003) yılında ödül aldıkları farklı konulardaki tez çalışmaları için bkz. *EK: ODTÜ Mimarlık Tarihi Yüksek Lisans tezleri.*

8 Belirtilen konularda mezun olanların mezuniyet sonrası hareketleri araştırmacı kimliğin farklı seçeneklerle (bazen farklı konularda olsa da) devam ettiğini göstermek açısından ümit vermektedir: Doktoralarını ODTÜ'de ama Mimarlık Tarihi doktora programı henüz açılmadığı için başka programlarda tamamlayıp ODTÜ'de eğitim kadrosuna katılanlar: Özgenel, Erkal, Onurlu; doktorayı Hacettepe Üniversitesi'nde tamamlayan, halen Erciyes Üniversitesi'nde görevli: Ceylan; Pennsylvania Üniversitesi'nde (ABD) doktorasını tamamlayan, şimdi Oregon'da (ABD) Reed College'da görevli: Harmanşah. Doktora çalışmaları devam edenler: Yıldız Teknik Üniversitesi, aynı yerde görevli: Erkmen; Bryn Mawr College (ABD), şimdi Başkent Üniversitesi'nde görevli, Üçer; Oxford Üniversitesi (İngiltere), Keser; ODTÜ, Sülüner; University of Texas at Austin (ABD): Soyöz, Öztürk (doktora bitiminde Mersin Üniversitesi'ne gidecek); Ankara Üniversitesi (DTCF), Kültür Bakanlığında görevli, Arı; Fransa, Belgin-Henry (başvuru sonuçlarını bekliyor).

Eskiçağ'ın mekânsal tarihi çalışmaları için gelecekte ümit veren bu tablo, daha genelde, Türkiye'de ve dünyada günümüzde mimarlık tarihi söyleminin oluşmasına yönelik olarak üç aşamalı olarak gördüğüm bir süreci gündeme getirmektedir:

İlk olarak, yakın bir zamana kadar yurt dışında, özellikle Batı ülkelerinde üretilen bilgi ve söylemlerin belirleyiciliğinde oluşan bilgi üretiminin başat konumu göze çarpıyor. Bu nedenle, ithal bilgiye dayanarak, ve bu bilgiye üretildiği ortamda ulaşabilmek amacıyla doktora yapmak üzere Batı ülkelerinin, özellikle de ABD'nin tercih edilmesi gündeme geliyor. Dolayısıyla da Türkiye'deki nesnel verilere Batı'da oluşturulan kavramsal çerçevelerle bakılmasının yaygınlığı ortaya çıkıyor.[9]

İkinci etapta, Türkiye'de yaşamış olup, eğitimlerinin bir kısmını bu ülkede almış olmanın verdiği donanımla Batı ülkelerinin akademik çevrelerinde kendilerine saygın bir yer edinmeyi başarabilenlerin gittikçe çoğalmasının getirdiği ivme ve bunun yaratmakta olduğu sentezci yaklaşımlara yatkın olumlu etkiler görülmektedir. Farklı coğrafyalarda etkinlik gösteren evrensel formasyona sahip bu akademisyenler, üst düzeyde batılı bir akademik donanıma ek olarak, doğunun, daha özelde Türkiye'nin, verilerine içeriden, yerel bir gözle bakabilmenin getirdiği artı faktörlerle Batı'da yaratılan söylemin değişimine katkıda bulunuyorlar. Ama bunu, ülkelerinde değil, bulundukları yabancı ülkelerin sunduğu olanaklarla gerçekleştiriyorlar. İkisi de ODTÜ kökenli olan Fikret Kutlu Yegül ile Sibel Bozdoğan, ayrıca Gülru Necipoğlu ile Zeynep Çelik bunlar arasında akla ilk gelenler. Fikret Yegül'ün *Baths and Bathing in Classical Antiquity* başlıklı kitabının Amerikan Mimarlık Tarihçileri Derneği'nin 1994 yılında Alice Davis Hitchcock ödülünü alması, yeni söylemlerin oluşmasında Türkiye kökenli araştırmacıların uluslararası düzeyde daha çok ses getirmeye başladığını ortaya koyuyor.[10]

Üçüncü aşamayı ise gittikçe küreselleşen dünyamızda, az önce belirtilen ikinci aşamanın tersine çevrilmiş, batıdan doğuya yönelen bir versiyonu olarak gö-

9 Eskiçağ ve Bizans konularında ODTÜ Mimarlık Tarihi Yüksek Lisans Programında üretilen tezlerin kaynakçalarına kısa bir bakış yabancı araştırmacılardan yararlanma boyutunu göstermek için yeterlidir.

10 Sibel Bozdoğan'ın *Modernism and Nation-building: Turkish Architectural Culture in the Early Republic* başlıklı kitabı 2002 yılı Alice Davis Hitchcock ödülünü almıştır. Aynı derneğin verdiği Spiro Kostof ödülünü 1996 yılında ise *The Topkapı Scroll: Geometry and Ornament in Islamic Architecture* başlıklı çalışmasıyla Harvard Üniversitesi'nde bulunan Gülru Necipoğlu almıştır. Amerikan Mimarlık Tarihçileri Derneğinin (Society of Architectural Historians) her yıl mimarlık tarihi konularında yazılmış en iyi kitabı ön plana çıkarmayı amaçlayan bu ödüllerinin Türk kökenli üç araştırmacı tarafından kazanılmasının olumlu açılımlarının olacağı kuşku götürmez (Bozdoğan 2001; Necipoğlu 1995;Yegül 1992). Buna ek olarak, Zeynep Çelik'in *Journal of the Society of Architectural Historians*'ın 2000-2003 yıllarında editörlüğünü yaptığını gündeme getirmek yararlı olacak.

rüyorum. Bu coğrafyada yetişen insanların, yurt dışı bağlantılarından kopmayarak ama bu ülkenin kaynaklarını kullanarak bilgiyi yerel ortamda uluslararası düzeyde üretecekleri bir senaryo bu. Görülen o ki, bu coğrafyadaki üniversitelerde yüksek öğrenim görmek veya eğitim vermek, kaliteden ödün vermeyen doğru bilim politikalarıyla ülke dışından gelecek olanlara da -akademik araştırmaların yalnız nesnesi değil, üretildiği odaklar olarak- çekici hale gelebilir.

Geçmişe kıyasla Eskiçağ konularında uluslararası işbirliği ve etkileşim olanaklarından yararlanmak için Türkiye'de şimdi çok daha fazla seçenek var. Bunlar arasında, her yıl genç Türk araştırmacılarını -yurtiçinde ve dışında- böyle ortamlardan yararlandırmaya yönelik Amerikan İlmi Araştırmalar Enstitüsü'nün sunduğu olanaklar, W.D.E. Coulson & Toni Cross Aegean Exchange Program, G.M.A. George Hanfmann bursları ile İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'nün Martin Harrison burslarını sayabiliriz. Bundan başka, TÜBA, Homer Kitabevi, Arkeoloji ve Sanat Yayınları ve Ege Yayınları gibi kuruluşların artık kurumsallaşmış yayın faaliyetlerinin sunmakta olduğu gittikçe zenginleşen bilgi ortamını göz ardı etmemek gerekir.[11] Bütün bunlara ek olarak, Türkçenin Avrupa Birliği'nin resmi dillerinden biri olarak kabul edilmesiyle, bu sürecin doğru bilimsel donanımlarla daha da ivme kazanacağını düşünüyorum. Böylelikle, yabancı bilim adamlarının burada üretilen bilgi ve söylemlerden yararlanabilmek için akademik literatür dili olarak Türkçeyi öğrenmeleri gerekeceğini öngörmenin mümkün olduğunu düşünüyorum. Bu süreç, arkeolojik kazı çalışmalarında epeyce zamandır zaten varolan bir durum.

Üçüncü aşamanın gerçekleşebilmesi için yüksek lisans ve doktora eğitiminde akademik hedeflerin eğitim sürecinin başlangıcında sistematik biçimde belirlenmesi gerekiyor. Eğer bu lisans eğitimi sırasında başlayabilirse daha da iyi olacak. ODTÜ'den örnek verecek olursak, şimdi ODTÜ Mimarlık Tarihi öğretim kadrosuna katılmış olan ve akademik eğitimini tamamen ODTÜ'de tamamlayan Lale Özgenel, on yıllık bir zaman dilimi içinde Almanca ve İtalyanca öğrendi, Antik Çağ konutlarına ilişkin mesleki birikimini uluslararası düzeye getiren İngiltere, Yunanistan ve İtalya'da araştırma burslarından yararlandı. Yüksek Lisans derecesini ODTÜ Mimarlık Tarihi programından aldıktan sonra, doktora eğitimine yurt dışında devam eden Ömür Harmanşah, Pennsylvania Üniversitesi'nde Almancaya ek olarak önce eski Yunanca, sonra da Akatça öğrenerek Demir Çağı ve Mezopotamya Mimarisi üzerine uzmanlaştı. Harvard'dan doktora mezunu ve şimdi Bryn Mawr College'da (ABD) öğretim üyeliğine baş-

11 Özgen Acar'ın her yıl Cumhuriyet Kitap eki kapsamında hazırladığı arkeoloji ve ilgili konularda Türkçe yayınlanan çeviri ve telif kitapların değerlendirmesinde katlanarak artan sayılar yayın ortamının olumlu yönde değişmekte olan dengelerini göstermektedir (Acar 2004, 2003, 2002, 2001,2000).

layan ODTÜ kökenli genç araştırmacı Mehmet Ali Ataç, eski Mısır ve Mezopotamya Mimarisi üzerine çalışmaları için Almanca, Latince ve eski Yunanca yanında, Akatça ve Sümerce öğrendi. Diğer yandan, ODTÜ Mimarlık Tarihi Yüksek Lisans Programı mezunlarından Onur Öztürk ise, doktora için yurt dışına en donanımlı giden arkadaşımız oldu; gitmeden önce Türkiye'deki eğitimi sırasında üç dönem Latince yaparak üç yıl boyunca yaz aylarında Aphrodisias'ta kazı mimarı olarak çalıştığı halde, doktora öğrenimi için gittiği Texas'da Almanca ve eski Yunanca öğrenmek zorunda kaldı. Doktora çalışmalarını Antik Çağ tiyatroları üzerinde yoğunlaştıran ODTÜ Restorasyon ve Koruma Anabilim Dalından Zeynep Aktüre ise karşılaştırmalı çalışmaları izleyebilmek amacıyla aldığı burslarla İspanyolca ve modern Yunanca öğrenmeyi sürdürüyor. Bunun sonu yok. Verilen örnekler, Mimarlık Tarihinde Eskiçağ'ın çetrefilli güzergâhına yönelenlerin ne kadar bilinçli ve sağlam bir donanıma gereksinim duyduklarını gösteriyor. Ama gerçek olan şu ki, Eskiçağ'ın Mimarlık tarihinde önemli bir yeri var. Bu konuda iyi mimarlık tarihçilerinin yetişmesi, tasarım kökenli formasyondan çok şey kazanıyor. Ama tasarım kökeni kendi başına yeterli olmuyor. Dolayısıyla *Eskiçağ'ın Mekânları / Zamanları / İnsanları* sempozyumunda restorasyon, tarih, arkeoloji, iç mimarlık, sanat tarihi, yerleşim arkeolojisi gibi farklı alanları temsil eden araştırmacıların birlikteliği çok anlamlı. Bu durumda hepimizin birbirimizden öğreneceği şeyler var. Bunu yaparken de ayrımcı ve seçici olmaktan çok, daha senteze yönelik ve bağlamsal bir bakış açısının benimsenmesi ufkumuzu genişletecek, Eskiçağ mimarlığı çalışmalarının yaygınlaşmasına katkıda bulunacaktır. Burada tekrar başa dönersek, Eskiçağ ya da antik dönemin bana Mimarlık Tarihi lokomotifinde geri vitesi çağrıştırdığını bir kez daha yinelemek isterim. Ama arkaya gitmek için değildir bu, tam aksine, öne gitmek, ilerlemek için biraz tuhaf ve dolambaçlı bir manevradır.

Kaynakça

Acar, Ö. (2004) "Kitaplar Troia'yı perdeye taşıdı." *Cumhuriyet Kitap*, 745/ 27 Mayıs, s. 4-12.

Acar, Ö. (2003) "Arkeolojinin geçen yılı." *Cumhuriyet Kitap*, 692/ 22 Mayıs, s. 4-9.

Acar, Ö. (2002) "Hititler okura açılıyor." *Cumhuriyet Kitap*, 640/ 23 Mayıs, s. 1-13.

Acar, Ö. (2001) "Arkeoloji gözde." *Cumhuriyet Kitap*, 588/ 24 Mayıs, s. 1-10.

Acar, Ö. (2000) "Arkeoloji kitapları." *Cumhuriyet Kitap*, 535/ 18 Mayıs, s. 1-9.

Akurgal, E. (1977) "Klasik Çağ uygarlığı ve Türkler." S. Sinanoğlu, F. Öktem ve C. Türkkan (der.) *Klasik Çağ Düşüncesi ve Çağdaş Kültür I. Simpozyum Klasik Çağ Araştırmaları Kurumu* içinde, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 84-93.

Alsaç, Ü. (1990) "Mimarlık tarihinin zararları." *Mimarlık*, Ocak/ no. 239, s. 64-66.

Batur, A., Akay, A., Renda, G., Tanyeli, U., ve İnankur, Z. (2002) "Türkiye'de sanat tarihi eğitimi ve sorunları." *Sanat Dünyamız*, 84/Yaz, s. 69-88.

Baydar, G. (2003) "Teaching architectural history in Turkey and Greece: the burden of the mosque and the temple." *Journal of the Society of Architectural Historians*, LXII/1, s. 84-91.

Bozdoğan, S. (2001) *Modernism and Nation-Building: Turkish Architectural Culture in the Early Republic*. Seattle: University of Washington Press.

Erkmen, A. (1998) "Robert Ousterhout: Bizans'ın gerçek tarihi yazılmayı bekliyor." *Arredamento Mimarlık*, Eylül/, s.48-53.

Güven, S. (1998) "Displaying the Res Gestae of Augustus: a monumental image for all." *Journal of the Society of Architectural Historians*, LVII/1, s. 30-45.

Highlands, D. (1990) "Backing forwards." H. Pamir, V. İmamoğlu, N. Teymur (der.) *Proceedings of the Eleventh Biennial Conference of the International Association for the Study of People and their Physical Surroundings, Middle East Technical University, Ankara, Turkey, July 8-12, 1990*, Cilt III içinde, Ankara: Faculty of Architecture Press, METU, s. 271-274.

Necipoğlu, G. (1995) *Topkapı Scroll: Geometry and Ornament in Islamic Architecture*. Santa Monica: The Getty Center.

Özgünel, C. (1986) "Cumhuriyet Dönemi Türk arkeolojisi." *Belleten*, L/57, s. 895-913.

Sevin, V. (2003) "Türkiye'de arkeoloji." *Eski Anadolu ve Trakya* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 24-27.

Şahin, S. (1999) "Tarihi açıdan Anadolu ve Türk kimliği." *Olba*, II (özel sayı) / Cilt I, s. 3-6.

Tarhan, T. (1995) *Tarih Yazımında Arkeolojinin Önemi*. (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu, Türk Dünyası Tarih Araştırmaları Kongresi, Ankara 5-9 Eylül 1994). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Tanyeli, U. (1998) "Söyleşi: Ayda Arel: Bir akademisyen bildikleri ile değil, bilmedikleri ile ölçülür." *Arredamento Mimarlık*, Temmuz-Ağustos, s. 64-70.

T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü (2003a) *24. Kazı Sonuçları Toplantısı, 27-31 Mayıs 2002, Ankara*, 2 cilt, Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü (2003b) *20. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 27-31 Mayıs 2002, Ankara*. Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü (2003c) *18. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, 27-31 Mayıs 2002, Ankara*. Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Yegül, F. K. (1992) *Baths and Bathing in Classical Antiquity*. New York: Architectural History Foundation ve MIT Press.

EK: ODTÜ Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezleri (1990-2004)

1990 ENGİNSOY, Sevil. *Use of Iron as a New Building Material in the Nineteenth Century Western and Ottoman Architecture.* (Danışman: Aslanoğlu)

1991 ALTAN, T. Elvan. *Historicism and Architecture: A Conceptual Framework for Interpretations of Historicism in Contemporary Turkish and Western Architecture.* (Danışman: Aslanoğlu)
ÇAĞLAYAN, Gaye. *An Exploration of 'Space' and 'Performance' in the Early 20th Century Avant-Garde Movements Through a Historical Survey.* (Danışman: Aslanoğlu)
FİŞEKÇİOĞLU, Sera. *Impacts of Westernization on "Yalı" Architecture along the Bosphorus in İstanbul with references to the selected examples.* (Danışman: Aslanoğlu)

1992 AKTÜRK, Şule. *The Searches for a National Architecture in Turkey in the Transition from the First National to the First International Architectural Period.* (Danışman: Aslanoğlu)
BARAKAT, Heba. *A Study on the Marble Work of the Çoban Mustafa Pasha Mosque in Gebze.* (Danışman: Bakırer)
ÖZGENEL, Lale. *A Study on the Evolution of the Domestic Architecture in Western Anatolia from the Archaic to the Hellenistic Periods.* (Danışman: Güven)

1994 CEYLAN, Burcu. *'Marble Style of Anatolia'. A Study on the Role of Marble in the Architecture of Asia Minor in the Roman Period.* (Danışman: Güven)

1995 ARAZ, Melda. *Impacts of Political Decisions in the Formations of Railroad Architecture in Turkey between 1856 and 1950.* (Danışman: Aslanoğlu)
ERKAL, Namık. *Constantinopolis: A Study on the City of Constantinople as the Artifice of Constantine the Great's Imperial Project.* (Danışman: Güven)
IŞIK, Figen. *A Study on the Changing Turkish Bathing Culture under the Western Influences.* (Danışman: Aslanoğlu)

1996 CAMGÖZ, Nilgün. *Museums: Concept, History and Architecture with a Special Survey in the Turkish Case.* (Danışman: Erzen)
HARMANŞAH, Ömür. *Drama, Marginality, Space. Architecture of Ritual Action in Archaic Greece. A Hellenistic Paradigm: Pergamum.* (Danışman: Güven)

1997 ONRAT, Fulya. *Roman Ampitheatres in Anatolia.* (Danışman: Güven)
ÖZDEMİR, Kadir. *Evaluating the Place of Hagia Sophia among Justinian's Other Persuasive Achievements.* (Danışman: Güven)

1998 ERKMEN, Alev. *The Church of Theodore Metochites: A Re-Reading of the Edifice as a Mnemonic Artefact.* (Danışman: Güven)
SÜLÜNER, Sinan. *The Origins of the Inscribed Cross Churches and the Development of the Type in İstanbul.* (Danışman: Güven)
ÜÇER, İdil. *Reconciliation of Authority and the Subjects: Institutionalization of the Imperial Cult and Evolution of Its Architecture in Asia Minor.* (Danışman: Güven)

1999 BOSTAN, Selen B. *An Interpretation of the Divriği Complex (Its Architecture and Ornament) from the Perspective of the Cosmos Understanding in the 13th Century Anatolia.* (Danışman: Peker)
DERER, Burcu. *The Evolution of Design in the Reconstruction Period within the Context of Western Europe.* (Danışman: Korkmaz)
ERŞAHİN, Serap. *Ottoman Baroque Architecture Seen Through Five Selatin Mosques.* (Danışman: Aslanoğlu)
KESER, Elif. *The Ecclesiastical Architecture of the Syrian Orthodox in Tur Abdin.* (Danışman: Erzen)
MERZİ, Serpil. *Observations on Selected Ottoman Mosques in the Light of Social Transformation of the Eighteenth and the Beginning of the Nineteenth Centuries.* (Danışman: Aslanoğlu)
SOYÖZ, Ufuk. *Temples of Apollo at Didyma and Claros in Ionia as Centers of Oracular and Political Activity.* (Danışman: Güven)

2000 AKYÜREK, Göksun. *Modernization and Its Spatial Practice in Early Republican Ankara in Two Cases: The Gazi Farm and the Atatürk Boulevard.* (Danışman: Özkaya)
DİNÇER, Emel. *An Architectural and Literary Overview of Ankara between 1923-1950.* (Danışman: Aslanoğlu)

2001 BEYHAN, Bahar. *Representation of Architecture in the 16th Century Ottoman Miniature Painting.* (Danışman: Erzen)

2002 CANER, Çağla. *A Study on Portal Composition and Its Contribution to Façade Design in Anatolian Seljuk Building.* (Danışman: Bakırer)
İSKENDER, D. *Ottoman and Nature: Landscape, Architecture and Life in the Open.* (Danışman: Erzen)

ÖZTÜRK, Onur. *Egyptian Influences on the Architecture of Roman Asia Minor.* (Danışman: Güven)
PERİ, Burak. *Building the 'Modern' Environment in Early Republican Turkey: Sümerbank Kayseri and Nazilli Factory Settlements.* (Danışman: Altan Ergut)
TEMİZSOY, Arzu. *Resettlement of Balkan refugees in İzmir during the Late Ottoman Period: A Survey on the Urban and Architectural Properties of the Planned District of Değirmendağı.* (Danışman: Bilsel)
TÜRKOĞLU, Sinem. *Formation and Transformation of Urban Fabric in the 19th Century Bursa.* (Danışman: Aslanoğlu)
YILDIZ, Şebnem. *The Image of the 'Ideal Home'/Modern House in Popular Magazines during the Post-World War Two Period in Turkey.* (Danışman: Altan Ergut)

2003 BELGİN-HENRY, Ayşe. *Choice and Context in the Late Antique Architecture: Questioning the Cilician "Domed Basilicas".* (Danışman: Güven)
GÜROL, Pelin. *Building for Women's Education in Early Republican Turkey. İsmet Paşa Girls' Institute in Ankara.* (Danışman: Altan Ergut)
İMAMOĞLU, Bilge. *Workers' Housing Projects by Seyfi Arkan in the Zonguldak Coalfield: A Case of Modernization in Early Republican Turkey.* (Danışman: Altan Ergut)
UYSAL, Y. Yeşim. *A Survey on the System of Education at the Middle East Technical University Department of Architecture, 1956-1980.* (Danışman: Altan Ergut)

2004 ARI, Meltem. *Cross Inscribed Churches in Göreme.* (Danışman: Güven)
GÖZÜBÜYÜK, Dilşad. *New Interpretations of Domestic Space and Life: The Emergence of Apartment Buildings in Nineteenth Century İstanbul.* (Danışman: Özgenel)
ONURLU, Sema. *Symbol, Space and Meaning in Hittite Architecture.* (Danışman: Güven)
UÇAR, Gülnur. *Crusader Castles in Cyprus and Their Place within the Crusading History.* (Danışman: Güven)
UĞUR, Selen. *An Architectural and Social Inventory of the Past and the Present: Documenting the Nineteenth Century Houses in Menteşbey.* (Danışman: Özgenel)

2

Perge Tiyatrosu Sahne Cephesinin Mimarisi: Araştırma Yöntemleri ve Sonuçlar

ARZU ÖZTÜRK

Perge'nin Konumu

Güney Anadolu kıyılarının orta bölümünde yer alan ve yarım daire şeklindeki yüksek dağlar ile çevrilmiş olan bugünkü Antalya Ovası, Antik Çağ'da *Pamphylia* Bölgesi olarak adlandırılmaktaydı.[1] Batıdan doğuya doğru yer alan Aksu, Köprüçay ve Manavgat, ovayı sulayan üç büyük akarsu olup, antik çağdaki adları sırasıyla *Kestros, Eurymedon* ve *Melas*'dır. Avrupalı gezginlerce Anadolu'ya ilk araştırma gezilerinin yapıldığı 19. yüzyılın ilk çeyreğinde, *Pamphylia* ulaşımı zor, çok az nüfusun barındığı bir bölge olmasına rağmen batılı gezginler tarafından ziyaret edilmiş ve burada bulunan pek çok antik şehir bu gezginlerin yayınladığı kısa raporlar ile bilim dünyasına tanıtılmıştır.[2] 19. yüzyılın sonlarında, Avusturyalı Kont Lanckoronski başkanlığındaki bir ekip, Güney Anadolu kıyılarındaki antik şehirlerin ilk kez ayrıntılı olarak incelendiği bir yüzey araştırması yapmıştır (Lanckoronski vd. 1890: 33-63). Bu araştırma çerçevesinde, 1882 yılında, Lanckoronski ve arkadaşları kıyıdan yaklaşık 12 km içerde bulunan, *Kestros* kıyısındaki *Pamphylia* şehri Perge'ye ulaşmışlardır (Lanckoronski vd. 1890: II).

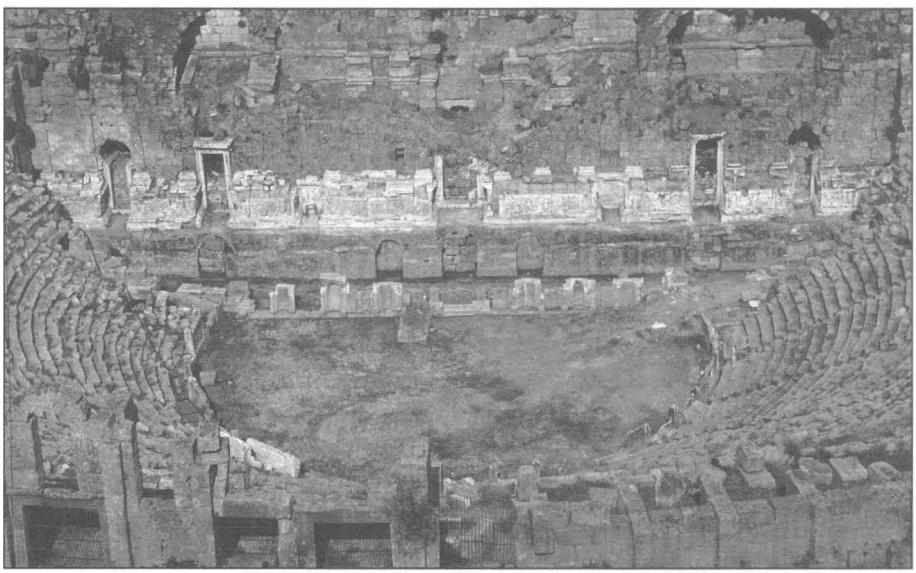
Araştırmacılar güneyden şehre yaklaşırken ilk olarak şehrin tiyatrosuna ait görkemli kalıntılar ile karşılaşmışlardır. Yapının 1882 yılındaki durumunu betimleyen ekibin mimarı Georg Niemann'ın anlatımına göre seyirci oturma yeri olan *cavea* oldukça iyi bir durumda olmasına karşın, sahne binası tiyatro cephesinin yıkıntısı altında kalmış, sadece cephenin kuzeyinde az sayıda saçaklık parçası *in situ* olarak ele geçmiştir (Lanckoronski vd. 1890: 51, Resim 39).

1 Genel olarak *Pamphylia* Bölgesi'nin topografik özellikleri için bkz. Lanckoronski vd. (1890); Brandt (1992).

2 *Pamphylia* Bölgesi'ni ziyaret eden başlıca gezginler ve eserleri şunlardır: Walpole (1820); Leak (1824); Arundell (1834); Fellows (1838); Forbes (1847); Texier (1862); Trémaux (1863); Lanckoronski vd. (1890); Rott (1908).

Perge Tiyatrosundaki Kazı Çalışmaları

Niemann'ın betimlemelerinden 84 yıl sonra Perge tiyatrosu tekrar gündeme gelir. 1966 -1967 yılında yapının onarımı için Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü bir müteahhiti görevlendirir (Onurkan 1969/70: 291). Söz konusu müteahhitin onarım çalışmasının dışında kazıya başlayıp sahne yapısının güneyini açığa çıkarması üzerine kazı başkanlığının isteği ile bu çalışma durdurulur ve 1985 yılında Jale İnan başkanlığında bilimsel kazılar başlayıncaya kadar tiyatro ile ilgili bir çalışma yapılmaz (İnan 1987: 139). 1985-1988 yılları arasında yapılan kazılardan sonra, kazılara ara verilir. 1992 yılında gerçekleştirilen bir kazı çalışmasıyla sahne binası ve orkestra açığa çıkartılır ve zengin buluntuların değerlendirilip bilim dünyasına sunulması için kazılar durdurulup yayın hazırlıkları başlatılır (İnan vd. 2000: 287) (Resim 1). Tiyatronun sahne cephesi ile ilgili yapılacak yayınların disiplinler arası bir çalışmanın ürünü olması düşünülmüş ve kazıya katılan elemanların mesleklerine ve ilgi alanlarına göre bir konu dağılımı yapılmıştır[3] (İnan vd. 2000: 287). On yılı aşkın süredir yapılan çalış-

Resim 1. Perge tiyatrosunun 1992 yılında kazı sonrası görünümü (Fotoğraf, Yavuz Çelenk).

3 Bu bağlamda sahne cephesinin mimarisi doktora konusu olarak Jale İnan tarafından bana verilmiştir. 2001 yılında kaybettiğimiz İnan'ı böylesine önemli bir konuyu güvenerek bana verdiği için ve sağlığında gösterdiği destek için her zaman saygıyla anımsayacağım. Doktora çalışmamı 1994-1999 yılları arasında Almanya'da Brandenburgische Technische Universitaet Cottbus'da gerçekleştirdim. Tez yürütücüm olan Adolf Hoffmann'a her konudaki desteğinden dolayı ve Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün Berlin'de bulunan Mimarlık Bölümü'ne de bana üç buçuk yıl boyunca vermiş oldukları araştırma olanakları için teşekkür borçluyum.

malar ilk ürünlerini vermiş, ilk aşamada araştırma sonuçları bir ön rapor halinde yayınlanmıştır, bilimsel sonuçların tümünü içeren kitaplar ise baskıya girmiş bulunmaktadır.[4]

Yapı Araştırmasında Kullanılan Yöntemler

Anadolu'da Roma Devri'ne ait tiyatro cephelerinin anıtsal boyutlu, özenle bezenmiş görkemli yapılar olduğu, bu yüzyılın başından günümüze değin sürdürülen araştırmalardan bilinmektedir.[5] Perge tiyatrosunun 1985 yılında kazısına başlanmadan önce, ele geçen sahne cephesine ait yaklaşık 16 m yüksekliğindeki yıkıntı incelendiğinde, tiyatronun bu yapı tipi içinde en önemlilerinden biri olduğu görülmüş ve yapının mimarisine ait elemanların büyük bir kısmının halen yıkıntı içinde bulunduğu anlaşılmıştır (İnan 1987: 140). Gelecekte yapının sağlıklı bir şekilde araştırılması için kazı öncesi bir ölçüm ve belgeleme sistemi oluşturulmuştur. Bu amaçla önce mimar Ülkü İzmirligil ve topograf Adnan Şakar tarafından tiyatronun mevcut durumunu gösteren bir planı hazırlanmıştır (İnan 1987: 139). Bu çalışmadan sonra, sahne binasına ait yıkıntının üstünü kaplayan otlar temizlenmiş ve kazı öncesi durumu belgelemek amacıyla Emre Madran başkanlığındaki bir ekip tarafından yıkıntının fotogrametrik rölövesi yapılmıştır (İnan 1987: 137).

Ayrıntılı belgeleme çalışmaları için, Metin Ahunbay tarafından 5 m x 5 m boyutundaki karelerden meydana gelen teorik bir sistem oluşturulmuştur (İnan 1987: 138). Kazılar sırasında sahne cephesine ait yıkıntı tabaka tabaka kazılmıştır; açığa çıkartılan mimari elemanların ele geçiş durumu onların düşüş konumlarını göstermektedir. Mimari elemanların düşüş konumları ve yükseklikleri tiyatro üstüne yerleştirilmiş teorik karelere göre tespit edilmiştir (Öztürk 2000: 288). Mimari parçalar, kazı çıkış yerleri saptandıktan sonra kazı çıkış yılları esas alınarak oluşturulmuş bir sisteme göre numaralandırılarak geçici olarak tiyatronun kuzeyinde bulunan stadyuma taşınmışlardır (İnan 1987: 144, 145).

1992 yılında sahne cephesinin ve orkestranın kazısı tamamlandıktan sonra, mimari elemanların ve sahnenin *in situ* olarak ele geçen bölümünün detaylı olarak belgelenmesi, 1993-1996 yılları arasında İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi öğrencilerinin katılımıyla gerçekleştirilmiştir.[6] 1993 yılında ön-

4 Yayın çalışmalarını üstlenmiş olan tüm araştırmacılar ilk sonuçlarının ön raporunu Türkçe (İnan vd. 1997: 65-83) ve Almanca (İnan vd. 2000: 285-340) olarak yayınlamışlardır. Yapının mimarisi (Öztürk 1999) ile Kentauromahi ve Gigantomahi Kabartmaları (Alanyalı 1999) ile ilgili araştırmaların sonuçlarını içeren kitaplar baskıdadır. Mimari süsleme ile ilgili yayın hazırlıkları Neşe Atik tarafından sürdürülmektedir.

5 Anadolu'daki antik tiyatrolar için bkz. Ferrero (1966-1970).

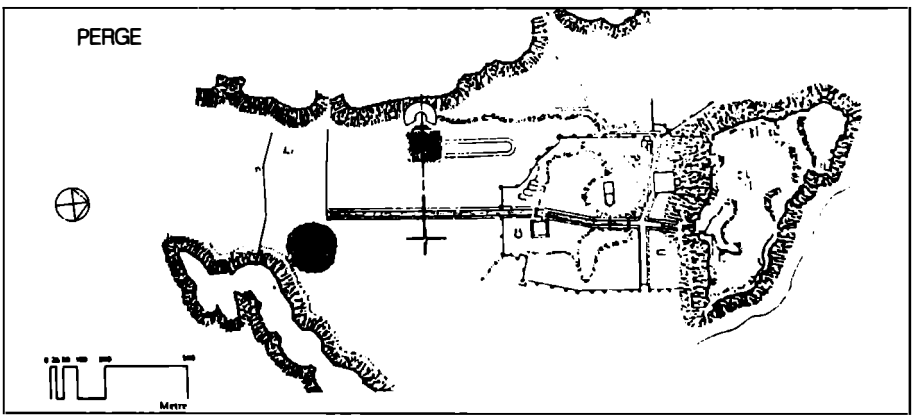
6 1993 yılında Uğur Erdoğan, Soner Hastürk, Ertan Kurt, 1995 yılında Yavuz Çelenk, Özgür Özcan, Rana Kutlu, 1996 yılında Yavuz Çelenk, Yelda Ünlü ve Ali Güven çalışmaya katılmışlardır.

celikle mimari parçalar fonksiyonlarına göre sınıflandırılarak tiyatronun doğusunda yer alan geniş bir alanda düzenlenmişlerdir (Öztürk 2000: 288). Düzenleme çalışması çerçevesinde 1966 ve 1967 yılları arasında açığa çıkartılmış ve tiyatro çevresinde düzensiz bir şekilde bırakılmış olan mimari elemanlar da ele alınmışlardır. Bu çalışmalar sırasında 2000'den fazla mimari eleman düzenlenmiş ve bu şekilde bir "Açık Hava Müzesi" oluşturulmuştur (Öztürk 2000: 288).

Belgeleme çalışmaları kapsamında ele geçen yapı elemanlarının teknik özelliklerini ve arşiv bilgilerini içeren bir kataloğu hazırlanmıştır (Öztürk 2000: 288). Katalog çalışması için mimari parçaların sağlam olarak ele geçen tüm yüzeylerinin fotoğrafları çekilmiştir (Öztürk 2000: 288). Bu katalog esas alınarak çizimleri yapılması gereken mimari elemanlar saptanmış ve bunların 1/10 ölçekli rölöveleri yapılmıştır. Yapının halen ayakta duran bölümünün yine 1/10 ölçekli plan, görünüş ve kesitleri çizilmiştir.

Araştırma Yöntemleri Yardımıyla Elde Edilen Bilimsel Sonuçlar

Sahne cephesinin mimarisi ile ilgili araştırma sonuçlarına geçmeden önce, Perge tiyatrosunun tasarımında hangi etkenlerin rol oynadığının anlaşılabilmesi için, tiyatronun şehir içindeki konumununda irdelenmesi gerekir (Resim 2). Son yapılan araştırmalar Perge'deki ilk yerleşmenin, Kalkolitik Dönem'de, denizden 12 km kadar uzakta bulunan ve bugün Akropolis olarak adlandırılan bir tepe üstünde gerçekleştiğini ortaya koymuştur (Abbasoğlu ve Martini 1998: 94; Martini 1999: 303). Şehir M.Ö. 3. yüzyıldan itibaren Akropolis'ten güneye, aşağıdaki ovaya doğru genişleyerek bir sur duvarıyla çevrilmiştir (Pekman 1973: 1). Bu ova kuzeyde Akropolis'le sınırlıyken, batısında Kocabelen, doğusunda ise İyilikbelen Tepeleri bulunmaktadır. Kocabelen Tepesi'nin doğu yamacına in-

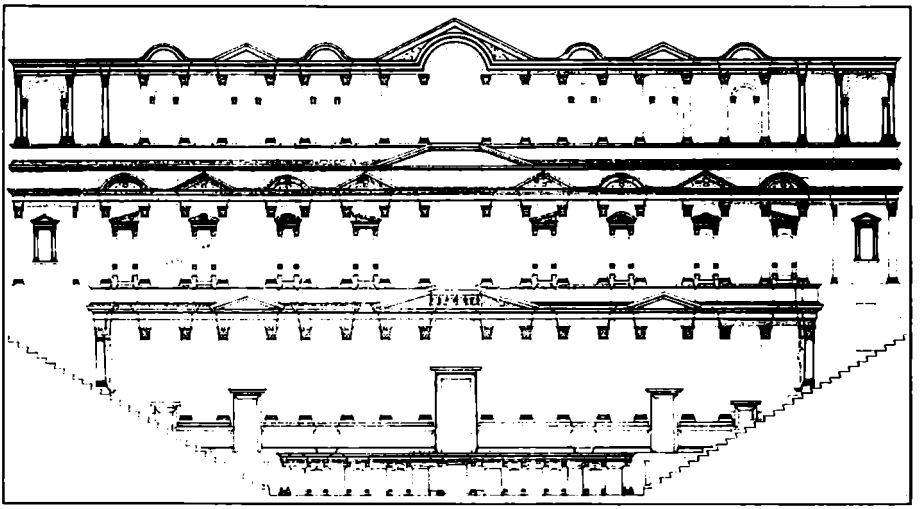
Resim 2. Perge'nin şehir planı ve topografisi (Lanckoronski vd., 1890).

şa edilmiş olan tiyatro, stadyumla birlikte şehrin güneybatısında, sur duvarlarının dışında yer almaktadır. Şehrin "Gösteri Merkezi" olarak tiyatro ve stadyum, bir kompleks olarak planlanmıştır.

Bir yapı kompleksi olarak planlanmış olan tiyatro-stadyum örneklerine Aspendos (Lanckoronski vd. 1890: 102), Aizanoi (Hoffmann 1993: 456) ve Selge'de (Machatschek ve Schwarz 1981: 30) olduğu gibi Anadolu'da sıkça rastlanmaktadır. Bunun nedeni, tiyatro ve stadyumların fonksiyonel benzerliklerinin yanı sıra her iki yapının da seyirci oturma bölümlerinin, daha ekonomik olması nedeniyle genellikle eğimli bir araziye inşa edilmeleridir. Bu nedenle söz konusu bu iki yapı tipi genellikle birbirlerine yakın bir konumda, antik şehirlerdeki eğimli yamaçların bulunduğu yerlerde inşa edilmişlerdir. Tiyatro-stadyum kompleksleri genellikle şehir yerleşmesinin uzağında yer almaktadırlar. Bunun bir nedeni, büyük boyutlu bu yapılar fazla yer kapladıklarından bunların inşası için şehir içinde yeterince yer bulunamamasıdır. Bir diğer neden ise kutlamalar sırasında komşu şehirlerden gelen büyük izleyici kitlesinin şehir içine sokulmama isteğidir. Tiyatro-stadyum komplekslerinin planlamasında etkin olan tüm bu kıstasların varlığı Perge'de de saptanmıştır.

Bunların yanı sıra Perge'deki tiyatro-stadyum kompleksinin dikkat çekici bir özelliği şehrin yolları ile olan bağlantısıdır. 1970'li yılların başında Arif Müfit Mansel tarafından İyilikbelen Tepesi'nin batısında, içinde iki tane tapınağın bulunduğu bir kutsal alan ortaya çıkartılmıştır (Mansel 1975: 92). Mansel'e göre şehrin ana caddesi bu kutsal alana kadar uzanmakta ve dini tören caddesi olarak kullanılmaktaydı (Mansel 1975: 92). Tiyatro-stadyum kompleksi bu ana caddeyi dik kesen bir yol ile şehir dışındaki kutsal alana bağlanmaktadır. Bu bağlantının nedenini anlamak için, Efes tiyatrosunu örnek olarak incelemek gerekir. Efes tiyatrosunda ele geçen ve İmparator Traianus Devri'ne tarihlenen bir yazıta göre Efes Artemis'i için düzenlenen kutlamalarda tiyatronun önemli bir yerinin olduğu bilinmektedir (Mac Lean Rogers 1991: 101, 102). Bunun dışında Bergama ve Aizanoi şehirlerinde de tiyatro-stadyum komplekslerinin kutsal alanlar ile bağlandığı görülmektedir. Bu bağlamda, Perge'deki tiyatro-stadyum kompleksinin, İyilikbelen Tepesi'nin yamacında yer alan kutsal alanla olan bağlantısı, bu yapıların özellikle şehir tanrıçası Artemis adına yapılan şenliklerde önemli bir yeri olduğunu ortaya koymaktadır. Sahne cephesinin süslemelerinde Artemis ile ilgili betimlemelerin sıkça kullanılmış olması, tiyatronun bu dinsel törenlerde önemli bir rolü olduğu görüşünü kuvvetlendirmektedir.[7]

7 Tiyatronun sahne cephesinin 1. katında köşelerde birer paye bulunmaktadır, bu payeler üzerinde Artemis kültüne ait kabartmalar yer almaktadır. Bunun dışında, yine 1. katın orta aksının üstünde yer alan kesik alınlık da Artemis adına yapılan bir kurban sahnesiyle bezenmiştir.

Resim 3. Perge tiyatrosu *scaenae frons*'u için restitüsyon önerisi (Çizim ve Restitüsyon, Arzu Öztürk).

Tiyatro Cephesinin Restitüsyonu

Yapı araştırma yöntemleri bölümünde anlatılan sistem yardımıyla sahne binası gün ışığına çıkartılıp, ele geçen malzemenin belgelemesi yapılmıştır. Yapılan bu belgeleme çalışması sahne cephesinin restitüsyonu ve yapının bilimsel olarak incelenmesi için temel oluşturmuştur. Restitüsyon çizimi iki aşamalı olarak gerçekleştirilmiş, ilk geliştirilen öneride sahnenin mimarisinin ana hatları ortaya çıkmıştır (Resim 3). İkinci aşamada ise ilk öneri esas alınarak ele geçen mimari elemanlar bu çizim üzerine yerleştirilmiştir.[8] Mimari elemanların yerlerini gösteren bu çizimle tiyatro cephesinin ayrıntıları çözülmüş bir restitüsyonu elde edilebilmiştir. Gerçekleştirilen restitüsyon önerilerine göre seyirci oturma yerinin doğusunda bulunan sahne binasının cephesi üç katlı bir *scaenae frons* ve bir *proskenion*'dan meydana gelmektedir.[9] Fakat tiyatro cephesi için tek bir yapı evresi söz konusu değildir, üç katlı cephe iki farklı yapı evresi sonucunda ortaya çıkmıştır.

Birinci yapı evresinde, tiyatro cephesi iki katlı bir *scaenae frons* ve bir *proskenion*'dan oluşmuştur. İlk yapı evresinin *proskenion* cephesinin ortasında büyük

8 Bu ilk öneri, yapının mimarisi ile ilgili yapılan çalışmalar kapsamında yayınlanan Türkçe (Öztürk 1997: 75, Çizim 1) ve Almanca (Öztürk 2000: Resim 4) ön raporlarda daha önce yayınlanmıştır. İkinci restitüsyon önerisi basımda bulunan doktora yayını içinde yer alacaktır. Brandenburg Teknik Üniversitesi Cottbus'un doktora kurallarına göre, doktora yayınlanmadan söz konusu ikinci restitüsyon önerisinin başka bir yayında basılması mümkün değildir. Bu nedenle, bu makale içinde 1. restitüsyon önerisi yayınlanmak üzere verilmiştir.

9 Antik tiyatrolarda kullanılan terimler için bkz. Öztürk (2000: 290, dipnot 26).

bir kapı inşa edilmiştir. Bu kapının iki yanına yerleştirilmiş üçer tane niş, midye kabuğu şeklindeki mimari elemanlar ile örtülmüşlerdir. İki kapı ile sınırlandırılmış bu cephe düz bir saçaklıkla bitirilmiştir. *Proskenion*'un ahşap bir konstrüksiyondan oluşan platformunun üstüne iki katlı sahne cephesi inşa edilmiştir.

Scaenae frons'un birinci katı bir sokel üstünde yer almıştır. *In situ* olarak ele geçmiş "Dionysos Frizi" ile süslenmiş olan bu sokel hattı, beş kapı ve simetrik iki nişle sekiz bölüme ayrılmıştır. Ancak bu sokeller üstünde yükselen birinci kat edikulaları sokellerin değil, kapıların ve nişlerin üstünde bulunmaktadırlar. Birinci kat korint düzeninde inşa edilmiş olup, saçaklığı üç kademeli arşitrav, eroslu friz ve konsollu kornişden meydana gelmektedir. Birinci katın simetri aksı iki yarım alınlığın yatay bir saçaklıkla bağlandığı bir alınlık tipiyle vurgulanmaktadır. Bu alınlığın içinde kurban sahnesi kabartması yer almaktadır.

İkinci kat da bir sokel hattı üstüne inşa edilmiştir. Perge tiyatrosunun *scaenae frons*'u birbiri üstünde şaşırtmalı olarak yerleştirilmiş edikulalardan meydana gelmiştir. Bu bağlamda ikinci kat edikulaları birinci katın sokellerinin üstüne inşa edilmişlerdir. Bu edikulaların içinde korint düzeninde sütunları bulunan edikulalı heykel nişleri yer almaktadır. İkinci kat edikulaları ise kompozit düzendedir, saçaklığı üç kademeli arşitrav, yaprakla bezeli bir friz ve konsollu kornişden oluşmaktadır. İkinci katın simetri aksı üçgen bir alınlıkla vurgulanmış, bu alınlığın iki yanında segment ve üçgen şeklindeki alınlıklar değiştirilerek kullanılmıştır. İlk yapı evresinde yaklaşık 25 m yüksekliğindeki cephe bir Attika duvarıyla son bulmuştur.

Mimari incelemeler sonucunda,[10] ikinci yapı evresinde ilk yapı evresinin *proskenion*'unun yıkılarak daha görkemli yeni bir *proskenion* inşa edildiği ve *scaenae frons*'un bir kat yükseltildiği saptanmıştır. Yeni *proskenion* simetrik olarak planlanmış altı tane nişden meydana gelmektedir. Bu nişler midye kabuğu şeklindeki mimari elemanlarla örtülmüştür. Nişlerin arasında yer alan kapıların üstünde eroslu avlanma sahneleri ile süslü bir friz yer almaktadır. Nişlerin önünde edikulalar inşa edilmiştir. Bunların korint düzenindeki sütunları oldukça zengin bezenmiş bir saçaklık taşımaktadır. Bu evrede *proskenion* tuğladan bir tonoz sistemi ile örtülmüştür.

Üçüncü kat doğrudan ikinci katın üstüne değil, geri çekilerek *scaenae frons*'un arka duvarı üstüne inşa edilmiştir. İkinci yapı evresinde, Attika duvarının orta bölümüne iki yarım alınlıktan oluşan yeni bir alınlık eklenmiştir. Üçüncü kat diğer iki kat gibi bir sokel hattı üstünde yer almaktadır, üçüncü katın sokelleri Gigantomahi friziyle süslenmiştir. İkinci katın sokelini süsleyen Kentauroma-

10 Mimari elemanların gösterdiği detay farklılıkları yapının iki farklı evresinin olduğunu ortaya koymuştur, bu detay farklılıkları için bkz. Öztürk (2000: 296-298).

hi frizi de bu evrede ortaya çıkmıştır. Şaşırtmalı cephe prensibine uygun olarak bu katın edikulaları birinci katın edikula düzenini tekrarlamaktadır. Üçüncü katın eroslu sütun başlıkları üç kademeli arşitrav, yaprak bezeli friz ile sfensk ve masklarla süslü kornişten meydana gelen bir saçaklığı taşımaktadır. Bu katın simetri aksı Suriye tipi bir alınlıkla vurgulanmaktadır. Yan cephelerdeki üçgen alınlıkların yanı sıra, barok alınlıklar özellikle dikkat çekicidir. Bu katta arka duvarda yarım daire kemerleri olan pencereler bulunmaktadır. Restitüsyon yardımıyla, ikinci yapı evresinin sonunda cephenin özgün yüksekliğinin yaklaşık 36 m olduğu saptanmıştır.

Yapı, mimari süslemesinin sitilistik analizi sonucunda arkeolog Neşe Atik tarafından tarihlendirilmiştir.[11] *Scaenae frons*'un ilk evresi M.S. 2. yüzyılın ortaları ile M.S. 3. yüzyılın başları arasında inşa edilmiştir (Atik 2000: 321). Yapının ikinci evresi ise M.S. 220-240 arasına tarihlenmektedir (Atik 2000: 321). Bu yapı evreleri dışında yapıda çeşitli yenilemeler ve onarımlar da tespit edilmiştir. Yapının orkestra duvarları M.S. 275'de Perge'de gerçekleştirilen olimpiyat oyunları için İmparator Tacitus tarafından yaptırılmıştır[12] (Atik 2000: 321). Aynı dönemde devşirme olarak getirilen imparator heykelleri *scaenae frons*'un birinci kat sokellerinin üstüne yerleştirilmişlerdir.[13] *Scaenae frons* olasılıkla bir deprem sonrası, M.S. 450-525 arasında bir onarım görmüş, bu onarım sırasında bazı mimari elemanları yenilenmiştir.[14] M.S. 7. yüzyılda art arda gelen depremler ve bu yüzyıldaki Arap istilaları sonucunda şehir halkı ovadaki yerleşmeyi terk ederek Akropolis'e geri çekilmiştir.[15] Büyük bir olasılıkla bu sırada tahrip olan tiyatro bir daha onarılmayarak terk edilmiştir.

Restitüsyon Işığında Tiyatro Cephesinin Mimarlık Tarihi Açısından Değerlendirilmesi

Tiyatro cephesinin sağlıklı bir restitüsyonu elde edilip yapı evreleri belirlendikten sonra, cephenin Roma Mimarlığı'ndaki yeri ve önemi de araştırılmıştır.[16] Bu

11 Perge tiyatrosu *scaenae frons*'u için yapılan yayın hazırları için bkz. not 2.

12 Perge'de ele geçen yazıtlara göre İmparator Tacitus döneminde, M.S. 275'de, geç antik devirde Perge parlak bir dönem yaşamıştır. Bu konu için bkz. Şahin (1999: 62-64).

13 İmparator heykellerinin sahne cephesindeki yerleri Neşe Atik tarafından tespit edilmiştir. Bu tespit ve heykellerin devşirme olarak kullanıldıkları konusunda verdiği bilgi için kendisine teşekkür ederim.

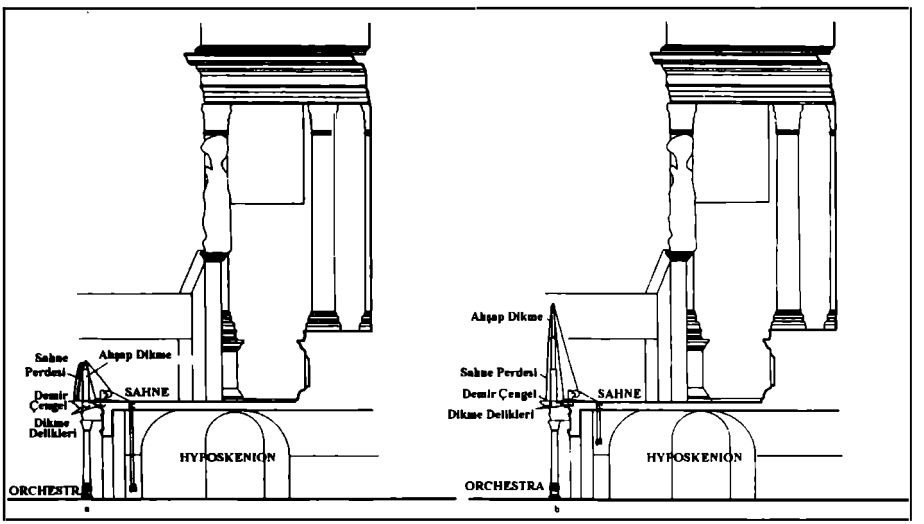
14 Tiyatronun sahne cephesinin 1. katının kuzey bölümünün ortasında yer alan alınlık bu onarım çalışmaları kapsamında yenilenmiştir, Atik (2000: 321).

15 Keramik konusunda yapılan araştırmalar şehrin 7. yüzyıldan itibaren Akropolis'e çekildiği görüşünü desteklemektedir. Ovada yer alan yerleşmede artık bu yüzyıla ait keramik çok az bulunurken, Akropolis'de 7. yüzyıldan başlayarak günlük kullanıma ait çanakçömlekbuluntusu bol miktarda ele geçmiştir, Atik (1995: 209, 210).

16 Perge tiyatrosu *scaenae frons*'unun mimarisi konusunda yapılan araştırma yakında bir kitap olarak yayınlanacağından burada elde edilen bilimsel sonuçların sadece ikisi kısaca verilmiştir, bkz. notlar 4 ve 8.

araştırma sonuçlarından bir tanesi sahne mimarisiyle ilgilidir. *Proskenion*'un korniş taşlarının üstünde yaklaşık 18 cm x 18 cm boyutunda ve 15 cm derinliğinde delikler ele geçmiştir. Bunlar belli bir düzende taşların üstüne oyulmuşlardır. Bu deliklerin sahne perdesini taşıyan ahşap dikmeleri oturtmak için yapıldığı düşünülmektedir. Bunlar yardımıyla sahne perdesi için bir restitüsyon önerisi yapılmıştır (Resim **4**). Bu öneriye göre olasılıkla iç içe geçen çubuklardan oluşan dikmeler arasında sahne perdesini taşıyan ipler bulunuyordu. Dikmelerin iç içe geçen çubukları oyun öncesi ve oyun aralarında bir ip ve makaradan oluşan mekanizma yardımıyla açılıyor ve perde sahneyi kapatıyordu. Oyun sırasında dikmeler iç içe geçirilerek sahne perdesinin aşağıya inmesi sağlanıyordu. İtalya'da sahne perdesine ait izlerin ele geçtiği pek çok tiyatro bulunmakla birlikte, Perge tiyatrosu bu konuda şimdiye kadar Anadolu'da bilinen tek örnektir.[17]

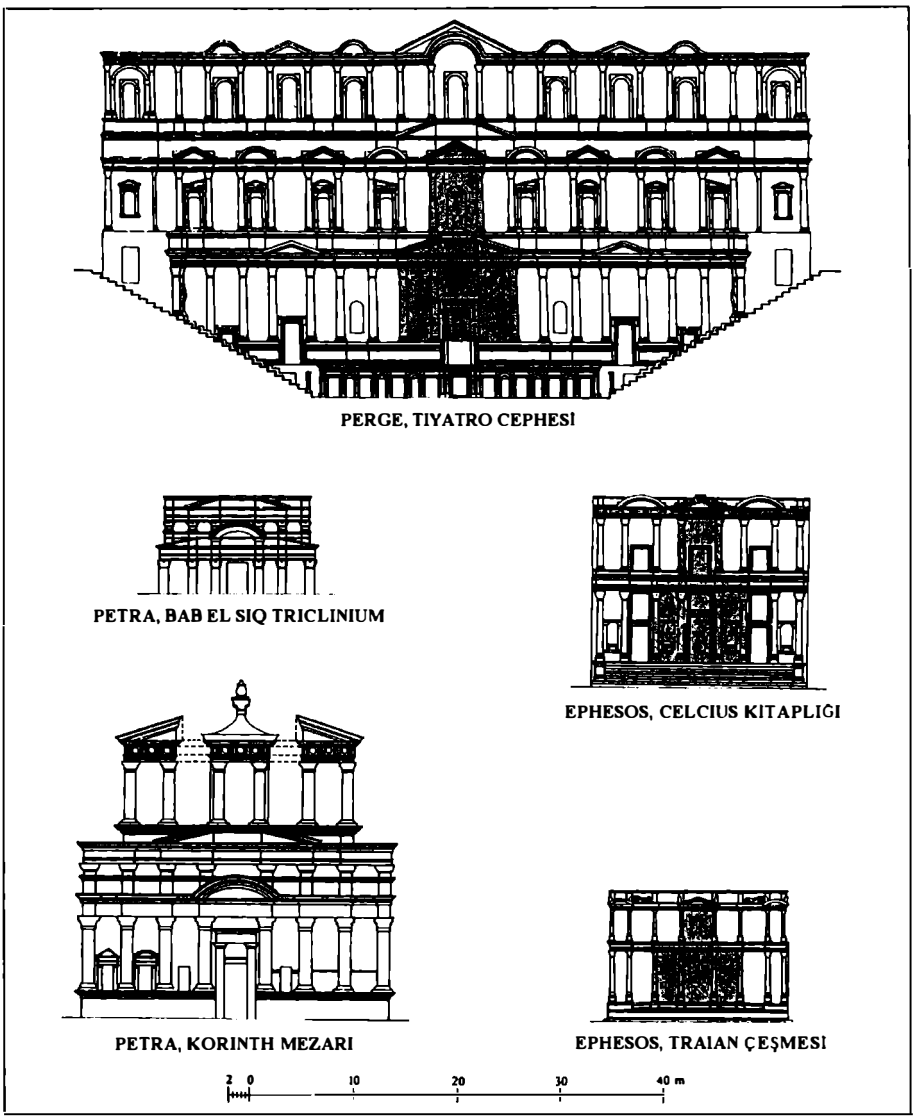
Bir diğer ilginç sonuç ise tiyatro cephesinde kullanılan "Şaşırtmalı Edikula Cephe Sistemi"nin araştırılmasıyla ortaya çıkmıştır. Perge tiyatrosunda kullanılan şaşırtmalı cephe sistemi, Efes'te Traianus Devri'nde inşa edilen Traianus Çeşmesi ile Celcius Kütüphanesi'nin cepheleriyle benzerlikler taşımaktadır (Re-

Resim 4. Perge tiyatrosu *scaenae frons*'unun sahne perdesi için restitüsyon önerisi (Çizim ve Restitüsyon, Arzu Öztürk).

17 1998 yılında Nysa'ya yapılan bir gezi sırasında buradaki *proskenion*'a ait mimari elemanların üzerinde benzer nitelikte delikler gözlemlenmiştir, bu bağlamda Perge'deki sahne perdesi konstrüksiyonunun bir benzerinin Nysa tiyatrosunda da bulunduğu düşünülmektedir. Ancak bu tiyatroda çalışan Musa Kadıoğlu, "Eskiçağ'ın Mekânları/Zamanları/İnsanları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, Mimarlık Tarihi Yüksek Lisans Programı, Doktora Araştırmaları Sempozyumu III"de yapılan tartışma sırasında aynı fikirde olmadığı görüşünü dile getirmiştir.

sim 5). Efes'teki bu iki yapının cepheleri iki katlıdır ve şaşırtmalı olarak tasarlanmışlardır. Her iki yapıda da Perge'de olduğu gibi, birinci katta edikulalar simetri aksının iki yanından başlayarak yerleştirilmişlerdir. İkinci katta ise edikulalar orta akstan itibaren başlamaktadır ve orta akstaki edikula bir üçgen alınlıkla son bulmaktadır. Yapılan karşılaştırma sonucunda, Perge'deki tiyatro cephe-

Resim 5. Cephe örnekleri (Çizim, Arzu Öztürk).

sine paralel örneklerin Ürdün'deki Petra antik kentinde de bulunduğu ortaya çıkmıştır. Petra'daki en geç Augustus Dönemi'ne tarihlenen mezar cephelerinin orta bölümlerindeki mimari çözümler Perge ile benzerlikler göstermektedir (Strocka 1981: 36). Gerek Petra'da gerekse Perge'de, "Şaşırtmalı Edikula Cephe Sistemi" orta aksta farklı alınlık tiplerinin kullanılmasına olanak sağlamış ve simetri aksı bu şekilde daha güçlü olarak vurgulanabilmiştir. Mimarlık tarihi araştırmaları sırasında, "Şaşırtmalı Edikula Cephe Sistemi" dışında, Perge tiyatro cephesine ait daha pek çok mimari motifin paralelleri Petra'da bulunmuştur. Bu paralellik, Roma Mimarisi ile ilgili önemli teorilerden biri olan Roma edikula mimarisinin kökeninin Hellenistik Devir saray mimarisi olduğu tezini desteklemektedir.[18] Edikula cephe mimarisinin en erken örneklerinin Hellenistik Devir'e ait saraylarda bulunduğu düşünülmektedir. Ne yazık ki bu saray yapılarına ait çok az miktarda mimari malzeme ele geçtiğinden bu düşünceyi doğrulamak için birebir karşılaştırma yapmak mümkün değildir. Buna karşın Petra'daki mezar cephelerinin Hellenistik saray yapıları örnek alınarak inşa edildiği bilinmektedir. Bu bağlamda, Perge'deki *scaenae frons* ile Petra'daki mezar cepheleri arasında saptanan paralellikler nedeniyle, olasılıkla Perge'de kullanılan mimari motiflerin de kökeni Hellenistik Devir saray mimarisidir.

Antik tiyatro yapıları, antik yapı mimarisi konusunda 20. yüzyıl başında yapılan araştırmaların ağırlık merkezini oluşturmuştur. Günümüzden yaklaşık yüz yıl önce, bu konuda çalışan pek çok mimar, özellikle "Yükseltilmiş Sahne Platformu"nun ne zaman ortaya çıktığı, Yunan tiyatrosunda sahnelenen oyunlarda dekorun bir parçası olan *proskenion*'un Hellenistik Devir'deki fonksiyonu ve Roma tiyatrosundaki *scaenae frons*'un ortaya çıkışı ile gelişimi konusunda farklı teoriler geliştirmişlerdir.[19] Perge tiyatrosunun cephesi tüm ayrıntıları çözülerek kâğıt üzerinde tekrar ayağa kaldırılabilmiş ve yapı evreleri açıklanabilmiştir. Bu bağlamda Perge'deki *scaenae frons* üzerinde yapılmış olan mimari araştırmalar özellikle *scaenae frons* mimarisi konusundaki tartışmaların irdelenmesi açısından önem taşımaktadır. Perge'deki tiyatro cephesi, Severuslar Devri'nde Hellenistik ve Erken İmparatorluk Devri'ne ait mimari tasarımların halen yaşadığını ve bunların yeni motifler ile birleştirilerek değişik çözümlerin üretildiğini ortaya koymuştur. M.S. 2. yüzyılda, "Hellenistik Devir Mimari Tasarımları"nın özellikle kamuya açık bir yapıda güçlü bir şekilde varlıklarını koruyor olması, Anadolu Roma Mimarisi'nde Hellenistik Devir etkilerinin ne kadar güçlü olduğunu göstermiştir.

18 Bu teori ile ilgili başlıca yayınlar şunlardır: Büsing (1970); Brands (1996); Lauter (1986); Lyttelton (1974); Hoepfner (1996); Strocka (1981); Thür (1989).

19 Bu teorileri ortaya koyan araştırmacılar şunlardır: Wilhelm Dörpfeld ve Emil Reisch (Dörpfeld ve Reisch 1896); Erst Fichter (Fichter 1914); Heinrich Bulle (Bulle 1928) ve Margarita Bieber (Bieber 1961).

Kaynakça

Abbasoğlu, H. ve Martini, W. (1998) "Perge Kazısı 1996 yılı ön raporu." *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 93-106.

Alanyalı, H. S. (1999) *Der Kentauromachie- und der Gigantomachiefries der scaenae frons des Theaters von Perge.* Baskıda bulunan doktora tezi, Viyana Üniversitesi Sosyal ve Kültürel Bilimler Fakültesi, Viyana.

Atik, N. (1995) *Die Keramik aus den Südthermen von Perge.* Istanbuler Mitteilungen 40. Tübingen: Ernst Wasmuth.

Atik, N. (2000) "Vorbericht über die Untersuchungen an der Fassade des Theaters von Perge." *Archaeologischer Anzeiger*, s. 298-322.

Brands, G. (1996) "Halle, Propylon und Peristyl - Elemente hellenistischer Palastfassaden in Makedonien." W. Hoepfner ve G. Brands (der.) *Basileia, Die Palaeste der hellenistischen Könige* içinde, Mainz am Rhein: Philip von Zabern, s. 62-73.

Brandt, H. (1992) *Gesellschaft und Wirtschaft Pamphyliens und Pisidiens im Altertum.* Asia Minor Studien, Cilt VII. Bonn: Habelt.

Bieber, M. (1961) *The History of Greek and Roman Theater.* Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Bulle, H. (1928) *Untersuchungen an griechischen Theatern.* Münih: Oldenbourg.

Büsing, H. (1970) *Die griechische Halbsaeule.* Wiesbaden: Steiner.

Dörpfeld, W. ve Reisch, E. (1896) *Das griechische Theater.* Atina: Barth s. v. Hirst.

Fellows, C. (1838) *A Journal Written During an Excursion in Asia Minor.* Londra: J. Murrey.

Ferrero, D. de B. (1966-1974) *Teatri Classici in Asia Minore*, Cilt I-IV. Roma: Bretschneider.

Fichter, E. (1914) *Die baugeschichtliche Entwicklung des antiken Theaters.* Münih.

Forbes, E. (1847) *Travels in Lycia, Milyas and the Cibyratis*, Cilt II. Londra: Voorst.

Hoffmann, A. (1993) "Aizanoi-Zweiter Vorbericht über die Arbeiten im Stadion 1987, 1988 und 1990." *Archaeologischer Anzeiger*, s. 437-473.

Hoepfner, W. (1996) "Zum Typus der Basileia und der königlichen Andrones." W. Hoepfner ve G. Brands (der.) *Basileia, Die Palaeste der Hellenistischen Könige* içinde, Mainz am Rhein: Philip von Zabern, s. 1-44.

İnan, J. (1987) "Perge Kazısı 1985 yılı çalışmaları." *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 137-175.

İnan, J. vd. (1997) "Perge Tiyatrosu yayın çalışmalarının ön raporu." *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 65-83.

İnan, J. vd. (2000) "Vorbericht über die Untersuchungen an der Fassade des Theaters von Perge." *Archaeologischer Anzeiger*, s. 285-340.

Lanckoronski, K. vd. (1890) *Städte Pamphyliens und Pisidiens*, Cilt I. Prag: Tempsky.

Leak, W. M. (1824) *Journal of a Tour in Asia Minor.* Hildesheim, New York: Olms.

Lauter, H. (1986) *Die Architektur des Hellenismus.* Darmstadt: Wissenschaftliche

Buchgesellschaft, s. 238-243.

Lyttelton, M. (1974) *Baraque Architecture in Classical Antiquity*. Londra: Thames and Hudson.

Mac Lean Rogers, G. (1991) *The Sacred Identity of Ephesos*. Londra: Routledge.

Machatschek, A. ve Schwarz, M. (1981) *Bauforschung in Selge*. Viyana: Böhlau in Komm.

Mansel, A. M. (1975) "Bericht über Ausgrabungen und Untersuchungen in Pamphylien in den Jahren 1957-1972." *Archaeologischer Anzeiger*, s. 49-96.

Martini, W. (1999) "Perge in vorrömischer Zeit. Untersuchungen auf der Akropolis 1994 und 1995." *Çağlar Boyunca Anadolu'da Yerleşim ve Konut* içinde, İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü ve Ege Yayınları, s. 303-310.

Onurkan, S. (1969/70) "Artemis Pergaia." *Istanbuler Mitteilungen*, 19/20, s. 289-298.

Öztürk, A. (1997) "Perge Tiyatrosu yayın çalışmalarının ön raporu." *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 66-68, 75-77.

Öztürk, A. (1999) *Architektur der scaenae frons des Theaters von Perge*. Baskıda bulunan doktora tezi, Brandenburg Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Cottbus.

Öztürk, A. (2000) "Zur Rekonstruktion der Fassade des Theaters von Perge." *Archaeologischer Anzeiger*, s. 287-298.

Pekman, A. (1973) *Perge Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Rott, H. (1908) *Kleinasiatische Denkmäler*. Leibzig: Dieterich Yayınevi.

Strocka, V. M. (1981) *Das Marktor von Milet*. 128. Winkelmannsprogramm der Archaeologischen Gesellschaft zu Berlin, Berlin: Walter de Gruyter.

Şahin, S. (1999) *Die Inschriften von Perge*. Cilt I, Inschriften griechischer Staedte in Kleinasien 54. Bonn: Dr. Rudolf Habelt.

Texier, C. (1862) *Description de l'Asie Mineure*. Paris.

Thür, H. (1989) *Das Hadrianstor in Ephesos*. Forschungen in Ephesos XI/1, Viyana: Österreichische Akademie der Wissenschaften.

Walpole, R. (1820) *Travels in Various Countries of the East*, Cilt 1. Londra.

3

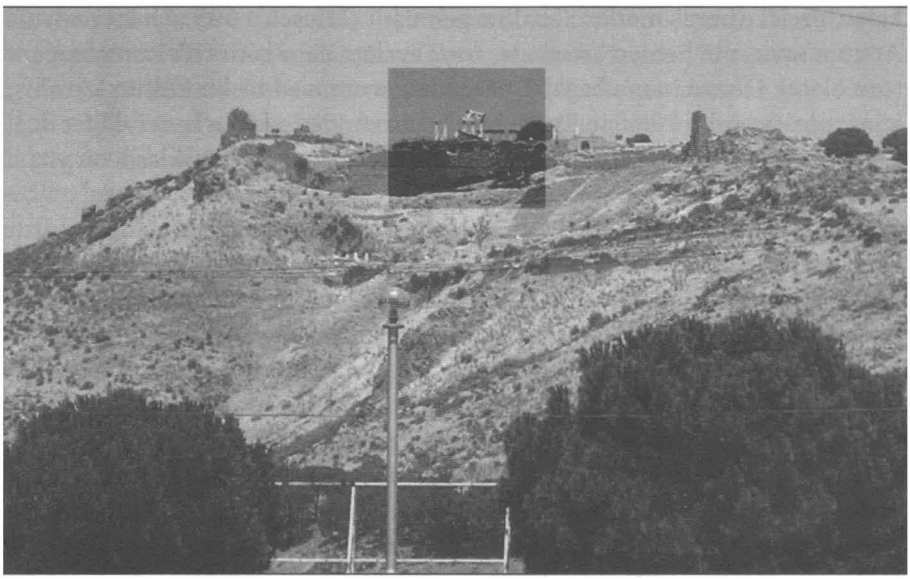
Bergama Traianus Tapınağı'ndan Roma İmparatorluğu Asya Eyaleti Mimarlığına Bir Bakış

ONUR ÖZTÜRK

Giriş

Ege bölgesinin en önemli antik kentlerinden Bergama kentine yaklaşan her ziyaretçinin dikkatini kentin en yüksek noktasında bulunan mermer bir yapı çeker: Traianus Tapınağı (Resim 1).

Bu özel konumundan dolayı, günümüzden yaklaşık iki bin yıl kadar önce inşaa edilmiş bu yapı, sadece bugün bizlerin değil, antik dönem insanlarının da türlü zamanlarda ilgisini çekmiş olabilir: Bazen Asya eyaletinin *metropolis*'lerinden biri olan Bergama'yı görmek için gelen bir yabancının, bazen Traianus

Resim 1. Bergama şehir merkezinden Akropol ve Traianus Tapınağı'nın görünümü (Fotoğraf, Onur Öztürk).

onuruna yapılan yarışlarda at koşturan bir sürücünün, Asklepeion'dan kent merkezine ilerleyen bir ailenin veya Mısır dışında Mısır tanrılarına adanan en büyük tapınağın inşaatında çalışan işçilerin.

Çünkü bu yapı özel konumu ve yönlenişi nedeniyle o zaman da -hatta bugünkü halinden çok daha etkileyici bir biçimde- kentin pek çok noktasından algılanabiliyordu. Peki böyle bir tasarım yapılmasının nedenleri neydi? Başka bir ifadeyle, tasarım sürecini etkileyen girdiler neydi ve nasıl böyle bir sonuca ulaşıldı?

Aslında bu özel örnek, ilgili sorular ve muhtemel cevapları, Roma Dönemi Bergama ve Asya Eyaleti Mimarlığını etkileyen dinamikleri anlayabilme sürecinde yol alınmasını sağlayabilir. Fakat bu yapının detaylarına inmeden önce, neden böyle bir yapının Bergama'da bulunduğu sorusunu yanıtlamak için Asya eyaleti imparatorluk kültünün kuruluşu ve gelişimi hakkında bir dizi tarihsel olaydan bahsetmek doğru olacaktır.

Asya Eyaletinde İmparatorluk Kültlerinin Kuruluşu

Roma'nın cumhuriyetten imparatorluğa dönüşüm sürecinde yaşanan iç çekişmeler ve bazı gelişmeler Asya eyaletini de etkiler (Wells 1995: 11-31; Demircioğlu 1953: 409-420). M.Ö. 31'de Actium Deniz Savaşı'nda Marcus Antonius'un Octavianus'a yenilmesi ve ertesi yıl kendini öldürmesi, Asya eyaletini zor bir durumda bırakır. Çünkü sadece bir yıl önce, tüm Doğu Akdeniz Marcus Antonius'un kontrolündedir ve Efes kenti ise Antonius'un Octavianus ve Roma'ya karşı "geçici direniş merkezi" haline gelmiştir (Friesen 1993: 7). Bu nedenle, Actium savaşının hemen ertesinde, Asya eyaleti, daha sonra ilk Roma imparatoru olacak Octavianus'a bağlılığını açıklar ve onun adına bir kültün kuruluşu için iznini ister; bu kült için Eyalet Meclisi tarafından seçilen kent ise Efes değil Bergama'dır (Friesen 1993: 8). Efes, bir imparator kültü için yaklaşık bir yüzyıl daha bekleyecektir.

Eyalet Meclisi tarafından bu kült için neden Efes'in önerilmediği aşikârdır ama, Roma'ya önerilen kentin niçin Bergama olduğu üzerinde düşünülmelidir. Bergama seçimi, bölgenin en büyük ve kuşkusuz en önemli kenti Efes'e bir alternatif bulmaktan öte, politik ve tarihsel nedenlere dayanıyor gözükmektedir. Başka bir deyişle, bu kararla yeni kültün Bergama'da kurulmasında, en az Efes ve Roma arasındaki sorun kadar, Bergama ve Roma arasındaki geçmişten gelen bağ da etkili olmuştur. Çünkü o zamandan yüz yıl kadar önce, bu bölgedeki II. Attalos yönetimindeki krallığının başkenti olan Bergama, batı Kartaca'yı yıkıp doğuya yönelen Romalılarla dost kalabilmeyi başarabilmiş ve bir süre sonra Bergama Krallığı son hanedan III. Attalos'un vasiyetiyle Roma devletinin bir parçası olmuştu (Magie 1950; Radt 2002: 36-40). Bu toprakların bir kısmı sonradan hak iddia eden Aristonikos'un başlattığı ayaklanmanın bastırılmasına yardım

eden komşu krallıklara verilirken, kalan kısım ise Roma'nın Asya Eyaleti'ni oluşturmuştu (Radt 2002: 37). İşte Asya Eyaleti'nin Roma'dan ilk imparatorluk kültünün Bergama'da kurulma iznini istemesi de, bir yandan eyaletin yakın geçmişinde yaşanan olayların unutulması dileği, bir yandan da bu tarihsel olaya dikkat çekme çabasıydı. Diğer bir ifadeyle Bergama, Efes'e sıradan bir alternatif olmaktan öte, bu özel dönemde, bu özel kült için seçilmiş, özel bir kentti.

Asya eyaletinin bu ilk imparatorluk kültü Roma ve Augustus'a adanmıştır. Bu başlığa Roma'nın eklenmesi Augustus'un kişisel isteğidir (Bowersock 1965: 115). Bu tarihsel olaydan da anlaşılabileceği gibi ilk imparatorluk kültü Asya Eyaleti tarafından politik nedenlerle talep edilmiştir. Bugün Bergama'da Augustus ve Roma kültü için yapılmış bir tapınağını varlığını sikke ve yazıtların yardımıyla bilmekteyiz (Friesen 1993: 11-12, Levhalar 1 ve 2; Schowalter 1998: 240-241). Ama ne yazık ki bu tapınağın yeri ve konumu hakkında henüz bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak bu kültün elli yıldan uzun bir süre eyaletin tek imparatorluk kültü olduğunu ve sonraki dönemlerde ise diğer imparatorluk kültleriyle beraber, uyum içinde varlığını sürdürdüğü bilinmektedir.

Asya eyaletinde ikinci imparatorluk kültünün kurulma süreci de benzer şekilde ilginç bilgiler içerir (Friesen 1993: 15-21). M.S. 23 yılında bir dizi olay ve eyalet lehine sonuçlanan iki hukuksal karardan sonra Asya eyaleti Roma'dan imparator Tiberius, annesi Livia ve meclis için bir tapınak yapabilme iznini ister (Friesen 1993: 17). Ama yıl M.S. 26 olduğunda senato bu yeni külte ait tapınağın yerini belirlemek zorunda kalır, zira son üç yılda bu konu hakkında eyalet şehirleri arasında hiçbir uzlaşma sağlanamamıştır (Tacitus, *The Annals*: 4.56-4.57). Bu nedenle senato ve imparator, eyaletin çeşitli şehirlerinden gelen temsilcileri günlerce dinler ve her temsilci tarafından imparatorluk tapınağının kendi şehirlerinde olması gerektiği konusunda ikna edilmeye çalışılırlar. Sonunda seçilen kent Smyrna'dır.

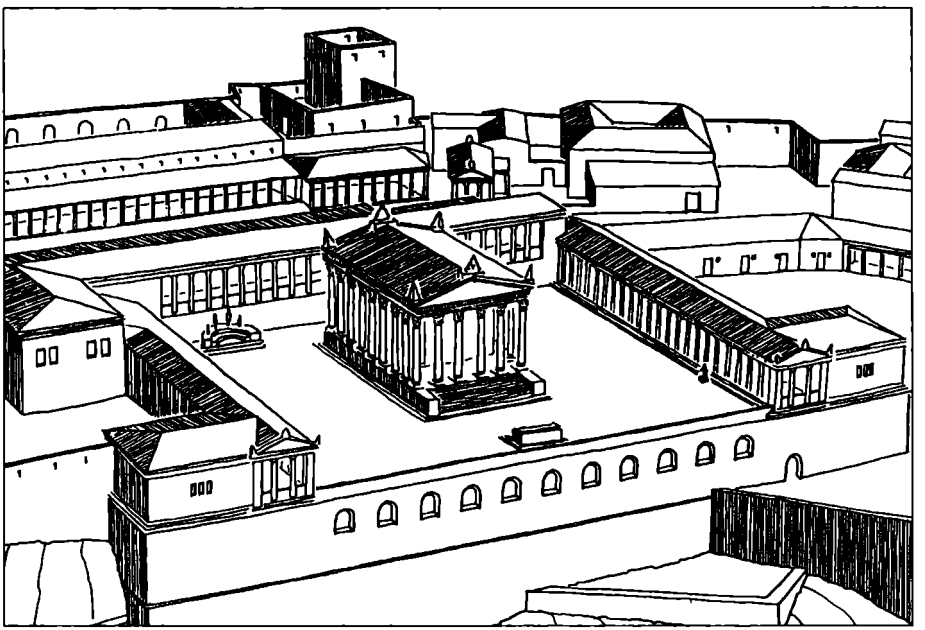
Bu tarihsel gerçeğin de tekrar açıkça gösterdiği gibi, imparatorluk kültlerinin kurulması ve bu kültlere ait tapınakların inşası, başkentin zorlamasıyla yapılan işler değil, tam aksine eyalet şehirlerinin merkezden talebiydi. İlk imparatorluk kültü her ne kadar özel bir geçiş döneminin sıradışı özellikleriyle ve olaylarıyla açıklanabilirse de, ikinci ve sonraki örnekler bu kültlerin ve bunlara ait tapınakların bu şehirler için çok önemli olduğunu gösteriyor. Özellikle bu örnekte, her ne kadar bir arada hareket ediyorlar gibi görünseler de, kentler arasında bu kültleri edinebilmek için çok ciddi bir rekabetin olduğu görülüyor. Fakat neden bir kent için böyle bir külte sahip olmak bu kadar önemliydi?

İmparatorluk kültünün oluşumu bir kentin hızlı bir şekilde gelişebilmesi için çok önemli bir etkendi. Her şeyden önce böyle bir kültün varlığı kentin dinsel yaşamını zenginleştiriyor; kentin öbür kentlere göre statüsünü yükseltiyor; var-

lıklı zenginler için kendilerini gösterebilecekleri yeni alanlar yaratıyor; bu insanları ve kenti, senato ve imparatora daha çok yakınlaştırıyor ve kısmen dışarıdan desteklenen yapı programlarıyla kentin ekonomisini geliştiriyordu (Friesen 1993: 1-6). Diğer bir deyişle, imparatorluk kültüne sahip olma arzusu dinsel nedenlerden daha çok politik ve ekonomikti. Bu bahsi geçen çeşitli yararlar, neden küçük Asya'nın altmışdan fazla kentinde seksenden fazla tapınak ve mabet merkezleri bulunduğu sorusuna da net bir yanıt vermektedir (Price 1984: 133). İmparatorlara adanmış kültler, kentlerde inanılmaz bir değişim ve gelişim yaşatmıştır. Tapınakların yanı sıra imparatora adanmış pek çok anıt, heykel, portiko ve diğer yapılardaki özel mekânlar Roma kentlerinin tüm elemanlarını kentin bir parçası ve aynı şekilde kentleri de tüm imparatorluğun bir parçası haline dönüştürmüştür (Price 1984: 133-146). Bergama şehri ve Traianus Tapınağı bu kentsel evrim sürecini ve bir eyalet kenti için böyle bir kültün önemini anlama yolunda önemli veriler sunmaktadır.

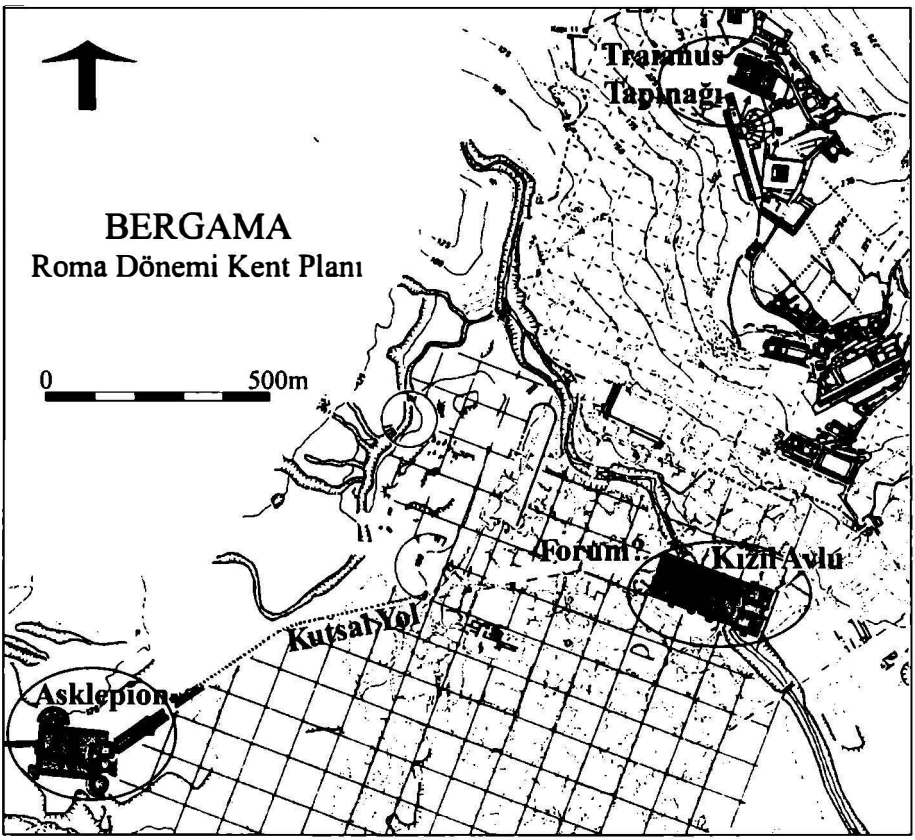
Tapınak ve İmparatorluk

Traianus Tapınağı, Roma Dönemi Bergaması'nın en etkileyici yapılarından biridir (Resim 2). Bina akropolün en yüksek noktasında çeşitli Hellenistik yapılarla çevrilidir ve akropolün yegâne Roma Dönemi anıtsal yapısıdır (Resim 3).

Resim 2. Bergama Traianus Tapınağı'nın rekonstrüksiyon çizimi (Radt 2002: 211).

Tapınağın yapımı hakkında herhangi bir antik kaynak bulunamamıştır. Ancak *temenos*'un güneybatı kesiminde parçalı durumda bulunan Yunanca ve Latince yazılı bir yazıt, kült ve bu kültün Roma tarafından algılanışı hakkında bazı bilgiler verir (Ohlemutz 1940: 79; Radt 2002: 208; Schowalter 1996: 236-238). M.S. 113-114 yıllarına tarihlenen yazıt, Julius Quadratus tarafından giderleri karşılanan, Traianus ve *Jupiter Amicalis* (ya da Yunanca adıyla Zeus Philios) tapınağı onuruna yapılan olimpiyat oyunlarından bahseder. Bu yazıt ayrıca imparator tarafından onaylanmış bir kararı da içerir. Bu *senatus consultum*'a göre bahsi geçen oyunların statüsü *eiselastikon*'dur. Yani zafer kazanan sporcular çok özel ödüller alacak ve şehirlerine özel törenlerle yolcu edileceklerdir (Schowalter 1996: 237). Ayrıca yine aynı karara göre Zeus Traianus Tapınağı onuruna düzenlenen oyunlar Augustus ve Roma'yı onurlandıran oyunlarla aynı seviyede tutulacaktır.

Resim 3. Roma Dönemi Bergama kent planı (Orijinal Çizim Ulrike Wulf 1983 [Rad, 2002: 56]).

Eiselastikon statüsü, Daniel Schowalter'ın da vurguladığı gibi kültün ve oyunların bölge için önemini gösterir (1996: 238). Önceki imparatorluk kültü ile eşitlik konusundaki vurgu ise ilk imparatora ve onun bu kentteki oldukça eski kültüne saygı şeklinde yorumlanabilir. Bu örneğin de açıkça gösterdiği gibi, eyalet ölçeğinde senato ve imparatorun rolü aktif değildi. Onlar daha çok bu aktiviteleri kontrol eden bir mekanizma gibi işlev görüyorlardı. Bu durum sadece kültlerin kurulmasıyla sınırlı değil, tapınakların ve diğer pek çok anıtsal binanın yapımında da geçerliydi. Eğer eyalet şehirlerinin görsel ve dinsel dünyasını değiştirme sürecinde merkezi gücün rolü daha çok pasifse, asıl sorumlu kimdi?

Tapınak ve Eyalet

Aslında Roma'nın eyaletlerdeki rolü her zaman pasif değildi. Özellikle kentlerin gelişimini destekleyen surlar ve su kanalları gibi salt fonksiyonel yapılar genellikle merkezin maddi desteğiyle gerçekleştiriliyordu ama, eyalet kentlerindeki pek çok anıtsal yapı da varlıklı vatandaşlar tarafından yaptırılıyordu (Mitchell 1987: 18-25; Coulton 1987: 81-81). Ancak böyle kitlesel bir çabayı fişekleyen etkenler nelerdi? Her şeyden önce, Asya eyaletindeki ikinci imparatorluk kültü kuruluş sürecinde de görüldüğü gibi, bu tür kurumların oluşumu şehirlerin gelişimi için önemliydi. Ayrıca Roma ile güçlü ilişkiler kurmak -en azından bazı vatandaşlar için- politik ve ekonomik nedenlerle son derece gerekliydi ve bu bağı kurmanın başarı şansı en yüksek yollarından biri, büyük kentlerde imparatorun dikkatini çekecek yapıların yapımına destekte bulunmaktı. İşte Bergama Traianus Tapınağı yine bu noktada güzel bir örnek oluşturur, çünkü bu yapının tüm masrafları kent soylularından Julius Quadratus tarafından karşılanmıştır (White 1996: 335-336).

Bu sözü edilen etkenin yanında, özellikle Doğu Roma eyaletlerindeki rekabet ortamı da şehirlerin gelişimini sağlayan çok önemli bir faktördü. Aslında kentler arası anıtsal yapı rekabeti Roma İmparatorluk döneminde başlamış değildi. Roma öncesi antik dünyada da pek çok kent özellikle tapınaklar alanında sıkı bir yarış içindeydi. Aslında karakteri çok farklı olsa da özde nedensel açılardan benzer bir rekabetin bugün bile bu coğrafyada yaşandığını söyleyebiliriz. Örneğin geçtiğimiz günlerde, İstanbul, İzmir ve Antalya arasında çıkan "Türkiyedeki ilk F1 pisti için en uygun kent" olma iddiasına yönelik tartışmalar, ikinci imparatorluk kültünü isteyen Asya eyaleti şehirlerinin üç yıl boyunca bu kentin hangi kent olacağı konusunda anlaşamamalarından pek de farklı değildir.

Ancak bu yörede bir şekilde uzun yıllar varlığını sürdüren bu kentler arası rekabet, M.S. 89'da yeni bir boyut kazanır. Düz anlamı "kutsal alan bekçisi" olan *neokoros* terimi bu tarihten itibaren özel bir kent başlığı olur (Friesen 1993: 50). İlk kez Efes kenti M.S. 89'da kendini "iki kez *neokoros*" ilan eder. Şimdi bu kent

iki denk ve önemli külte sahiptir: Efes Artemis kültü ve kentin nihayet edindiği ilk imparatorluk kültü. Efeslilere Bergamalılardan yanıt gecikmez; öyleyse Bergama da "ilk *neokoros* şehirdir". Ve imparator Traianus kültüyle beraber kent başlığı daha da etkileyici olur: "İlk ve iki kez *neokoros* şehir" (White 1996: 335-341). İlginç bir nokta ise, bu külte ait tapınağın yapımında Efesli ustaların önemli rol oynadığının ortaya çıkarılmasıydı (Radt, 1998: 30; Rohmann 1998). Öyleyse bu iki kent arasındaki rekabetin kent halkları arasında değil, daha çok "seçkin" kesimler arasında olduğunu düşünmek mümkündür.

Bu çekişmenin yaşandığı bir başka alan ise sikkelerdir (Friesen 1993: Levhalar 8 ve 9; Schowalter 1998: Levhalar 33, 34 ve 35). Kentlerin imparatorlara adanmış tapınaklarını birlikte gösteren bu sikkeler, her ne kadar kültler birbirlerinden ayrı olsalar da, kentler için bir arada ne kadar önemli olduklarını vurgulayan önemli bir örnektir. Peki bu tür bir kültün başlıkta bir rakam, sikkede bir fazla cephe olmaktan öte önemi neydi? İşte bunu anlamanın en iyi yolu bu yapıların kentleriyle olan ilişkileridir. En güzel örneklerden biri de Bergama Traianus Tapınağı'dır.

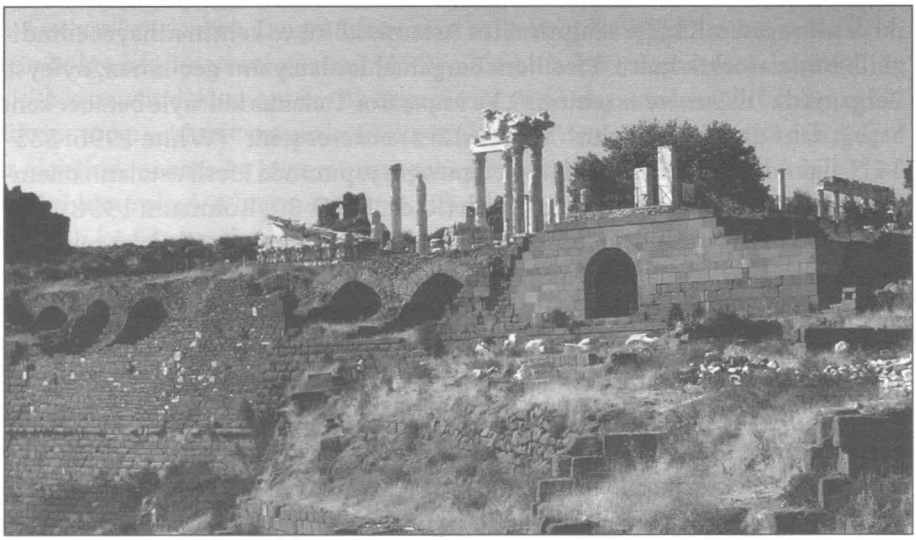
Tapınak ve Kent

Daha önce de belirtildiği gibi, bu yapı, aşağı kentteki amfitiyatro, stadyum ve Kızıl Avlu gibi pek çok anıtsal Roma yapısına rağmen, akropoldeki yegâne Roma Dönemi anıtsal yapısıdır (Resim 2). Oysa bu dönemde akropoldeki Hellenistik binaların onarıldığını ve kullanımlarına devam edildiğini biliyoruz (Radt 2002: 57).

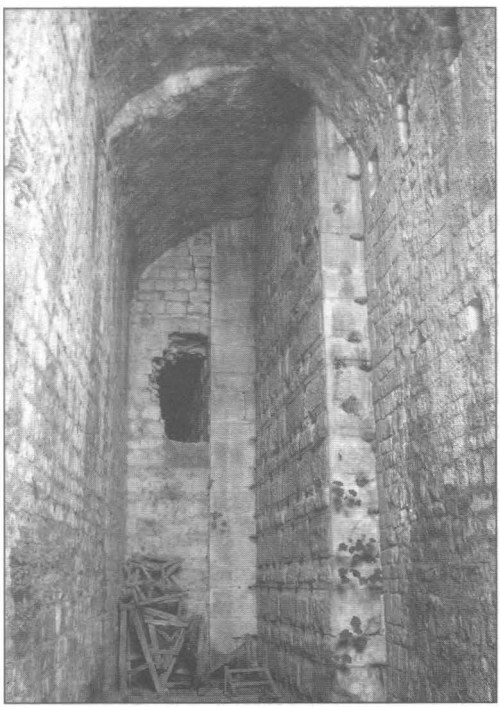
Aslında kentin akropolünde en yüksek noktaya bir tapınak yapmak geleneği, bilindiği gibi Klasik Yunan Mimarlığının tipik bir özelliğidir. Peki bu örnek varolan bir geleneğin sürmesi gibi yorumlanabilir mi?

Bu özel konum ve yapının Traianus ve Zeus Philios'a da adanmış olması akademisyenler arasında bu noktada daha eski bir yapının olabileceği konusunda tartışmalara yol açmıştır (Raeck 1988: 201; Nohlen 1985: 150; Siegler 1984: 29). Oysa son yıllarda yapılan kazılarda durumun böyle olmadığı, bu alanda sadece Hellenistik döneme ait bazı depo ya da ikincil mekânların olduğu görülmüştür (Nohlen 1997: 185; Radt 2002: 211-212; Radt 1996: 30-32). Aslında bu bölge Hellenistik dönemde şu anki halinden oldukça farklıydı. Çünkü, 68 x 58 m'lik bir platformun üzerinde yükselen hexastil tapınağın tasarımı için çok ciddi topografik düzenlemeler gerekmişti (Radt 2002: 214). Bu geniş düz alan, arkada anakayanın oyulması, öndeki yaklaşık üçte birlik bölümde ise dev tonozların yapımıyla oluşturulmuştu (Resimler 4 ve 5). Böylece, Wolfgang Radt'ın da belirttiği gibi, Roma dönemi teknik olanakları kullanılarak arazi ikincil role itilmişti (2002: 53).

İşte bu özelliği yapının bir Roma Dönemi yapısı olduğunu ele verir. Sade, mekânsal anlamda net ancak son derece etkileyici yapıların tasarımı için döne-

Resim 4. Bergama, tapınak, kısmen yıkılmış istinat duvarı ve dev platformu taşıyan tonozlar (Fotoğraf, Onur Öztürk).

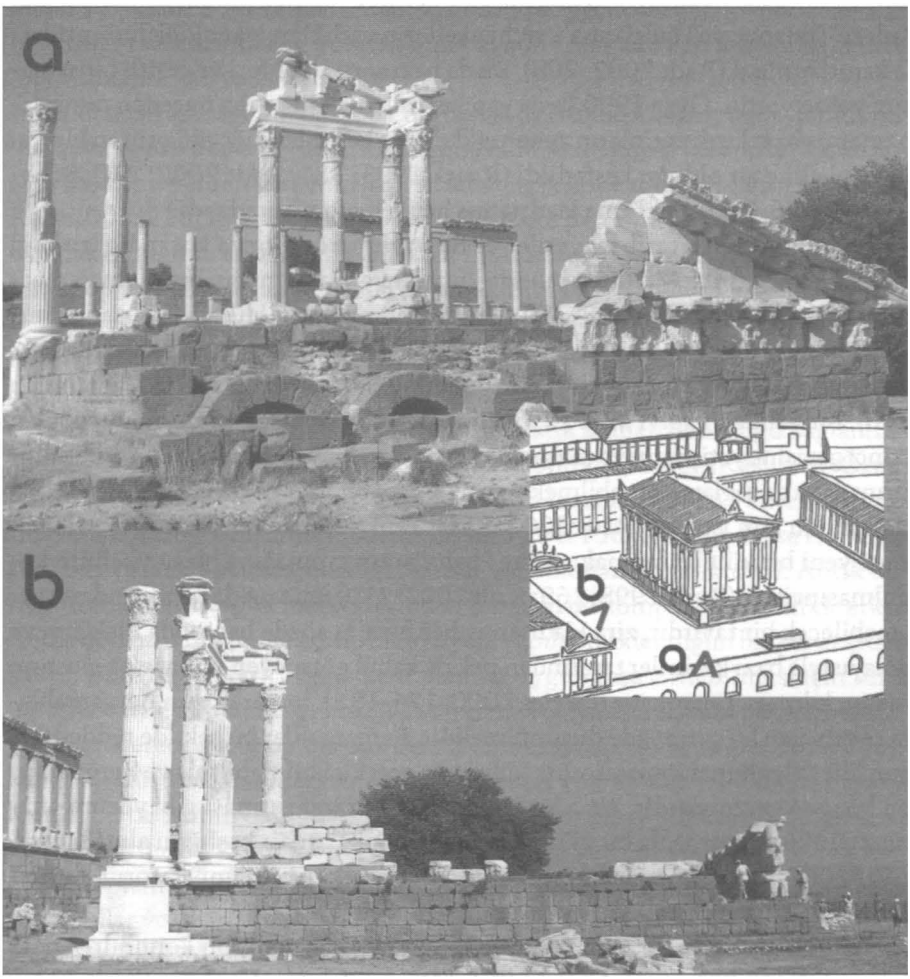
Resim 5. Bergama, platformu taşıyan tonozlardan ve duvarlardan bir görüntü (Fotoğraf, Onur Öztürk).

min gelişmiş tekniklerinin ve mümkünse malzemelerinin kullanımı Roma Mimarlığını oluşturan ana özelliklerden biridir. Başkent Roma'da ve pek çok eyalet kentte buna çeşitli örnekler gösterilebilir. Aslında Bergama'daki tapınakta istenilen ölçülerde bir düz alan yaratmak için uygulanan çözümün benzerlerini Roma Cumhuriyet Dönemi tapınaklarından Tarracina'daki Jupiter Anxur ve Tivoli'deki Hercules Victor tapınaklarında da görmekteyiz (Ward-Perkins 1979: 20-24 ve resimler 27-30).

Dev platformu taşıyan bu tonozlar ve onlara bağlı istinat duvarından oluşan, aslında ilk bakışta sadece işlevsel amaçlı gibi görünen kısım, aslında yapının görsel etkisinde de rol oynar. Bu kısmın bütün dikey yüzeyinin kentteki Hellenistik yapıların ana malzemesi olan andezit bloklarla kaplanması, dikeyde çatısı dahil tamamen mermer kaplı ana ta-

pınak yapısının daha etkileyici olmasını sağlar. Günümüzde de gözlenebilen bu etki aslında antik dönemde daha da belirgindi zira bugün uzaklardan görülen ayağa kaldırılmış kısım aslında yapının arka kısmıdır (Resimler 6a ve 6b).

Aslında yukarı kente ait olmasına karşın bu yapı bir şekilde aşağı kentin de bir yapısı olabilmeyi başarır. Kentin planı incelendiğinde bu yapının Roma kent planına uygun bir biçimde yönlendirildiği ve tonoz serisinin bu amaçla inşa edildiği ve de Hellenistik savunma duvarlarının yine aynı nedenle dışına taşıldığı anlaşılmaktadır (Radt 2002: 53-59; Wulf 1994: 135-75) (Resim 3). Bu özel

Resim 6. Bergama, tapınaktan iki görüntü: (a) önden görünüm, (b) batı cephesi (Fotoğraflar, Onur Öztürk, çizim Radt 2002: 211).

kentsel bütünlük yakalama çabalarına ve kent planında bu yapının özel konumuna, sonuç bölümünde yeniden değinilecektir. Ama öncelikle tapınağa ait bazı bilgilere değinmek yerinde olacak.

Tapınak

Bütünleşme fikri yapı ölçeğinde de devam eder. Daha önce de belirtildiği gibi, yapı, Traianus ile birlikte dostluk tanrısı Zeus Philios'a adanmıştır. Marianne Bonz, bu yaklaşımın imparator Traianus'un zafer ideolojisi ve dönemin diğer örnekleri ile uyum içinde olduğunu belirtir (1998: 267). Ancak Zeus Philios'un kültün bir parçası olduğunu doğrulayan verilere rağmen, yakın zamana kadar sadece Traianus ve Hadrianus'a ait heykellerin varlıkları arkeolojik buluntularla kanıtlanmıştı (Radt 2002: 208). Bu da bazı soru işaretleri ve çeşitli tartışmalara yol açıyordu. Oysa 1990'larda yapılan çalışmalarda daha önceden tanımlanamamış bazı kırık parçaların aynen sikkelerde betimlendiği gibi oturan bir Zeus heykeline ait olduğu keşfedildi (Raeck 1993: 381; Radt 2002: 210; Schowalter 1996: 240). Peki ama Hadrianus heykeli niçin buradaydı?

Bu noktada yine tarihsel veriler ve bir yazıt yardımımıza koşar. Belirtildiği gibi, kült ve oyunlar M.S. 114 yılında kurulur ve yine aynı tarihte tapınağın yapımı başlar (Radt 2002: 208-210). Bu sırada imparator ölür ve Hadrianus imparator olur. Yeni imparator M.S. 124'de Küçük Asya'ya yaptığı ilk gezide Bergama'ya geldiğinde henüz yapı bitirilememişti (Halfmann 1986; Radt 2002: 210). Bir yandan yapıyı M.S. 129'da imparatorun bölgeye yapacağı duyurulan ikinci gezisine yetiştirmeye çalışan Bergamalılar, bir yandan da, bu yeni konumlarını daha da sağlamlaştırabilmek amacıyla yeni bir imparatorluk kültü için Hadrianus'dan izin isterler (Radt 2002: 211). Yeni bulunan bir yazıta göre Hadrianus yeni bir kült ve tapınak yerine "baba"sının tapınağına bir heykelinin konulmasını ister (Bonz 1998: 269; Radt 2002: 210). Bu tam da kendisinden beklenebilecek bir tavırdır, zira Hadrianus her fırsatta sözde babasıyla ilişkisini ve dolayısıyla bazı kesimler tarafından pek de kabul görmeyen imparator oluşunu meşru kılmaya çalışmıştır (Davies 2000: 124-135). İmparatorun Bergamalılara cevabı işte bu çerçevede düşünülmelidir. Bergamalılar bu şekilde reddedilirken, Efesliler ikinci imparatorluk kültü için gerekli izni alabilmiş ve Bergama'yı bu konuda geçmişlerdir. Ama bu Hadrianus'un taraf tutması gibi yorumlanamaz çünkü Bergama da bu dönemde "metropolis" şehir başlığını alır (Boatwright 2000: 104-105). Peki Bergamalılar acaba sadece yeni imparatorun heykelinin bu yapıya eklenmesiyle yetinmişler midir?

Aslında bu başka bir makalede yer alması gereken geniş bir konudur. Ancak kısaca değinmek gerekirse bu soru şöyle bir teoriyle cevaplanabilir: Efes'teki Artemis kültü *neokoros* teriminin kentin bir başlığı olarak kullanılmasıyla ilişki-

lendirilen ilk örnek ve aynı zamanda imparatorlara adanmış kültler dışındaki bilinen tek örnektir. Biraz önceki tarihsel olaylar dikkate alındığında, yeni imparatora tapınak yapamayan ve bir anlamda geride kalan Bergama kentinin, bu eksiğini tam da bu döneme tarihlenen Mısır tanrılarına adanmış yörenin en büyük tapınağı projesiyle gidermeye çalıştığını düşünmek mümkündür. Böylece Mısır tanrılarına ilgisi her zaman bilinen Hadrianus'un hem maddi hem de gönül desteği kazanılmış olabilir. Öte yandan denizden yaklaşık 16 km içeride olması nedeniyle ciddi bir antik Yunan yerleşimi ve kültürü olmayan Bergama'ya, yaklaşık sekiz yüz yıldır tapınılan bir kült olan Efes Artemisi'ne bir alternatif olarak, çok daha köklü ama Hellenistik dünyada geçirdiği değişimlerle hem dil hem de görsel anlamda bu yöre insanına uygun Mısır tanrıları kültünün getirilmiş olma ihtimali yadsınamaz.

Traianus Tapınağı'nın ilginç bir bağlantısı da Attalid krallarıyladır. Yapıda bulunan ve çeşitli heykel gruplarını taşımış olduğu düşünen iki anıtsal kaide buraya başka bir yerden getirilmiştir ve Hellenistik kökenlidir (Felten 1985: 120; Radt 2002: 216; Raeck 1988: 201). Yarım daire parçanın üzerinde II. Attalos'a bir adak olduğunu anladığımız bir yazıt bulunmuştur (Radt 2002: 216). Bu şekilde yapının tarihsel anlamda da bir sürekliliği vurguladığını düşünebiliriz.

Sonuçlar

Şimdi tekrar Roma Bergaması kent planı incelenirse, Bergama Traianus Tapınağı'nın imparatorlar, komşu kentler ve Hellenistik krallarla kurduğu bağlantılar ağının bir benzerinin kent planında da izlenebildiği görülür (Resim 3). Örneğin, kentin Roma Forumu'nun Kızıl Avlu'nun batısında Doğu Temenos duvarına bitişik olduğu düşünülmektedir (Wulf 1994: 156-170). Öyleyse Hellenistik şehir ve Asklepeion arasındaki kutsal yol buradan geçmekteydi. Antik dönemin en önemli sağlık merkezlerinden biri olan bu kompleksin özellikle erken Roma döneminde restore edilip buraya yeni yapıların eklendiğini biliyoruz (Radt 2002: 226-240). Ayrıca aşağı kent planına uygun inşa edilebilmesi için türlü uğraşlar verilen Traianus Tapınağı da bu alana bakıyordu. Kentin bu alanında olması son derece güçlü bir olasılık olan çeşitli kabartmalar ve imparatorluk heykelleri de düşünülürse, kentte oldukça bütünsel ve güçlü bir ideolojiyle desteklenmiş bir tasarımın olduğu fark edilir. Böylece Bergama'nın tüm sakinlerine ve ziyaretçilerine bu Roma *metropolisi*'nin görkemi yansıtılıyordu.

Kent planının da açıkça gösterdiği gibi, Bergama Traianus kültü ve tapınağı, türlü yollar ve çeşitli ölçeklerde farklı elemanlar arasında bazı bağlantılar kurar: Roma ve Bergama arasında, Roma ve diğer eyaletler arasında, aşağı ve yukarı kent arasında ve son olarak Traianus, Hadrianus, Zeus Philios ve Hellenistik krallar arasında.

Peki böyle bir organizasyonun gerçek sorumlusu kimdi? Bu yazıda açıklanmaya çalışılan örneklerin de gösterdiği gibi, bu kişi imparator değildi. İmparatoru tasarım sürecinin aktif bir parçası olarak düşünmek genelde Roma kenti ve çevresinde geçerli olabilir. Çünkü bu bölgede imparatorun kendi kavgaları vardır ve kendini çeşitli kesimlere ifade edebilmenin en etkin yollarından biri sanat ve mimarlığın bu amaçla kullanımıdır. Oysa eyaletlerde durum biraz daha farklıdır. Varolan sistemden ve merkezi otoriteden memnun ve bu düzenin korunmasından yana olan pek çok yeni Roma vatandaşı da bu savaşı vermek zorundadır. İşte Bergama Traianus Tapınağı'nı yaptıran Antius Julius Quadratus da böyle bir kimsedir. Bu bağlamda, imparatorluktaki çeşitli kademelerde başkent ve diğer eyaletlerde barışçıl görevlerde bulunan bu Bergama soylusunun desteklediği imparatorluk kültünün imparatora ve dostluğun tanrısı Zeus Philios'a adanmış olması son derece dikkat çekicidir.

Notlar

1. Bu çalışmamda, görüş ve önerileriyle yardımcı olan Sayın Dr. Penelope Davies'e, akademik çalışmalarımda bana her zaman destek olan Sayın Prof. Dr. Suna Güven'e ve bu sempozyumun gerçekleşmesini sağlayan Sayın Düzenleme Komitesi Üyelerine teşekkürü bir borç bilirim.
2. Tapınakta bulunan Latince-Yunanca yazıtın tam metni ve çevirisi için bkz. *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes* veya White (1998: 361-363).
3. Bu çalışmanın amacı, Roma Dönemi Bergama ve Asya Eyaleti Mimarlığı hakkında var olan bazı verileri ve yeni yaklaşımları dikkate alarak, Bergama Traianus Tapınağı pespektifinde, bölge anıtsal mimarlığına yeni bir okuma önerisi getirmekti. Burada sadece birkaç tarihsel olaya ve tapınakla ilişkilendirilebilecek diğer birkaç yapıya değinildi. Ancak bu okuma önerisi bölgedeki ve şehirdeki aynı döneme ait başka anıtsal yapıların dikkate alınmasıyla geliştirilebilir. Örneğin Efes'teki bazı tapınaklar ve Asklepeion'daki, özellikle bu dönemde yapılan yapılar gibi.
4. Asya Eyaleti ve tüm Anadolu'da Roma Dönemi Mimarlığı ve imparatorluk kültleri hakkında özel durumları inceleyen çok sayıda yayına rağmen, genel yayınlar oldukça sınırlıdır: Friesen (1993); Magie (1950); Price (1984). Fakat bu yöndeki çalışmaların özel örnekleri anlama yolunda oldukça önemli olduklarına inanmaktayım.

Kaynakça

Boatwright, M. T. (2000) *Hadrian and the Cities of the Roman Empire.* Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Bonz, M. P. (1998) "Beneath the gaze of the gods: the Pergamon evidence for a developing theology of empire." H. Koester (der.) *Pergamon, Citadel of the Gods* içinde, Harrisburg: Trinity Press International, s. 251-277.

Bowersock, G. (1965) *Augustus and the Greek World.* Oxford: Clarendon Press.

Coulton, J. J. (1987) "Roman aqueducts in Asia Minor." S. Macready ve F. H. Thompson (der.) *Roman Architecture in the Greek World* içinde, Londra: Burlington House, s. 72-84.

Davies, P. J. E. (2000) *Death and the Emperor: Roman Imperial Funerary Monuments, from Augustus to Marcus Aurelius.* Cambridge ve New York: Cambridge University Press.

Demircioğlu, H. (1953) *Roma Tarihi, I. Cilt: Cumhuriyet*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Friesen, S. (1993) *Twice Neokoros: Ephesus, Asia and the Cult of the Flavian Imperial Family*. Leiden: Brill.

Halfmann, H. (1986) *Itinera Principum. Geschichte und und Typologie der Kaiserreisen im römischen Reich*. Stuttgart: Heidelberg Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien.

Magie, D. (1950) *Roman Rule in Asia Minor*. Princeton: Princeton University Press.

Mitchell, S. (1987) "Imperial building in the eastern provinces." S. Macready ve F. H. Thompson (der.) *Roman Architecture in the Greek World* içinde, Londra: Burlington House, s. 18-25.

Nohlen, K. (1985) "*Restaurierungen am Traianeum in Pergamon. Ein Arbeitsbericht.*" *Architectura* içinde, s. 140-168.

Ohlemutz, E. (1967) *Die Kulte und Heiligtumer der Gotter in Pergamon*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Price, S. R. F. (1984) *Rituals and Power, The Roman Imperial Cult in Asia Minor*. Cambridge, New York ve Melbourne: Cambridge University Press.

Radt, W. (2002) *Pergamon, Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*. S. Tammer (çev.). İstanbul: Yapı ve Kredi.

Radt, W. (1998) "Recent research in and about Pergamon: a survey (ca. 1987-1997)." H. Koester (der.) *Pergamon, Citadel of the Gods* içinde, Harrisburg: Trinity Press International, s. 1-41.

Rohmann, J. (1998) *Die Kapitellproduktion der romischen Kaiserzeit in Pergamon Pergamenische Forschungen*. Berlin: Walter de Gruyter.

Schowalter, D. N. (1998) The Zeus Philios and Trajan Temple." H. Koester (der.) *Pergamon, Citadel of the Gods* içinde, Harrisburg: Trinity Press International, s. 233-251.

Siegler, K. G. (1984) "Ein hellenistischer Tempel des Zeus Burgberg zu Pergamon? *Bericht über die 32. Tagung für Ausgrabungwissenschaft und Bauforschung vom 19. - 23. Mai 1982 in Innsbruck* içinde, Bonn, s. 29-31.

Tacitus, *The Annals*. A. D. Church ve W. J. Brodribb (çev.) (1942). New York: Random House.

Wells, C. M. (1984) *The Roman Empire*. Stanford, California: Stanford University Press.

White, L. M. (1998) "Counting the costs of nobility: the social economy of Roman Pergamon." H. Koester (der.) *Pergamon, Citadel of the Gods* içinde, Harrisburg: Trinity Press International, s. 331-373.

Wulf, U. (1994) "Der Stadtplan von Pergamon: Zur Entwicklung und Stadtstruktur von der Neugründung unter Philetairos bis in spätantike Zeit", *Istanbuler Mitteilungen*, 44, s. 135-75.

4

Iasos'daki Erken Hıristiyan ve Bizans Kiliseleri[1]

UFUK SERİN

Iasos antik kenti, veya bugünkü Kıyıkışlacık, antik Karya bölgesinde Milet ve Bodrum arasında Mandalya körfezine uzanan ufak bir yarımada üzerinde kurulmuştur. Strabon'a (14,2,21) göre Iasos anakaraya yakın bir ada üzerinde bulunmaktaydı. Bu da yarımadanın bir zamanlar karadan dar bir kanalla ayrılıyor olabileceği olasılığını akla getirmektedir. Yarımadanın her iki yanında, batıdaki Küçük, doğudaki ise Büyük Liman olarak bilinen, korunaklı birer liman bulunmaktadır. Iasos'daki kazı çalışmaları 1960'larda Atina'daki İtalyan Arkeoloji Enstitüsü tarafından Doro Levi başkanlığında başlatılmış olup, halen Ferrara Arkeoloji Müzesi Müdürü Fede Berti başkanlığındaki bir İtalyan arkeoloji ekibi tarafından yürütülmektedir.

Polybius'a (16,2,2) dayanarak Iasos'un Argos'dan gelen Peloponnesoslular tarafından bir Yunan kolonisi olarak kurulduğu düşünülmektedir. Fakat tarihi kaynaklar, özellikle de Geç Antik ve Bizans dönemlerinin kaynakları bu kentten fazla bahsetmemektedir. Paulus Silentiarius (*Ambo* 213-215) Iasos yakınlarındaki bir dağın vadisinde bulunan güzel, kırmızı-beyaz bir mermer yatağından söz eder. Bu mermer günümüzde Iasos mermeri olarak bilinmektedir. Procopius'un *de Edificiis* adlı eserine bakacak olursak da, Iasos ve hatta tüm Karya bölgesinin İmparator Justinianus'un (527-565) önemli yapı programına sanki hiç dahil edilmemiş olduğu sonucu bile çıkarılabilir. Bu eserde Milet ve Halikarnas gibi önemli kentlerden bile sadece Isidorus (Procop. *Aed.* 1,1,24; 2,8,25) ve Herodotus'un (Procop. *Aed.* 8,6,12) doğduğu kentler olarak bahsedilmekte, Karya'nın dini başkenti Aphrodisias'ın ise adı dahi geçmemektedir. Justinianus döneminde, 536 yılında, Karya, Kıbrıs, Rodos, Kiklat Adaları, Moisia ve Scythia ile beraber, bir *questor Justinianus exercitus* tarafından idare edilen yeni bir askeri deniz yönetimine dahil edilir, fakat bu organizasyon kalıcı olmaz (Diehl 1905: 290). Daha sonra, Iasos kıyı boyunca Karya, Likya, Pamfilya ve Isauria'nın

1 Bu çalışma, yazarın, Ferrara Arkeoloji Müzesi Müdürü Fede Berti başkanlığında sürdürülmekte olan Iasos kazıları kapsamında, 1997-2002 yılları arasında Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana'da yürütmüş ve tamamlamış olduğu doktora araştırmasının bir parçasıdır.

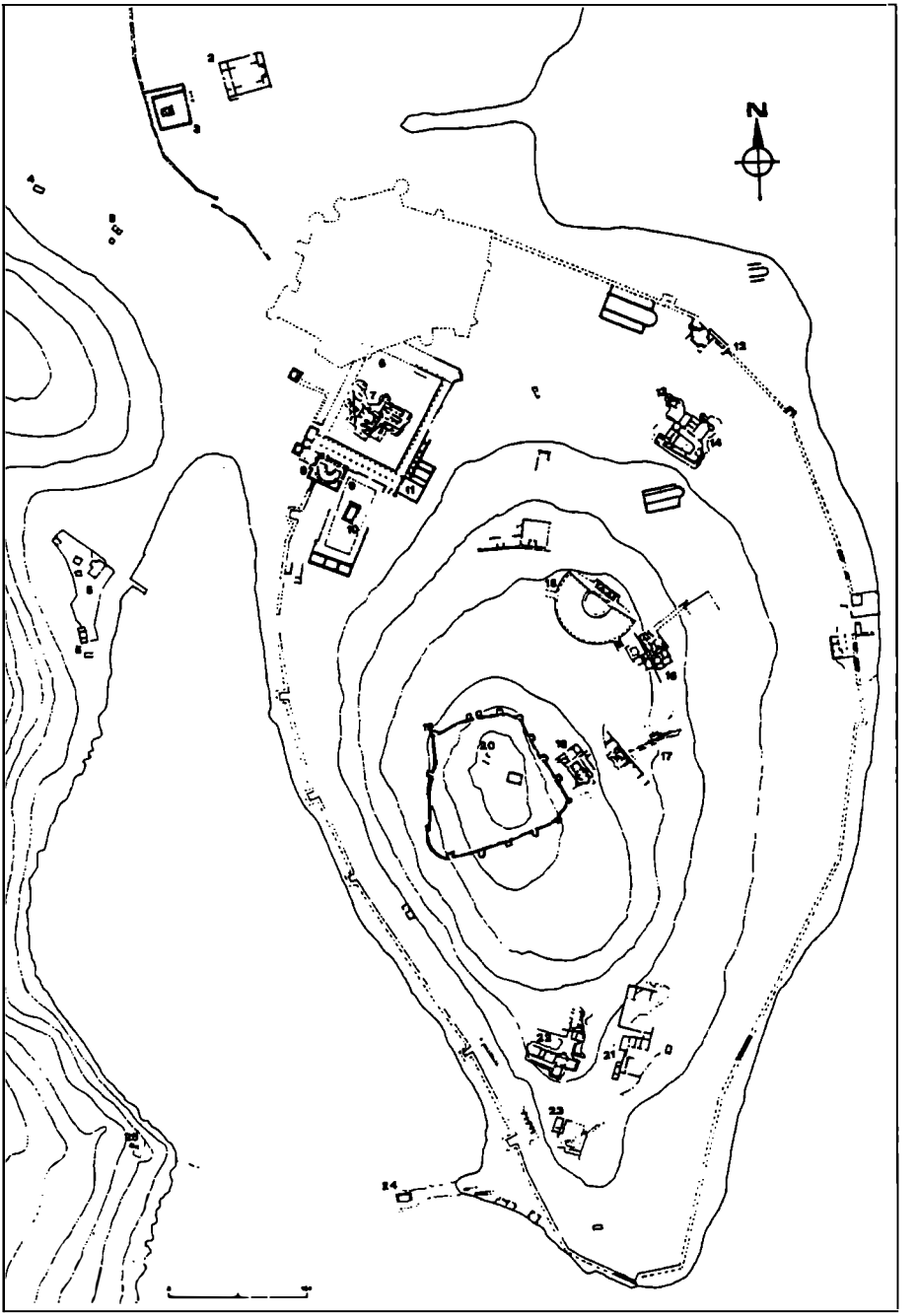
bir kısmını içine alarak, Milet'ten Anamur'a kadar uzanan Kibyrrhaiotai Temasının kuzey üslerinden biri olarak karşımıza çıkar (Pertusi 1952: 78-79, 150). Ancak kent, 10. yüzyıl imparatorlarından Constantinus Porphyrogenitus'un *de Thematibus* adlı eserinde söz edilen "Küçük Asya'nın yirmi kenti" arasında yer almamaktadır (Foss 1977; Pertusi 1952: 68).

Tarihi kaynakların sessizliğine rağmen arkeolojik veriler özellikle 5. ve 6. yüzyıllarda yalnızca Klasik dönemin önemli merkezlerinde değil, aynı zamanda Iasos ve Bargilya gibi daha ufak ölçekteki kentlerde de önemli bir yapı faaliyetine işaret etmektedir. Bunun yanı sıra özellikle Karya ve Likya'nın kıyı bölgelerinde birçok yeni yerleşim merkezi kurulmuş (Osmaniye, Alakışla, Simi, Torba, Manastır Dağ gibi) ve bu eski ve yeni yerleşimlerin büyük bir kısmı piskoposluk merkezi haline gelmiştir.

Iasos'da bir Hıristiyan topluluğunun varlığını gösteren ilk yazılı kaynak 431 yılında Efes'te toplanan 3. Ekümenik Konseyin kayıtlarıdır. Iasos, Efes'te piskopos Themistios tarafından temsil edilmiştir (ACO I, 1,2, s. 5; 1,7, s. 86). Bunun dışında 451'de Kadıköy'de, 787'de ikinci kez İznik'te ve 879'da İstanbul'da toplanan Ekümenik Konseylerde imzası bulunan üç piskoposun daha adı kesin olarak bilinmektedir. Bunlar sırasıyla Flacillus (ACO II 3,2, s. 36), David (Mansi XII, sütun 1106, XIII sütun 393) ve Gregorius'dur (Mansi XVII-XVIII, sütun 378).

Iasos'da bugüne değin altı kilise yapısı saptanmıştır (Resim 1). Bunlardan ikisi yarımadayı çevreleyen Hellenistik kent surlarının dışında, diğerleri ise içerisinde bulunmaktadır. Surlar dışındaki iki kiliseden biri yarımadanın kuzeyinde anakarada, diğeri Doğu Kapısı'nın dışında Büyük Liman üzerindedir. Surlar içerisindeki kiliselerden biri *agora*'da, bir diğeri akropolde Bizans kalesinin hemen yanında, diğer ikisi de yarımadanın doğusunda, Doğu Kapısı ve tiyatro arasındaki alanda bulunmaktadır. Bunlardan yalnızca agora ve akropol bazilikalarında kazı çalışmaları büyük ölçüde tamamlanmış, Doğu Kapısı dışındaki kilisede ise 2001 yılında başlamış olmakla birlikte bugüne değin kesintili olarak devam edebilmiştir. Şimdi bu yapıları teker teker kısaca ele alabiliriz.

Yarımadanın kuzeyinde, "Balık Pazarı" olarak bilinen, Roma dönemine ait bir anıt mezarın doğusunda bulunan kilisenin (Resim 1 no. 2) şu anda sadece apsidinin bir kısmı ve yapıyı doğuda kapatan düz duvarın ufak bir parçası görülebilmekle birlikte, 1974'de F. Tomasello tarafından çizilmiş bir eskiz plan kilisenin oldukça geniş (35 x 31 m), üç nefli ve narteksli bir yapı olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra apsidin her iki tarafında yan neflerin açıldığı birer küçük oda bulunmakta ve kilisenin doğusu düz bir duvarla kapanmaktadır. En erken örnekleri 4. ve 5. yüzyıllara tarihlenen bu tipolojiye özellikle Suriye (Rouehia, Dibsi Faraj, Dar Qita, Hass, Zebed, Marata) ve Kilikya (Meryemlik-St. Thecla, Kanlıdivan, Canbazlı, Öküzlü) kiliselerinde sık rastlanmaktadır (Butler

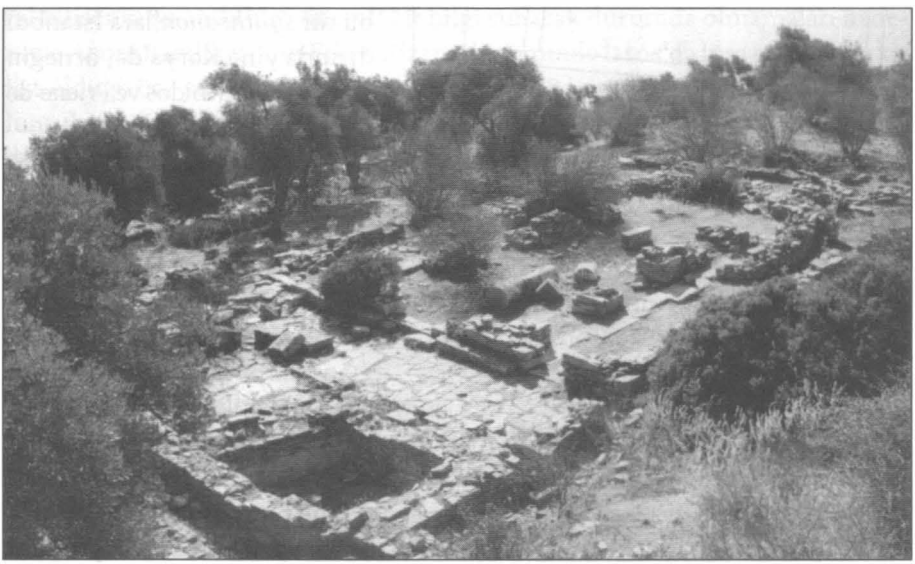

Resim 1. Iasos, vaziyet planı (Berti 1993).

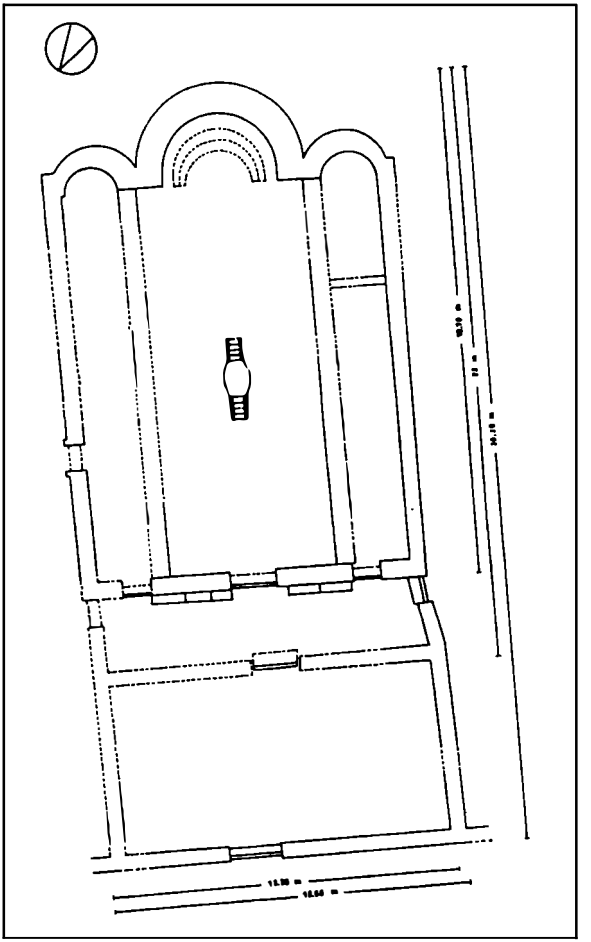
1908; Eyice 1988; Eyice 1980; Eyice 1966-67; Hill 1996). Aynı özellik Perge A bazilikasında, Selge kiliselerinde, Milet, Knidos ve Klazomene'de de görülebilir.

Yapının kent surları dışında ve yerleşim merkezinden uzaktaki konumu ve söz konusu mimari özelliği göz önünde tutularak, Balık Pazarı Bazilikası'nın Iasos'daki en erken Hıristiyan kült yapısı olduğu söylenebilir. Anadolu'da yazıtlar sayesinde kesin olarak 4. yüzyıla tarihlenebilen sadece iki kilise bulunmaktadır. Bunlardan biri Pisidia Antiochiası'ndaki St. Paul kilisesi, diğeri ise Antakya'daki St. Babylas kilisesidir (Krautheimer 1965: 51-52; Mitchell ve Waelkens 1998: 213). Bunlardan birincisinin bir hac merkezi, ikincisinin ise bir azizin *martyrium*'u olmak gibi önemli özellikleri vardır. Balık Pazarı Bazilikası'nı 4. yüzyıl gibi erken bir tarihe yerleştirmek için geçerli arkeolojik veya tarihi veriler bulunmamakla birlikte, yapı bahsedilen özellikleri nedeniyle rahatlıkla 5. yüzyıla tarihlenebilir.

Akropolde, Bizans Kalesi'nin hemen dibinde bulunan bazilika (Resim 1 no. 18 ve Resim 2), mozaik yer döşemesinin altında bulunan yuvarlak iri çakıl taşlarından oluşan başka bir döşeme ve bazı duvar kalıntılarından da anlaşılabileceği gibi, daha önce başka bir yapı veya yapıların bulunduğu kayalık bir alana inşa edilmiştir. Alanda bulunan veya bazilikanın ve kalenin duvarlarında kullanılmış olan çok sayıda devşirme sütun gövdesi, metop ve triglif parçaları kilisenin bir tapınak alanı üzerine inşa edilmiş olabileceğini düşündürmektedir.

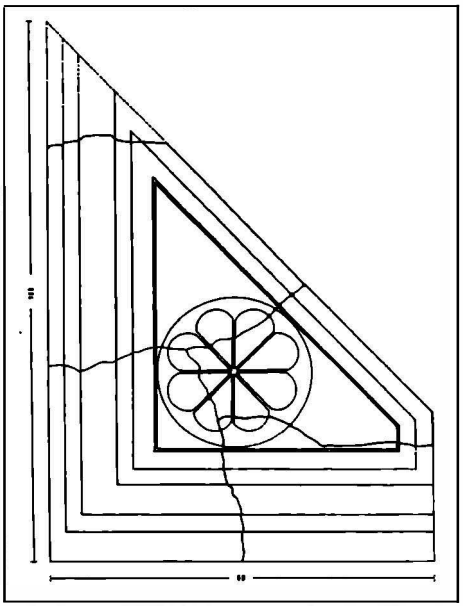
Resim 2. Akropol Bazilikası (Fotoğraf, Ufuk Serin).

Resim 3. Akropol Bazilikası, rekonstrüksüyon planı (Ufuk Serin).

Bazilika her biri yarım daire biçiminde birer apsidle biten üç nef, narteks ve bir açık avludan oluşmaktadır (bu sonuncuyla birlikte 13.30 x 30.30 m). Orta nefin apsidini, bazilikanın içerisine daha geç bir dönemde inşa edilen ufak, tetrakonk planlı kilisenin doğu apsidinden ayıran dar bir geçit, ve bazilikaya ait olmakla birlikte tetrakonkun apsidi ile sınırlanan mozaik döşeme, orta nefin apsidinden *kyklion* olarak bilinen dar bir koridorla ayrılan birkaç basamaklı bir *synthronon*'un varlığını düşündürmektedir (Resim 3). Tetrakonkun doğu apsidi, bazilikanın *synthronon*'u yıkılarak tam onun bulunduğu yere inşa edilmiş izlenimini vermektedir. Orta nefin absidinden bir geçitle ayrılan bu tür *synthronon*'lara İstanbul dışında yine Karya'da, örneğin Aphrodisias, Knidos ve Priene'de rastlanmaktadır.

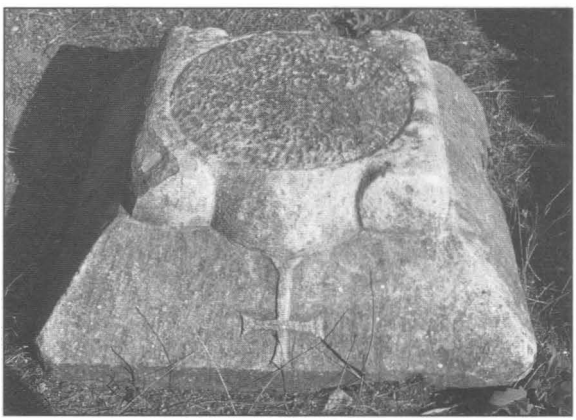
Kilisenin plan tipolojisi sıradan olmakla birlikte bazı mimari parçaların dekoratif özellikleri, örneğin üzerinde haçlar bulunan flütlü bir impost başlık ve üzerinde bir madalyon içine yerleştirilmiş bir haç veya *Chrismon, lemnisci* ve her iki yanda birer haçtan oluşan üçlü kompozisyon olan levhalar, 5. yüzyılın sonuna veya 6. yüzyılın ilk yarısına tarihlenebilirler. Diğer taraftan, Akropol Bazilikası'nın gerek Justinianus öncesi gerek Justinianus dönemine ait olabilecek mimari parçaları, *Agora* Bazilikası'nda olduğu gibi belli bir yapı elemanının birden fazla örneğini içeren homojen bir grup oluşturmadıkları için yapının tümünün tarihlendirilebilmesi için yeterli değildirler. İki merdivenli bir ambona ait kalın profilli üst platform parçaları ve merdiven levhaları (Resim 4) özellikle 6. yüzyılın ilk yarısının tipik örnekleri olmakla birlikte, ambonun kiliseye daha sonraki bir

Resim 4. Akropol Bazilikası, ambona ait merdiven levhalarından biri, rekonstrüksüyon (Ufuk Serin).

aşamada yerleştirilmiş olabileceği olasılığını da göz ardı etmemek gerekir. Çok bozulmuş durumda olan geometrik figürlü mozaik yer döşemeleri de yine 5 ve 6. yüzyıllarda yalnızca Ege, Akdeniz ve Balkanlar'da değil (Atzaka 1991; Atzaka 1984; Campbell 1991; Pelekanidis ve Atzaka 1974; Spiro 1978), aynı zamanda Ravenna'daki Theodoric'in Sarayı'nda olduğu gibi Batıda da çok kullanılan motifleri içermektedir (Berti 1987b; Berti 1976). Plan tipolojisi ve geometrik figürlü mozaik döşemeleri nedeniyle Akropol Bazilikası'na en yakın örneklerden biri, yine 5. yüzyılın sonu veya 6. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Knidos'daki E Kilisesi'dir (Özgümüş 1992).

Hıristiyan nekropol ve kült alanlarının Roma kentinde genellikle en son olarak işgal ettikleri alan, surlar içerisinde kalan kent merkezi ve *agora*'dır. Yarımadanın doğusunda bulunan diğer iki kilisenin şu anda bize önemli bir bilgi sunacak durumda olmamaları nedeniyle *Agora* Bazilikası'nın Erken Bizans döneminde Iasos'da inşa edilen son kilise olduğu öne sürülebilir (Resimler 1 no. 7 ve Resim 5). Ancak, arkeolojik buluntular bazilikanın altında daha erken bir döneme ait bir Hıristiyan kült alanının izlerini de göstermektedir. Bazilikanın kuzey nefinin altında bulunan çok ufak ve tek absidli bu mekânın tam ortasında etrafı taşlarla ve birkaç mezarla çevrili bir çukur bulunmuş (Resim 6) ve bunun yerel bir azizin röliklerinin bulunduğu bir *martyrium* olabileceği öne

Resim 5. *Agora* Bazilikası (Fotoğraf, Ufuk Serin).

sürülmüştür (Berti 1991: 128; 1986: 8). Bu tür bir düzenlemenin dini bir fonksiyona ait olması olasılığının yüksek olmasına karşın, arkeologlar tarafından (Berti 1991; Berti 1987a) arkeolojik buluntulara ve özellikle I. Valentinianus (364-375) ve II. Theodosius'a (408-450) ait sikkelere dayanarak 4. yüzyılın ikinci yarısı veya 5. yüzyılın ilk yarısına dayandırılan bir tarihlendirme, kent duvarları içerisindeki alana, özellikle de *agora*'ya, Hıristiyan rölik ve mezarlarının girebilmesi için çok erkendir. Kent nekropollerinin başlangıcı her ne kadar hâlâ çok tartışılan bir konu olsa da, kentteki kamu alanlarının mezarlık olarak kullanılmaya başlaması 6. yüzyılın ortasından önce pek görülmemektedir (Fasola ve Fiocchi Nicolai 1989; Ivison 1996). Ayrıca yakın zamanlarda yapılan araştırmaların da gösterdiği gibi (Liebeschuetz 2001; Russell 1986) bazı para birimleri basıldıkları tarihten itibaren yüzyıllar boyunca kullanımda kalabildikleri için, yalnızca bunlara dayalı bir tarihlendirme güvenilir değildir.

Bazilikanın inşaatına İyon düzeninde bir *naiskos*'a ait kalıntılar da dahil edilmiştir. Bir kült objesini içeren, üç tarafı tamamen kapalı, bir cephesi ise, parmaklıklar yoluyla içeriye giriş engellenmekle birlikte, kolon veya antalar arasından içeriyi görmeye olanak veren, kare veya dikdörtgen planlı bu ufak yapıya ait izler kuzey nefin girişinde görülebilir. Iasos *Agorası*'ndaki *naiskos* M.Ö. 2. yüzyıla tarihlenmektedir (Masturzo 1995: 8). *Agora*'nın kendisi gibi, bu yapının da Artemis kültüne adanmış olduğu tahmin edilmektedir. Apsidli mekânın bu pagan yapısının hemen bitişiğine yerleştirilmiş olması ise daha bazilika inşa edil-

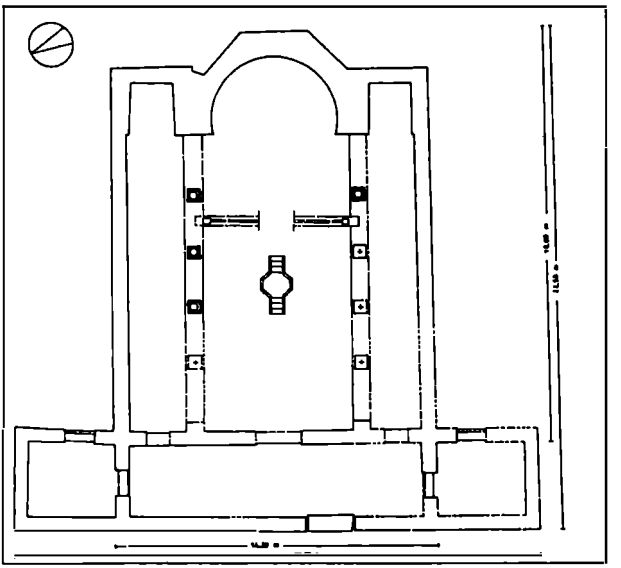
Resim 6. *Agora* Bazilikası, kuzey nefin altında bulunan apsidli mekân (Fotoğraf, Ufuk Serin).

Resim 7. *Agora* Bazilikası, kuzey nefin girişinde *naiskos*'a ait bloklar (Fotoğraf, Ufuk Serin).

meden önce buradaki pagan kült alanının sembolik olarak arındırılmak istenmiş olduğuna dair bir ipucu olabilir.

Agora Bazilikası üç nef ve her iki yanında dışa doğru taşan birer oda bulunan bir narteksden oluşmaktadır (14.40 x 22.50 m). Orta nefin absidi içeride yuvarlak dışarıda poligonal olup, yan nefler düz bir duvarla bitmektedir (Resim 8). Yapının plan özellikleri İstanbul'un Studios ve Theotokos gibi erken dönem kiliselerini çağrıştırmaktadır. Litürjik özelliklerine gelince, bemanın orta nefte n Π şeklinde değil de stilobatlar arasında uzanan düz bir hat üzerinde yerleştirilmiş olan bariyer levhaları ile ayrılıyor olması, Sodini'nin (1984a) bir araştırmasının da gösterdiği gibi, Anadolu'nun güneybatı kıyıları (Milet, Priene, Letôon-Xantos) ve Ege adalarındaki (Kos, Samos) ufak ve orta büyüklükteki kiliselerde çok sık rastlanan bir tipolojidir. Sekizgen bir taban üzerinde merkezi bir destek ve küçük kemerlerle taşınarak yükselen iki merdivenli ambon, bugüne değin Priene, Didim, Milet, Bargilya, Keramos ve Milas'ta bulunan birçok parçadan da anlaşılabileceği gibi Karya'da çok sık görülen ve genellikle 6. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen karakteristik ambon tipinin bir örneğidir (Falla Castelfranchi 1994; Ruggieri 2002). Yunanistan'da da sıkça rastlanabilen bu tür ambonların bilinen en geç örneklerinden biri Thasos'daki Aliki Güney Bazilikası'nda bulunmuştur (Sodini ve Kolokotsas 1984). Ambonun, İstanbul, Batı Anadolu ve Ege kıyılarındaki geleneğe uygun olarak (Sodini 1984a) orta nefin merkez aksı üzerinde

Resim 8. *Agora* Bazilikası, rekonstrüksüyon planı (Ufuk Serin).

yerleştirilmiş olduğu öne sürülebilir. Falla Castelfranchi'nin (1994) de belirttiği gibi, Karya'da bugüne kadar ambonun nefin aksından kuzeye kaydırıldığı yalnızca iki örnek saptanmıştır: Bunlardan biri Bargilya A Bazilikası'nın, diğeri de Milas yakınlarındaki Sinuri Tapınağı'nın içine inşa edilmiş olan bazilikanın günümüzde artık yerinde bulunmayan ambonudur. Ambonun yeri ile ilgili olarak aynı şey Akropol Bazilikası'nın yine sekizgen ve iki merdivenli ambonu için de söylenebilir.

Agora Bazilikası'nın mimari parçaları aynı yapı elemanından birden fazla örnek içeren nispeten homojen bir grup oluşturmaktadırlar. Bunların arasında özellikle Justinianus döneminde çok yaygın olan "basitleştirilmiş Attik tipi" sütun altlıkları ve "sade" İyonik impost başlıklar bulunmaktadır. Bu başlıklardaki tek dekoratif eleman keski izleri nedeniyle bitmemiş gibi görünen kaba bir yüzey üzerindeki, düz kollu ve üçgen uçlu bir Latin haçıdır (Resim 9). Çoğu zaman bilinçli olarak verilen bu bitmemiş görünüm, Justinianus dönemine özgü tipik bir özellik olarak nitelendirilmektedir (Vemi 1989: 73). Yapının kronolojisini destekleyen bir başka eleman da, beyaz damarlı, kırmızımsı veya koyu mor Iasos mermeri ile Milas civarındaki yataklardan elde edilen gri-beyaz yerel mermer kullanılarak, geometrik olarak düzenlenmiş olan ve narteksin kuzeyindeki odada ve orta nefte bulunan *opus sectile* yer döşemeleridir. Bunların 5. yüzyılın sonuna veya Justinianus dönemine tarihlenen en yakın örneklerine Korintos ve Nikopolis kiliselerinde rastlanır (Guidobaldi 1987; Guidobaldi 1984).

Agora ve Akropol Bazilikaları mimari, liturjik ve dekoratif özellikleriyle yalnızca Karya veya Batı Anadolu'da değil, aynı zamanda Justinianus döneminde politik olarak da birleştirilmiş olan Ege ve Akdeniz çeperinde de çok yaygın olan ortak bir mimari dile aittir. Bu kiliseler, daha belirleyici veriler olmaksızın, sadece son derece standart plan tipolojilerine bakarak 5. ve/veya 6. yüzyıllar içerisinde herhangi bir yere yerleştirilebilirler. Buna ek olarak Bizans kentlerinin büyük bir kısmında, özellikle de Karya'da sık karşılaşılabilen sorunlardan biri de

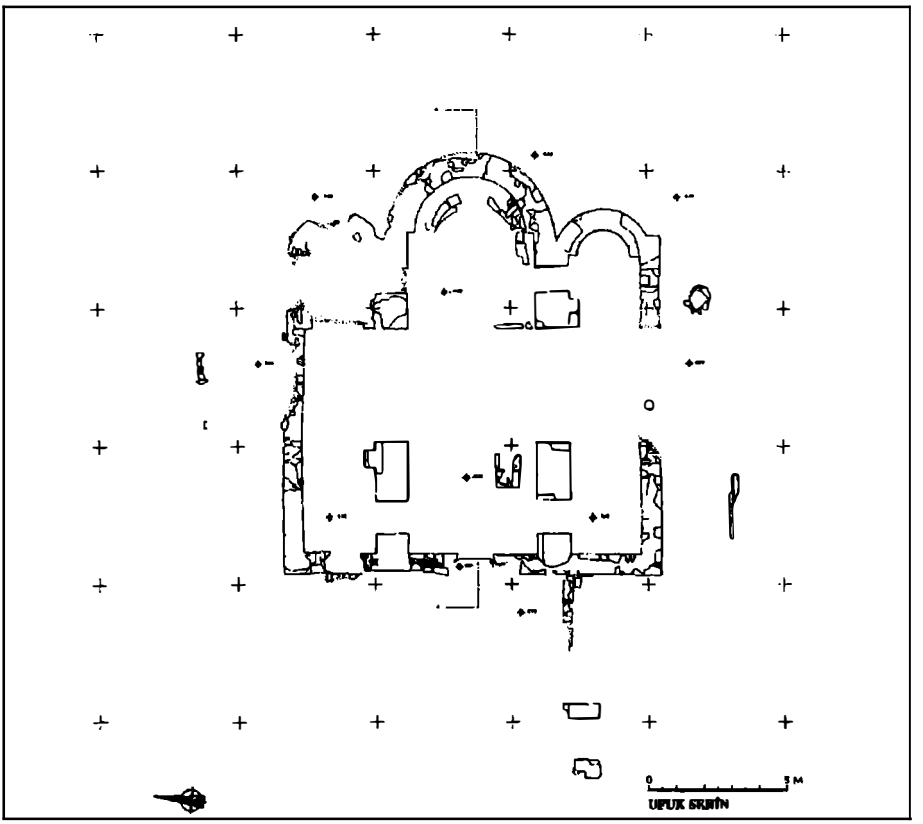

Resim 9. *Agora* Bazilikası, İyonik impost sütun başlığı (Fotoğraf, Ufuk Serin).

moloz taştan özensiz duvar tekniklerinin yüzyıllar boyunca aynı kalabilmiş olmasıdır (Cormack 1981; Foss 1987; Ruggieri 1995). Bu nedenle yapıların ve mimari elemanların (yüzey buluntusu olmadıkları sürece) dekoratif özelliklerinin tarihlendirmede daha belirleyici bir rol oynamaları kaçınılmaz olmaktadır.

Kazılmış olmaları nedeniyle hakkında daha çok bilgiye sahip olduğumuz bu iki bazilika yıkılmalarını veya kullanım dışı kalmalarını izleyen dönemlerde benzer bir değişime uğrayarak önce birer nekropol alanı haline gelmişler, daha sonra Orta Bizans döneminde her ikisininde yıkıntıları arasında birer ufak kilise inşa edilmiştir. *Agora* Bazilikası'nın orta nefi içindeki tek mekânlı ve tek absidli yapı, tamamlanmamış bir templona ait oldukları düşünülebilecek bazı parçalarının dekoratif özelliklerine göre 11. yüzyılın sonuna veya 12. yüzyıla tarihlenebilir. Ancak, *in situ* olmayan bu parçaların bu kilise için tasarlanmayıp, devşirme olarak kullanılmış olmaları olasılığı da çok yüksektir (Serin 2004: 98). Akropolis Bazilikası'nın içinde Justinianus dönemi sonrasında inşa edilmiş olan tetrakonk planlı kilisenin tipolojik ve kronolojik sorunları ise henüz tam olarak çözülebilmiş değildir.

Doğu Kapısı (Resim 1 no. 12) dışında Büyük Liman'da bulunan ve kazıların henüz başladığı küçük kilise (Resim 10) ise kare içerisine oturtulmuş haç planlı ve büyük olasılıkla merkezi kubbeli bir yapıdır. Burada olduğu gibi kubbenin dört sütun veya payanda yerine, duvarlar veya iki duvar ve iki payanda ile taşındığı haç plan tipi "arkaik tip" olarak sınıflandırılmakta ve özellikle Yunanistan ve Ege adalarında 10. ve 11. yüzyıl kiliselerinde sıkça görülmektedir. Bu plan ti-

Resim 10. Doğu Kapısı dışındaki kilise, vaziyet planı (Ufuk Serin).

pinin en karakteristik ve Iasos'daki kilisenin plan tipine en yakın örneklerinden biri Gavrolimni'deki Panaxiotissa Kilisesi'ninkidir (Soteriou 1960-61). Iasos'daki kilisenin duvarlarında kullanılan bazı devşirme parçalar da Orta Bizans kronolojisini desteklemektedir. Bunun yanı sıra tuğlaların taşların arasına hem yatay hem de onları çevreleyecek şekilde dikey olarak yerleştirildiği dekoratif nitelikli bir duvar tekniğine kilisenin kuzey duvarında rastlanmıştır. Bu tekniğin değişik versiyonları Yunanistan ve Ege adalarında en azından 11. yüzyıldan itibaren çok yaygın olarak, Anadolu'da da özellikle Karya ve Likya'da Laskarid döneme (1204-1261) ait dini ve savunma amaçlı yapılarda sıkça görülmektedir. Laskaridlerin, Anadolu'nun güneybatı kıyılarında, özellikle İyonya, Karya ve Likya'yı içine alan kapsamlı bir yapı programına girişikleri bilinmektedir. O dönemde bir inşaat veya restorasyon safhası geçirmiş olduğu düşünülen Doğu Kapısı dışındaki kilise böylece Iasos'daki Bizans varlığının son aşamalarına tanıklık etmektedir. Bu nedenle, bu kilisedeki kazılardan elde edilebilecek verilerin,

yalnız bu yapının değil, Büyük Liman'ın ve hatta tüm kentin Ortaçağ tarihine ışık tutması olasıdır. Arkeolojik ve mimari veriler kentteki Hıristiyan varlığının, 5. ve 13. yüzyıllar arasında (büyük olasılıkla Menteşe Beyliğinin kurulmasına kadar), Anadolu kentleri için oldukça sık olarak ve genellikle de somut kaynaklara dayanmadan öne sürüldüğü gibi 7. ve 9. yüzyıllar arasında Pers ve Arap akınları nedeniyle kesintiye uğramadan, devam ettiği ileri sürülebilir. Kentsel devamlılıkta herhangi bir kesinti zaten arkeolojik ve tarihi kaynaklarla belgelenebilir nitelikte de değildir (Serin 2004).

Kent surları içerisindeki diğer iki kilise ile ilgili olarak neredeyse tamamen toprak altında oldukları için, şu anda söylenebilecek pek fazla bir şey yoktur. Bunlardan bir tanesi Doğu Kapısı'nın hemen batısında surlara bitişik olarak inşa edilmiş gibi gözükmektedir. Eğer böyle bir kilisenin varlığı ve konumu gelecekteki kazılarda doğrulanırsa, bu, kent dokusunda erken Hıristiyanlaşmanın bir işareti olabilir. Anadolu için henüz genel bir gözlemde bulunmak olanaklı değilse de, Batıda surlara bitişik kiliseler genellikle erken Hıristiyanlaşmanın göstergesi olup, bu kiliselerin bazılarında (Roma'da S. Giovanni Laterano, Ravenna, Arles ve Tours'un ilk katedralleri gibi) 4. yüzyıla ait katedrallerin varlığı saptanmıştır (Pergola 1995; Testini vd. 1989).

Sonuncu kilise tiyatro ile Zeus Megistos Sunağı arasında bulunmaktadır. Şu anda sadece apsid duvarının bir kısmı görülebilmekle birlikte bu kilisenin planı 1984-85'de çizilen vaziyet planına göre bazı düzensizlikler göstermektedir. Bunlar, eğer gelecekteki kazılarda doğrulanırsa, yapının bu kayalık yarımadada hem denize doğru hafif bir meyille inen ve bu nedenle yapılaşmaya uygun olan, hem de *agora* ve kent merkezine yakınlığı nedeniyle Antik dönemden beri yoğun bir yerleşim yeri olan bu alandaki konumuna ve buna bağlı olarak da kısıtlı kullanılabilir arazi ve var olan yapılara uyum sağlama çabasına bağlanabilir. Alanda bulunan çok sayıda kolon gövdesi ve Zeus Megistos Sunağı'nın yakında bulunuyor olması da (Resim 1 no. 13) burada bir Zeus Tapınağı'nın bulunabileceğini düşündürmektedir.

Iasos gibi küçük bir kentte bile çok sayıda kilise olması ilk bakışta yerel Hıristiyan topluluğunun büyüklüğünü, önemini veya gücünü gösteren bir veri gibi gözükse de, bu sayısal çokluk aslında Hıristiyanlığın kent dokusunda bu tür koşullara bağlı olmaksızın kendini ortaya koyan en tipik ve genellikle en sabit özelliklerinden biridir (Dagron 1987; Dagron 1977: 6). Kiliselerin sayısı kentin boyutlarına veya nüfusuna, ya da litürjik gereksinimlerine bağlı olmamakla birlikte, ekonomik faktörlerin önemli bir rol oynadığı söylenebilir (Dagron 1977: 10; Gregory 1996: 222-223; Ruggieri 1996; Spieser 1986: 52-53).

Iasos'da kiliselerin konumları da genel olarak Hıristiyan kült yapılarının kentteki dağılımına ilişkin potansiyel eğilime uymaktadır. Bunlar genellikle önce

kent duvarları dışındaki periferik alanlarda (Balık Pazarı gibi) veya akropol gibi tepelik, uzak veya ulaşımı nispeten zor yerlere kurulmuş, zaman içerisinde kent duvarları içerisine sızmış ve en son olarak da kent merkezini işgal etmişlerdir (Dagron 1977: 11; Frantz 1988: 73; Ruggieri 1996; Saradi-Mendelovici 1988: 392). Iasos'daki kiliselerin mimari ve dekoratif özellikleri de bu süreci doğrulamaktadır.

Karya metropolü Aphrodisias'a bağlı bir piskoposluk kenti olan Iasos'da en azından 5. yüzyılın ilk yarısında bir katedral bulunuyor olması gerekirken, bugüne kadar ne katedralin ne de vaftizliğin yeri saptanabilmiştir. Katedralin ya kentin büyük olasılıkla en erken ve en büyük kilisesi olan Balık Pazarı Bazilikası ya da doğu kesiminde bulunan iki kiliseden biri olduğu düşünülebilir. Bu arada surlara bitişik olan kilisenin hemen arkasında bulunan trikonk planlı bir yapının varlığı da dikkat çekicidir (Resim 1 no. 12). Bu yapının fonksiyonu henüz belirlenememiş olmakla birlikte duvarlarının bazı yerlerinde görülen *terracotta* su boruları termal bir kullanıma işaret etmektedir. Bu plan tipolojisi ve hidrolik bir sistemin varlığı, yapı her ne kadar böyle ufak bir kentte bu tür bir kullanım için anıtsal denebilecek boyutlarda olsa da, bir katedralin yakınlarında bulunması gereken vaftizliği de akla getirmektedir.

Ne yazık ki kentin doğu kesimi Dor düzeninde sütunlu bir avlu etrafında gelişen Geç Hellenistik bir yapı grubu dışında henüz kazılmamıştır (Resim 1 no. 14). Bu son yapıda ise avlunun kuzey tarafına daha geç bir dönemde güneydoğuda bir apsidle kapanan dar dikdörtgen bir oda eklenmiş ve bu daha sonradan yine apsidli daha geniş bir mekân içeren başka bir odalar grubunun içine katılmıştır. Bu yapı grubu, apsidli odanın mozaik döşemelerine dayanılarak, Berti (1983: 242; 1993: 220) tarafından 5. yüzyıla tarihlenmiş ve Milet piskoposluk sarayı ile karşılaştırılarak piskoposluk sarayı olabileceği öne sürülmüştür. Fakat mekânların, özellikle de normal olarak herhangi bir *domus*'dan daha geniş olması gereken apsidli ana kabul mekânının boyutları ve bir kiliseyle birebir bağlantı, piskoposluk saraylarının saptanmasında en önemli kriterlerdir (Müller-Wiener 1983). Mekânların organizasyonu ve St. Michael Kilisesi'yle direk bağlantı, Milet'teki yapı grubunu Iasos'daki ile karşılaştırmayı çok zorlaştırmaktadır. Mekânların boyutları piskoposluk makamının önemine veya kentteki konumuna bağlı olabilir, ancak Iasos'da olduğu gibi apsidli ana ve giriş mekânlarının daha önceki bir yapı grubuna uyarlandığı örnekler oldukça nadir görülmektedir (Müller-Wiener 1983: 138, 141-162). Buna ek olarak *triclinia* olarak nitelendirilen apsidli mekânlar tüm Bizans İmparatorluğu içerisinde yalnızca dini mimaride değil sivil mimaride de, ve sadece lüks ve zenginlere ait konutlarda değil daha orta düzeydeki sayısız yapıda da bulunmaktadır (Sodini 1997; Sodini 1995; Sodini 1984b). Bunların örneklerine Atina (*agora*), Stobi, Aphrodi-

sias, Sardis, Apamea gibi daha bir çok kentte rastlanabilir (Balty 1997; Duval, 1984; Ellis 1997; Ellis 1993; Frantz 1988: 34-48; Müller-Wiener 1983). Piskoposluk sarayına ilişkin teori şu anda kesinlikle kanıtlanabilir nitelikte olmamakla birlikte, eğer katedral bu alandaki iki kiliseden birinde saptanabilirse tekrar ele alınabilir.

Kaynakça[2]

ACO (*Acta conciliorum oecumenicorum*) (1927-1984) E. Schwartz vd. (der.). Berlin-Leipzig: Walter de Gruyter.

Atzaka, P. (1994) "The mosaic pavements of the Aegean Islands during the Early Christian period." *Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina*, 38, s. 33-65.

Atzaka, P. (1984) "I mosaici pavimentali paleocristiani in Grecia. Contributo allo studio e alle relazioni tra i labaratori." *Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina*, 31, s. 13-75.

Balty, J. Ch. (1997) "Palais et maisons d'Apamée." C. Castel vd. (der.) *Les maisons dans la Syrie antique du IIIe millénaire aux débuts de l'Islam. Pratiques et représentations de l'espace domestique*, Actes du Colloque International (Damas 1992) içinde, Bibliothèque Archéologique et Historique 150, Beyrut: Institut Français d'Archéologie du Proche Orient, s. 283-295.

Berti, F. (1993) "Iasos di Caria." *Arslantepe, Hierapolis, Iasos, Kyme. Scavi archeologici Italiani in Turchia* içinde, Venedik: Marsilio Editori, s. 189-248.

Berti, F. (1991) "Les fouilles à Iasos en 1990." *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2. Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 123-130.

Berti, F. (1987a) "Les travaux à Iasos en 1986." *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2. Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 27-36.

Berti, F. (1987b) "I mosaici degli edifici di culto cristiano." *Studi su Iasos di Caria. Venticinque anni di scavi della Missione Archeologica Italiana* içinde, Bollettino d'Arte. Suppl. 31-32 (1985). Roma: Istituto poligrafico e Zecca dello Stato, s. 155-160.

Berti, F. (1986) "Nouvelles préliminaires sur les travaux qui se sont déroulés en 1985 à Iasos." *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2, Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 7-11.

Berti, F. (1983) "I mosaici di Iasos." R. F. Campanati (der.) *Il mosaico antico, III Colloquio internazionale sul mosaico antico* (Ravenna 1980) içinde, Ravenna: Edizioni del Girasole, s. 235-246.

2 Tarihi kaynaklara ait baskılar, Yunanlı yazarlar ve eserleri için *A Greek-English Lexicon*, H. G. Liddell ve R. Scott (der.) *with a revised supplement* (Oxford 1996); Latince yazan yazarlar ve eserleri içinse *Thesaurus Linguae Latinae. Index Librorum Scriptorum Inscriptionum* (Leipzig 1990) tarafından belirlenmiş olanlardır.

Berti, F. (1976) *Mosaici antichi in Italia. Regione Ottava I. Ravenna.* Roma: Istitutc poligrafico e Zecca dello Stato.

Butler, H. C. (1908) *Syria II. Ancient Architecture in Syria B. Northern Syria. Publication: of the Princeton University Archaeological Expeditions to Syria in 1904-1905 anc 1909.* Leyden: E. J. Brill.

Campbell, S. (1991) *The Mosaics of Aphrodisias in Caria. Corpus of Mosaic Pavements ir Turkey.* Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies.

Cormack, R. (1981) "The classical tradition in the Byzantine provincial city. The evidence of Thessalonike and Aphrodisias." M. Mullett ve R. Scott (der.) *Byzantium and the Classical Tradition* içinde, Birmingham: University of Birmingham, s. 103-119.

Dagron, G. (1987) "La città bizantina." P. Rossi (der.) *Modelli di città. Strutture e funzion politiche* içinde, Torino: Giulio Einaudi Editore, s. 153-174.

Dagron, G. (1977) "Le christianisme dans la ville byzantine." *Dumbarton Oaks Papers* 31, s. 3-25.

Diehl, C. (1905) "L'origine du régime des thèmes dans l'Empire byzantin." *Étude: byzantines*, Paris: A. Picard et Fils, s. 276-292.

Duval, N. (1984) "Les maisons d'Apamée et l'architecture 'palatiale' de l'antiquité tardive.' J. Balty (der.) *Apamée de Syrie. Bilan des recherches archéologiques 1973-1979. Aspect: de l'architecture domestique d'Apamée*, Actes du Colloque Apamée de Syrie (Bruxelle: 1980), Fouilles d'Apamée de Syrie, Miscellanea. Fasc. 13 içinde, Brüksel: Centre Belge de Recherches Archéologiques à Apamée de Syrie, s. 447-470.

Ellis, S. P. (1993) "La casa." A. Guillou (der.) *La civiltà bizantina. Oggetti e messaggio Architettura e ambiente di vita* içinde, Roma: L'Erma di Bretschneider, s. 167-226.

Ellis, S. P. (1997) "Late Antique houses in Asia Minor." S. Isager ve B. Poulsen (der.) *Patron and Pavements in Late Antiquity* içinde, Odense: Odense University Press, s 38-50.

Eyice, S. (1988) "Ricerche e scoperte nella regione di Silifke nella Turchia meridionale.' C. Barsanti vd. (der.) *Milion I* içinde, Roma: Biblioteca di Storia Patria, s. 15-58.

Eyice, S. (1980) "Die Basiliken von Kanlıdivan." *Zeitschrift der Deutscher Morgenländischen Gesellschaft* suppl. 4 (XX. Deutscher Orientalistentag, Erlanger 1977). Wiesbaden, s. 488-491.

Eyice, S. (1966-67) "Silifke çevresinde incelemeler: Kanlıdivan bazilikaları." *Anadolu Araştırmaları*, 4-5, s. 411-476.

Falla Castelfranchi, M. (1994) "Amboni carii: un caso desueto." *Boreas*, 17, s. 49-52.

Fasola, U. M. ve Fiocchi Nicolai, V. (1989) "Le necropoli durante la formazione della citt cristiana." *Actes du XIe Congrès International d'Archéologie Chrétienne* (Lyon, Vienne Grenoble, Genève, Aoste 1986), Cilt II içinde, Roma: École Française de Rome Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, s. 1153-1213.

School of Classical Studies at Athens XXIV. Late Antiquity: AD 267-700. Princeton: Princeton University Press.

Foss, C. (1987) "The coasts of Caria and Lycia in the Middle Ages. A preliminary report." *Activité Byzantine*. Rapports des Missions effectueés en 1983. I. Paris: Fondation Européenne de la Science, s. 213-255.

Foss, C. (1977) "Archaeology and the 'Twenty Cities' of Byzantine Asia." *American Journal of Archaeology*, 81, s. 469-486.

Gregory, T. E. (1996) "Archaeology of the Byzantine Dark Age: problems and prospects." *Acts XVIII International Congress of Byzantine Studies* (Moscow 1991), Selected Papers: Main and Communications, Cilt II içinde, Shepherdstown (WV), s. 217-224.

Guidobaldi, F. (1987) "Problemi di conservazione dei pavimenti in opus sectile: Il caso delle basiliche paleocristiane di Nikopolis." *Nicopolis I, Proceedings of the First International Symposium on Nicopolis* içinde. Preveze, s. 311-316, 537-547.

Guidobaldi, F. (1984) "Pavimenti in opus sectile di Corinto e Nikopolis: originalità e area di diffusione." *Actes du Xe Congrès International d'Archéologie Chrétienne* (Thessalonique 1980), Cilt II içinde, Città del Vaticano-Salonicca: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, s. 167-182.

Hill, S. (1996) *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria*. Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs I. Aldershot: Variorum.

Ivison, E. A. (1996) "Burial and urbanism at Late Antique and Early Byzantine Corinth." N. Christie ve S. T. Loseby (der.) *Towns in Transition. Urban Evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages* içinde, Aldershot-Hants-Brookfield (Vt.): Scolar Press, s. 99-125.

Krautheimer, R. (1965) *Early Christian and Byzantine Architecture*. Harmondsworth: Penguin Books.

Liebeschuetz, J. H. W. G. (2001) *Decline and Fall of the Roman City*. Oxford, New York: Oxford University Press.

Mansi, G. D. (1901-1927) *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*. Paris, Leipzig.

Masturzo, N. (1995) "Naiskos a edicola nell'agorà di Iasos. Elementi per la definizione del tipo." *Palladio*, 15, s. 5-14.

Mitchell, S. ve Waelkens, M. (1998) *Pisidian Antioch. The Site and its Monuments*. Londra: Duckworth.

Müller-Wiener, W. (1983) "Riflessioni sulle caratteristiche dei palazzi episcopali." *Felix Ravenna*, 125-126, s. 103-145.

Özgümüş, F. (1992) "Knidos'taki Bizans eserleri." *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 11, s. 2-17.

Pelekanidis, S. ve Atzaka, P. (1974) *Corpus mosaicorum christianorum vetustiorum pavimentorum Graecorum I. Graecia insularis*. Monumenta Byzantina I. Selanik:

Institutum Byzantinis studiis provehendis.

Pergola, P. (1995) "Topografia cristiana e rinnovamento urbano in età tardoantica ed altomedioevale: una rivoluzione degli ultimi trent'anni." *Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina*, 42, s. 747-769.

Pertusi, A. (1952) *Costantino Porfirogenito. De Thematibus*. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana.

Ruggieri, V., vd. (2002) "Amboni cari e la "*Vita Xenae seu Eusebiae*" di Mylasa." *Orientalia Christiana Periodica*, 68/1, s. 37-88.

Ruggieri, V. (1996) "Architettura e urbanistica nell'Impero Bizantino VI-IX secolo. Principi di una metodologia" F. Conca (der.) *Byzantina Mediolanensia, Atti del V Congresso nazionale di studi bizantini* (Milano 1994) içinde, Soveria Mannelli: Rubbettino, s. 381-386.

Ruggieri, V. (1995) *L'architettura religiosa nell'Impero Bizantino (fine VI-IX secolo)*. Soveria Mannelli: Rubbettino.

Russell, J. (1986) "Transformations in Early Byzantine urban life: the contribution and limitations of archaeological evidence." *The 17th International Byzantine Congress* (Washington D.C. 1986), Major Papers içinde, New York, s. 137-154.

Saradi-Mendelovici, H. (1988) "The demise of the ancient city and the emergence of the Medieval City in the Eastern Roman Empire." *Échos du Monde Classique/Classical Views*, 32, s. 365-401.

Serin, U. (2004) *Early Christian and Byzantine Churches at Iasos in Caria: An Architectural Survey*, Monumenti di Antichità Cristiana, Seri II. XVII. Città del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana.

Sodini, J. P. (1997) "Habitat de l'antiquité tardive (2)." *Τοποι. Orient-Occident*, 7/2, s. 435-577.

Sodini, J. P. (1995) "Habitat de l'antiquité tardive." *Τοποι. Orient-Occident*, 5, s. 151-218.

Sodini, J. P. (1984a) "Les dispositifs liturgiques dans les basiliques paleochrétiennes en Grèce et dans les Balkans." *Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina*, 31, s. 441-473.

Sodini, J. P. (1984b) "L'habitat urbain en Grèce à la veille des invasions." *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*, Actes du colloque organisé par l'École Française de Rome (Rome 1982) içinde, Roma: École Française de Rome, s. 341-396.

Sodini, J. P. ve Kolokotsas, K. (1984) *Aliki II: La basilique double*. Études Thasiennes 10. Atina: École Française d'Athènes.

Soteriou, M. (1960-61) "Τὸ χαθολιχὸν τῆς Μονῆς Πετρὰχη Αθηυὼυ." Δελτὶον τῆς χριστιανικῆς 'Αρχαιολογικῆς, περ. Δ', 2, s. 101-129.

Spieser, J. M. (1986) "La christianisation de la ville dans l'Antiquité tardive." *Ktema*, 11, s. 49-55.

Spiro, M. (1978) *Critical Corpus of the Mosaic Pavements on the Greek Mainland, Fourth - Sixth Centuries with Architectural Survey.* New York, Londra: Garland Publishers.

Testini, P., vd. (1989) "La cattedrale in Italia." *Actes du XIe Congrès International d'Archéologie Chrétienne* (Lyon, Vienne, Grenoble, Genève, Aoste 1986), Cilt I içinde, Roma: École Française de Rome - Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, s. 5-232.

Verni, V. (1989) *Les chapiteaux ioniques à imposte de Grèce à l'époque paléochrétienne.* Bulletin de correspondance hellénique. Suppl. XVII. Atina: École Française d'Athènes.

5

Spolia: Geç Antik Dönemde Yapılar ve Yapı Elemanlarının İkinci Kullanımları

BURCU CEYLAN

Giriş

Mimari anlamda ikinci kullanım, zaman içinde değişen sosyo-ekonomik koşullar nedeniyle yapıların ya da yapı elemanlarının, gerekli mimari uyarlamalarla, özgün amacından farklı bir işlev yüklenmesi olarak tanımlanabilir. Yapı elemanlarının diğer bir yapıda malzeme olarak kullanılmasından (*spolia*, devşirme), yapının tamamının başka bir işlev yüklenmesine kadar geniş bir uygulama yelpazesi içinde dönem mimarisine damgasını vuran ikinci kullanım, geç antik dönemin ekonomik ve sosyal koşullarına, mimarlık aktivitesinin işleyişine ve estetik anlayışına kadar pek çok konuya ayna tutan bir olgudur. Yapı malzemelerinin kullanımının yanı sıra, dönemin sosyo-kültürel ve ekonomik gelişmelerinin bir sonucu olarak kullanımdan çıkmış ya da onarılmamış antik dönem yapılarının, yeni şartların gereklerine cevap vermek üzere özgün amaçlarından farklı şekilde kullanılması da gene Geç Antik dönemde ortaya çıkan ve özellikle 5. ve 6. yüzyıllarda yaygın şekilde gözlenen bir uygulamadır.

Klasik Yunan ve Roma mimarilerinde de ender olmakla birlikte örnekleri görülen *spolia*, imparator Konstantinos'un uygulamalarından sonra yaygınlaşmıştır. Konstantinos'un iki önemli yapısı olan Zafer Takı ve Lateran Kilisesi'nde devşirme malzemeler kullanılmıştır. Zafer Takı'nda Traianus, Hadrianus ve Marcus Aurelius'un yapılarına ait rölyef ve diğer yapı elemanları kullanılmışken, bir imparator tarafından yaptırılan ilk Hıristiyan bazilikası olan Lateran'da bütün sütunlar ve başlıkları devşirmedir (Brenk 1987: 104-105).

Bu iki yapıda antik dönem yapılarının malzemelerini kullanırken Konstantinos'un amacı kuşkusuz ideolojik mesajlar vermekti. İlirya'dan gelen ve aristokrat bir aileden olmayan Konstantinos, Roma'nın güçlü imparatorlarına ait yapı elemanlarını tümüyle propaganda amaçlı bir yapı türü olan zafer takında kullanmakla kuşkusuz bir iç savaş sonrası kazandığı imparatorluğun meşruiyetini ve kendisinin en az o imparatorlar kadar güçlü olduğunu vurgulamak ama-

cındadır. Lateran Kilisesi'nde ise Hıristiyanlığın pagan dine karşı benzer bir güç gösterisi sergilenmektedir. Konstantinos, resmileştirdiği ve halk tarafından da kabul görmesini istediği Hıristiyan dinine ait bir yapıda büyük olasılıkla bir tapınaktan alınmış (Krautheimer 1969: 24) yapı malzemelerini kullanarak, yeni dine verdiği öneme işaret etmektedir. Aynı ideolojiyi dönem içinde antik dönem yapılarından dönüştürülen kiliselerde de aramak olasıdır.

İkinci kullanımla vurgulanmak istenen, Hıristiyanlığın kabulü ve yaygınlaşması ile oluşan yeni kültürün pagan geçmişin yerini aldığıdır. Öte yandan, tapınakların kiliselere dönüştürülmesinin paganların tanrılarına olan inancını sarsacağı ve Hıristiyanlığı kabul etmelerini çabuklaştıracağı da düşünülmüş olmalıdır. Nitekim, Suriye ve Mısır'da tapınakların kiliseye dönüştürülmesinden sonra çok sayıda paganın Hıristiyan dinine geçtiğini bildiren kaynaklar bulunmaktadır (Trombley 1993: 125, 134, 382; MacMullen 1984: 98-100).

Bu ideolojik motivasyonların geçerliliğine karşın, seküler yapılarda da çok sık örneğini gördüğümüz ikinci kullanımın başlıca nedeni, geç antik dönemin sorunlarına en pratik çözümleri önermesidir. Tarihçilerin 3. yüzyıl krizi olarak adlandırdıkları M.S. 250-280 yılları arasındaki kaos ortamı sonucunda ekonomi önemli ölçüde gerilemiştir. Özellikle yerel yönetimler olan kent bütçelerinin asla eski haline dönemediği, 5. yüzyıl içinde kentlerin ekonomik durumunu düzeltmek için çıkartılmış kanunlardan anlaşılmaktadır.[1] Dönem kaynakları, surların yenilenmesi, su sistemi, yolların bakım ve onarımı, hamamların işletilmesi gibi temel servislerin bile kent bütçelerini zorladığını bildirmektedir (Yegül 1992: 321; Jones 1971: 253). Bu nedenle, yeni inşaatlar, özellikle Hıristiyanlığın resmi din olmasından sonra gereken çok sayıda kilise için sağlanabilen kaynak sınırlıdır.

Geç antik dönemde yapı aktivitesini etkileyen bir başka sorun, bu alanda yetişmiş uzmanların eksikliğidir. M.S. 334 tarihli bir kanunda Konstantinos buna çözüm olarak valilerden "gençleri mimarlık sanatını öğrenmek üzere cesaretlendirmelerini" istemektedir (Mango 1978: 35). Yine Konstantinos tarafından çıkartılan zanaatkârlar ve sanatçıların kamu hizmetlerinden muaf tutulmasına ilişkin kanun, bu alandaki uzman sayısının yetersizliğine işaret etmektedir.[2]

Bu koşullar altında, yalnız mimari malzemenin değil, zaman içinde çeşitli nedenlerle tahrip olmuş ya da terk edilmiş antik dönem anıtsal yapılarının ikinci kullanımları dönem mimarisine kaynak oluşturmuştur. Antik dönem kültürünün yerini Hıristiyan dünya görüşünün aldığı süreçte, çoğunlukla pagan dine da-

1 Bu dönemde, eski tapınak arazilerinin bir bölümünün, kente iade edilmesi, sahipsiz mirasların kente devredilmesi gibi ek gelirler sağlamaya yönelik kanunlar bulunmaktadır (Jones 1966: 248).

2 *Codex Theodosianus* (13.4.1). 5. yüzyılın başında yazan Zosimus Konstantinos'un İstanbul'da inşa ettirdiği yapıların çoğunun kısa zamanda yıkıldığını bildirmektedir (Mango 1978: 35).

yalı geleneklere sahip olan anıtsal yapılar, Hıristiyan dininin getirdiği hayat tarzı içinde geçerliliklerini yitirmişlerdir. Kilise antik dönemin *gymnasium*, tiyatro, hatta hamam gibi bazı kamu yapılarına, pagan kültürün ürünleri olmaları nedeniyle karşıdır (Mango 1981: 363). Hıristiyanlığın kendi kültürünü ve geleneklerini oluşturması, pagan kültür ürünleri olan kamu yapılarından halkın uzaklaşmasına neden olmuştur. Öte yandan, kent bütçelerinin içinde bulunduğu koşullar, bu yapıların kullanım ve onarımı için gereken mali gücü yok etmiştir. 4 ve 5. yüzyıllarda bu yapıların korunması için kaynak sağlamak üzere kanunlar çıkartılmışsa da[3] bunların etkili olamadığı görülmektedir. 5. yüzyıldan sonra anıtsal yapıların inşasının sona erdiği, 7. yüzyıldan sonra onarımlarının da yapılamadığı görülmektedir (Mango 1980: 77). Ancak, gerek ölçüleri gerek zengin görünümleri ile kentlerin gururu olan anıtsal yapıların yok olması yerine ihtiyaçlara uygun yeni bir işlev yüklenerek varlıklarını sürdürmeleri, dönemin ekonomik koşullarını da göz önüne alındığında oldukça uygun bir çözüm olarak ortaya çıkmıştır.[4]

İkinci kullanım, yoğun ölçüde yapılaşmış kent merkezinde yeni inşaatlar için gerekli alanının yetersizliğine de uygun çözümler getirmektedir. Özellikle, yoğunluk nedeniyle kent merkezinde rahatlıkla yer bulamayan kilise, erken dönem yapılarını kullanarak kent merkezlerine yerleşmiştir (Trombley 1993: 109). Ayrıca, dönemin güvensiz ortamı şehirleri sur duvarları arkasına çekilmeye mecbur bırakmıştır. Antik döneme kıyasla çok daha az bir alan üzerine yerleşmek zorunda kalan şehirlerde, özellikle terk edilmiş büyük ölçekli yapılar ihtiyaç duyulan yeni işlevleri yüklenmişlerdir (Ellis 1988: 565-567).

Yapıların İkinci Kullanımında Uygulanan Yöntemler Üzerine

Antik dönem yapılarının ikinci kullanımına çok sayıda ve farklı koşullarda örnek bulunması, bu konuda bir sınıflandırma yapmayı güçleştirmektedir. Dini yapılar (tapınak, kült salonu, *heroon*), kamu yapıları (hamam-*gymnasium*, tiyatro, stadyum) ve şehir yapıları (sütunlu cadde, *agora*, anıtsal kapılar) olarak sınıflandırılabilecek antik dönem yapıları; dini yapılar (kilise, *martyrium*, vaftizhane), savunma yapıları (sur, kastron) ve sivil yapılar (konut, ticari) olarak sınıflandırılabilecek yapılara dönüştürülerek ikinci defa kullanılmışlardır.

İkinci kullanımlarda hangi tür yapıların hangi yapılara çevrildiğine ilişkin kesin bir yargıya gidilemeyecek kadar çeşitli alternatifler söz konusudur. Ancak

3 Bkz. "İkinci Kullanımın Hukuki Boyutu."

4 Antik dönem eserlerine yöneticiler tarafından gösterilen özen, Klasik Yunan eğitimi alan ve bu nedenle antik dönem değerlerini korumaya çalışan elit ve aristokrat sınıf dışında, yani halk arasında yaygın değildir. Klasik Yunan eğitiminin ve antik dönem değerlerinin devamlılığı için bkz. Kazhdan ve Cutler (1982); Bizans toplumunun antik dönem eserlerine yaklaşımı için bkz. Mango (1963) ve Mango (1972: 245).

bazı yapıların ikinci kullanımlarında çoğunlukla uygulanan tercihler vardır. Örneğin, dini yapılar çoğunlukla gene dini yapılara çevrilmişlerdir. Ancak bu, ikinci kullanıma açılan bütün kutsal alanların kiliseye çevrildiği anlamına gelmemektedir. Hierapolis'te Apollon Tapınağı'ndan çevrilmiş bir konut (Bernardi-Ferrero 1987: 78), Efes'te *heroon*'dan çevrilmiş bir çeşme (Foss 1979: 69) ve Aphrodisias'ta imparator kültüne adanmış Sebasteion'dan çevrilmiş dükkânlar bulunmaktadır (Erim 1986: 107). Öte yandan, tapınakların dışında, mezar yapısı (Efes), hamam (Aizanoi, Hierapolis), anıtsal kapı (Aphrodisias Tetrakionion), *stoa* (Efes Olympieion), *gymnasium* revağı (Assos), stadyum galerisi (Efes) gibi çok çeşitli yapı türleri kiliselere çevrilmiştir.[5]

Tiyatro, stadyum, hamam gibi büyük ölçekli yapılar çoğu kentte şehir surlarının bir parçası olarak kullanılmışlardır. Tiyatroların iç kale olarak kullanıldıkları Milet (Müller-Wiener 1961: 29), Aphrodisias (Erim 1986: 88) gibi örnekler de bulunmaktadır. Bu örneklerde orkestra ve *cavea* üzerinde yapılar inşa edilmiştir. Nicea tiyatrosu ise orkestraya yerleştirilmiş kilisesi ile bir mezarlık olarak kullanılmıştır (Yalman 1979). Sütunların arası örülerek ikinci kullanıma açılan caddeler genellikle ticari işlev yüklenmişse de, Hierapolis Domitianos Caddesi'nden dönüştürülen ikinci kullanım yapılar, sütunlu avluları bulunan zengin evleridir (Bernardi-Ferrero 1987: 54). Açık alanlara sahip yapılarda, eğer ölçek büyükse yapı içinde bir yerleşim geliştiği görülmektedir. Efes'te Liman Hamamları *Palaestrası*'nda ve Devlet *Agorası*'nda sarnıçları ve şapelleri de bulunan mahalleler kurulmuştur (Foss 1979: 60, 82). Öte yandan Bergama Aşağı *Gymnasium* avlusuna (Radt 1988: 321) ve Iasos *agorası*'na yapılmış kiliseler vardır (Berti 1993: 155). Her yapının ikinci kullanım için tercih edilmesinde kendine özgü koşullar bulunsa da, mimari özellikler, kent içindeki konum ve işlev öne çıkan etkenlerdir.

Antik dönem yapılarının ikinci kullanımında, yapının eski ve yeni işlevi ve bu işlevlerin gerektirdiği mimarinin farklılığına bağlı olarak değişik yöntemler uygulanmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi, her dönüşüm kendine özgü mimari değişimler gerektirse de çok genel bir sınıflandırma yapmak olasıdır.

Antik dönem anıtsal yapılarının ikinci kullanımlarında yaygın olarak kullanılan yöntem, anıtsal yapının bütününün ya da önemli bir bölümünün başka bir işleve sahip olan tek bir yapıya dönüştürülmesidir. Bu durumda yapıda, yeni işleve uygunluğun sağlanabilmesi amacıyla gerekli mimari değişimler yapılmaktadır. Bu uyarlamalar, yapıların karakterine göre, basit tefrişlerden büyük ölçekli strüktürel düzenlemelere kadar değişebilmektedir. Bu yöntem çoğunlukla tapınak yapılarının kiliselere dönüştürülmesinde uygulanmıştır.[6]

---

5 Efes Mezar-St. Lukas Kilisesi, Foss (1979: 90); diğer yapılar için bkz. Ceylan (2000).

6 Aizanoi'da küçük hamam yapısı içine bir kilise yerleştirilirken yalnızca kiborium, altar ve ambondan

Bir diğer yöntem anıtsal yapıların bölünmesidir. Büyük mekânların, duvarlar aracılığı ile daha küçük odalara bölünerek birden fazla yapıyı ve hatta işlevi barındırması sağlanmıştır.[7] Yapıların bölünerek ikinci kullanıma sunulmasına en yaygın uygulama revakların, sütunları eksen olarak alan duvarlarla küçük mekânlara bölünmesidir. Sütunlu caddeler, sivil bazilikalar, *agora* ve *gymnasium* revakları bu şekilde bölünerek ikinci kullanıma açılmışlardır.[8]

İşlevleri nedeniyle geniş açık alanlara sahip anıtsal yapıların (*agora, palaestra* vb.) kullanımdan çıkması sonucu, bu alanların yeni yapılaşmaya açılması da bir tür ikinci kullanım olarak kabul edilebilir. Bu durumda *agora*'lar, hatta tiyatroların orkestraları ve stadyumlarda yarışmaların yapıldığı alanlar yeni yapılar için kullanılmakta, bunların döşemeleri büyük çoğunlukla yeni yapının da zeminini oluşturmaktadır.[9]

Yapıların dönüştürülmesi sırasında gerek zaman gerek malzemenin ekonomik kullanımı açısından, erken dönem yapısının olanaklarının mümkün olduğunca değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle ilk iki yöntemin tercih edildiği ve yapılarda çoğunlukla devşirme malzemenin kullanıldığı görülmektedir.

İkinci Kullanımın Hukuki Boyutu

İkinci kullanım olgusu, yarı yarıya yok olmuş Klasik dönem şehirlerinde yapıların maruz kaldığı ilkesiz bir talan olarak algılansa da, dönem kanunları incelendiğinde, yapıların ve mimari malzemenin ikinci kullanımlarının kontrol altına alınmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle II. Theodosius tarafından toparlanan *Codex*'in "Kamu Yapıları Hakkında" isimli 15. bölümü, dönemin mimari aktivitesinin yanı sıra, yapıların onarımı ve korunması hakkında da bilgi vermektedir.[10] Tapınaklar ise dini düzenlemeler ve paganlara karşı kanunların yer aldığı 16. bölümde ele alınmıştır.

Bu kanunlar, antik dönem anıtsal yapılarının korunmasına yönelik bir çaba içerir. Çok sayıda kanunda "şehir süsleri" olarak tanımlanan anıtsal yapılar şehirlerin görkemine katkılarıyla saygı görmekte, bunların onarılarak korunmasıyla antik dönem şehrinin fiziki yapısının devamının sağlanması hedeflenmek-

---

oluşan liturjik öğeler eklenmiştir (Naumann 1985: 384). Tapınakların kiliselere dönüştürülmesinde görülen en temel değişim *naos* doğu duvarına bir apsid eklenmesidir. Bu uygulamaya en güzel örnek Aizanoi Tapınak-Kilise'dir (Naumann 1979). Büyük kapsamlı strüktürel değişimler Efes Meryem Kilisesi ve Aphrodisias Tapınak-Kilise'de gözlenebilir (Ceylan 2000).

7 Efes'te yamaç evler bölünerek daha küçük konutlara ve atölyelere dönüştürülmüştür (Foss 1979: 74-77).

8 Aphrodisias Sebasteion örneğinde olduğu gibi (Erim 1986: 107).

9 *Palaestra*: Assos *gymnasium* kilisesi (Serdaroğlu 1995: 57), stadyum: Aphrodisias (Erim 1986: 68). Bu çalışmada uygulamalar birer yapı ile örneklendirilmişir. Anadolu'da bulunan diğer ikinci kullanım yapılar için bkz. Ceylan (2000).

10 *Codex Theodosianus*'un C. Pharr (1952) tarafından yapılan İngilizce çevirisinden yararlanılmıştır.

tedir. Bir grup kanun, antik dönem yapılarının yıkılmasını ve bu yapılardan malzeme alınmasını açıkça yasaklamaktadır:

> ...kentin süslerini kaybetmesi atalarımız tarafından doğru görülmediğinden, hiç kimse (yapıların) dekoratif parçalarını alıp götüremez... (15.1.1).
> ...(valiler) kendi başkentlerini süslemek için diğer kentlerden heykel, dekoratif mermer parçalar ya da sütunlar alıp kullanamazlar... (15.1.14).

Hıristiyanlığın resmi din olmasından sonra kapatılan ve girilmesi yasaklanan tapınakların korunması da kanunlarla sağlanmaya çalışılmıştır. M.S. 342 tarihli bir kanun bu yapıların tarihi hatırlatma görevine dikkat çeker:

> "...arzumuz tapınaklara zarar verilmemesidir. Çünkü hipodromda yer alan gösteri ve yarışların kökenleri bu tapınaklara dayanmaktadır. Roma halkının uzun yıllara dayanan eğlence geleneği onlardan kaynaklandığı için bu yapılar yıkılmayacak ve zarar görmeyecektir..." (16.10.3.).[11]

Yapıların korunması hakkındaki kanuna uyulmaması durumunda verilecek cezanın da belirlendiği ve bu konuda kent meclislerinin de sorumlu tutulduğu görülmektedir:

> "... Bu kanuna uymayan kişiler üç paund altın ceza ödeyecektir. Eserlerini koruma konusunda başarısız olurlarsa, kent meclisleri de aynı cezaya tabidirler.." (15.1.37).

Kanunlarda yapılar yalnızca bireysel olarak ele alınmamış olup, kent bütününe katkıları da düşünülmüş, bu nedenle yapıların görünümlerinin de korunmasına çalışılmıştır:

> "...kent süsü olan yapıların, onlara bitişik özel yapılar ile zarar görmesi utanç vericidir... bu nedenle eğer bu tür yapılar kentin zarafetine zarar veriyorsa yıkılacaktır..." (15.1.25).
> "...kamu yapılarına bitişik ya da onların üzerine yapılmış olan her tür özel yapı yıkılacaktır..." (15.1.46).

11 M.S. 399 tarihli bir başka kanun tapınakların festivallerle ilişkisini vurgulayarak bu emri tekrarlar (*Cod. Theod.* 16.10.18).

> "...sütunlar arasına yapılmış her tür ekleme kaldırılacak ve kentin görünüşü eski güzelliğine dönecektir..." (15.1.45).

Yapıların korunması dışında onarılması da kanunlarda yerini bulmuş, bu onarımın finansı için kaynak ayrılmıştır:

> "...ihtişamlı şehirlerin zamanın baskısı ile harabe haline gelmesini engellemek için yerel yönetimler gelirlerinin üçte birini kamu yapılarının onarımı ve hamamların ısıtılması için ayıracaktır" ...(15.1.32).[12]

Önemli sayıda kanunda yerel otoritelerin ve şahısların yeni inşaat yapması engellenerek, zaten az olan şehir kaynaklarının, antik dönem yapılarının onarımına ayrılması tavsiye edilmektedir:

> "...bütün kentlerde yeni inşaatlara başlamak yerine eski yapıların onarılması daha uygundur..." (15.1.17).
> "...(valilere) şanlı binaların onarımını ihmal edecek şekilde yeni inşaatlara başlamalarının yasaklanması... bu yapıların onarılarak eski görkemlerine kavuşması için her tür iznin verilmesi..."(15.1.16).
> "...valiler yeni görev yerlerinde kaynaklarının üçte ikisini, ihmal yüzünden ya da zaman içinde eskimiş olan yapıların onarımı için harcayacaklardır, kalan üçte bir ile kendi adlarına yeni inşaatlara başlayabilirler..." (15.1.20).[13]

Kanunların *spolia*'yı engellemek konusunda karşı karşıya kaldığı çaresizlik, zaman içinde bu kanunların, naif uyarılardan tehdide, bıkkınlıktan pes etmeye varan ifade değişikliklerinde kendini göstermektedir:

> "...bir valinin kendi şehrinin süslerine zarar verebileceğine inanmasak da, kamu yapılarından yararlı ya da dekoratif herhangi malzemenin talep edilmesi durumunda izin verilmemesi..." (15.1.43).
> "...eski eserlerin zararına yeni inşaat yapılmasına göz yuman vali ve diğer memurlar, 10 paund altınlık ceza ödeyeceklerdir. Böylece, gönüllü olarak yapmaları gerekeni en azından korkuyla üstlenmeleri sağlanacaktır..." (15.1.28).

12 Bu kanun benzer ifadelerle batı eyaletleri için tekrarlanmıştır (15.1.33).

13 Valileri yeni inşaatlar yerine antik dönem yapılarını onarmaya yönlendiren diğer kanunlar için bkz. *Codex Theodosianus* (15.1.11, 15.1.14, 15.1.15, 15.1.19, 15.1.21, 15.1.27, 15.1.29).

İlk kez M.S. 397 yılında, su yolları ve surların acilen onarılması için, alınan yapının yıkılmış olması şartıyla devşirme malzeme kullanımına izin verilir. Bunu takip eden bir seri kanun, terk edilmiş yapılardan da mimari malzeme alınabileceğini ancak bunların dekoratif parçalar olmaması gerekliliğini vurgular.[14] Ancak bu şartların kontrolünün sağlanamadığı, *spolia*'nın 5. yüzyıldan sonra gittikçe yaygınlaşarak dönem mimarisinde sıklıkla başvurulan bir yöntem haline geldiği anlaşılmaktadır.

İkinci Kullanımın Estetik Boyutu

Yapıların ya da malzemelerin ikinci kullanımları, dönem mimari aktivitesinin sürdürülmesine katkısının yanı sıra, etkileri 14. yüzyıla kadar süren, kendine özgü bir mimari ve estetik anlayış geliştirmiştir.

Klasik dönemin yargılarıyla yaklaşılarak ikinci kullanımın sonuçları olan farklı taş boyutları, düzensiz taş sıraları, örgünün arasına karıştırılmış mimari plastik parçalar, yapı içinde farklı tekniklerle farklı malzemelerin (tuğla, taş, mermer gibi) gelişigüzel kullanılmasıyla örülmüş duvarlar, özensiz örgülerle kapatılmış açıklıklar, değişik boyut ve düzenlerde sütunlar, mimari ve estetik anlayışta bir gerilemenin göstergesi olarak kabul edilmişlerdir.[15] Ancak, gerek yapı elemanlarının, gerekse yapı bütününün ikinci kullanımının ortaya çıkardığı mimariyi, döneme özgü estetik anlayışına bağlı olarak incelemek daha doğru olacaktır.

İkinci kullanımların da etkisi ile ortaya çıkmış olan dönem mimarisi, bir gerilemeden çok yeni bir estetik anlayışı yansıtır. Antik dünyanın mirası üzerine kurulmuş olmasına rağmen kendi geleneğini oluşturmak isteyen Hıristiyan dünyası kendisini temsil etmek için Klasik döneme ait yapı elemanlarının, klasik mimari geleneğe uymayan düzenlemelerle kullanılmasını öneren yeni bir estetik anlayış geliştirmiştir (Brenk, 1987: 106-107). Antik dönemin ihtişamından farklı olan yeni estetik mülke önem vermeyen "dematerialize" bir inanışı savunan Hıristiyan dininin ideallerine daha uygundur (Scranton 1957: 26).[16]

Farklı yapılardan, hatta farklı kentlerden devşirilmiş mimari elemanların birlikte kullanımından kaynaklanan çeşitliliğin (*varietas*) Geç Antik ve Bizans dönemi mimarisinde takdir toplayan bir özellik olduğu da bilinmektedir (Brenk

14 "...su yolları ve surların en kısa zamanda tamamlanması için yıkılan tapınaklardan sağlanan malzemeler kullanılabilir..." *Codex Theodosianus* (15.1.36). "...kamu yapısı için malzeme talep edenler ancak tamamen yıkılmış binalardan malzeme alabilirler..." *Codex Theodosianus* (15.1.40). "...terk edilmiş bir yapı eğer kent tarafından kullanılamayacak durumdaysa talep edene verilebilir..." *Codex Theodosianus* (15.1.41).

15 Bu konudaki görüşler ve kaynakça için bkz. Deichman (1975).

16 Bu, Saradi-Mendelovici (1990: 49) tarafından basite indirgenerek, "Hıristiyan mimarların ve müşterilerinin Klasik dönem eserlerinin artistik değerlerini algılamamaları" olarak yorumlanmıştır.

1987: 105; Saradi-Mendelovici, 1990: 53).[17] 6. yüzyıl gibi erken bir tarihte bile, benzer bir çeşitlilik, *spolia* olmayan mimari elemanlarda da görülmektedir (Mango 1978: 34). İkinci kullanım yapılar da, erken dönem yapısının karakterine bağlı olarak şekillenmelerinden dolayı, hem birbirlerinden hem de dönem yapılarından farklılaşan özgün çözümleri ile benzer bir çeşitlilik göstermektedirler.

Öte yandan, dönemin estetik anlayışının 4. yüzyılın bir ürünü olmayıp Roma mimarisinin gelişiminin bir sonucu olduğu da göz önüne alınmalıdır. Antik mimari süreç içinde, yapı elemanlarının strüktür içinde yüklendikleri görevle bütünleştiği bir estetik anlayış gerektiren Yunan disiplininden uzaklaşan Roma mimarlığı, klasik mimari elemanların alışılmadık, dolayısıyla yapay şekilde kullanılmasıyla sonuçlanan "barok" bir özelliğe yönelmiştir. Yapılara rafine bir görünüş sağlamak için sütun, arşitrav, alınlık gibi yapı elemanlarının katlar halinde cephelerde kullanılması, bu elemanların strüktürel görevlerinden soyutlanarak, yalnızca dekoratif öğeler haline dönüşmesine neden olmuştur. Devşirme yapı elemanlarının özgün işlevlerinden ve konumlarından farklı kullanımı da benzer bir bağlam dışılığın aşırı örnekleri olarak kabul edilebilir. Bu yönüyle ikinci kullanımın getirdiği estetik anlayış, Roma pratiğinin, ekonomik ve kültürel koşullardaki değişimlerle ivme kazanmasının bir sonucu olarak algılanabilir.

İkinci kullanım örnekleri dönem mimarisinde teknik bir gerilemeye de kanıt sayılmışlardır. Ancak, farklı boyut ve formlarda taşlar bir araya getirilerek örülen duvar örgüleri, değişik yapılardan toplanarak yükseklikleri birbirine uydurulan sütunlar, temelinden üst örtüsüne kadar geçirdiği önemli stürüktürel değişimlerle belirli bir teknik bilgi ve becerinin ürünü olduğunu ispatlayan ikinci kullanım örnekleri bulunmaktadır.

Sonuç

Ekonomik ve sanatsal açıdan bir gerilemeyi işaret ettiği düşünülen *spolia*, aksine, olası bir gerilemenin ivmesini düşüren pragmatik bir çözüm olarak kabul edilmelidir. Geç Antik ve Bizans dönemlerinde, yalnızca mimaride değil, kültürel hayatın her alanında Antik döneme özenildiği ve sürdürülmeye çalışıldığı bir gerçektir.[18] Antik dönem yapılarının 14. yüzyılda dahi hayranlık uyandırmaya devam ettikleri, Theodoros Dukas Laskaris'in Bergama kentini anlatan mektubundan anlaşılmaktadır (Mango 1972: 245). Ancak, gerekli kültürel altyapı ile desteklenmeyen antik döneme ait mimari geleneklerin zaman içinde

17 Rodos'lu Konstantinos İstanbul Oniki Havariler Kilisesi için yazdığı *enkomion*'da farklı yerlerden getirilen sütunların çeşitliliğinden övgüyle bahseder (Epstein 1982: 81).

18 Bizans elitinin antik dönem kültürünün devam etmesine yönelik çabaları için bkz. Kazhdan ve Cutler (1982: 475-476)

kaybolması sonucu, Klasik mimariyi devam ettirmek isteyen dönem sanatçıları, ikinci kullanım üzerine yeni bir mimari ve estetik anlayış geliştirmişlerdir. Ortaya çıkan sonuç, mimari, teknik ve estetik açıdan daha geri değil ancak, kendi döneminin koşullarına bağlı olarak, farklıdır.

Kaynakça

Bernardi-Ferrero, D. (1987) *Hierapolis di Frigia 1957-1987*. Torino: Fabbri Editori.

Berti, F. (1993) "Iasos di Caria." *Arslantepe, Hierapolis, Iasos, Kyme. Scavi archeologici Italiani in Turchia* içinde, Venedik: Marsilio Editori, s. 189-248.

Brenk, B. (1987) "Spolia from Constantine to Charlemagne, aesthetics versus ideology." *Dumbarton Oaks Papers*, 41, s. 103-109.

Ceylan, B. (2000) *Batı Anadolu Bölgesinde Bulunan Antik Dönem Anıtsal Yapılarından Dönüştürülmüş Bazilika Planlı Kiliseler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Deichman, F. W. (1975) *Die Spolien in der Spatantiken Achitektur*. Sb Münih, Heft 6.

Ellis, S. (1988) "The end of the Roman House." *American Journal of Archaeology*, 92, s. 565-576.

Epstein, A. W. (1982) "The rebuilding and redecoration of the Holy Apostles in Constantinople." *Greek Roman and Byzantine Studies*, 23, s. 79-92.

Erim, K. (1986) *Aphrodisias, City of Venus Aphrodite*. Londra: Muller, Blond and White.

Foss, C. (1979) *Ephesus After Antiquity, A Late Antique, Byzantine and Turkish City*, Cambridge: Cambridge University Press.

Jones, A. H. M. (1966) *The Decline of the Ancient World*. Londra: Longmans.

Jones, A. H. M. (1971) *The Greek City from Alexander to Justinian*. Oxford: Clarendon Press.

Kazhdan, A. ve Cutler, A. (1982) "Continuity and discontinuity in Byzantine history." *Byzantion*, 52, s. 429-478.

Krautheimer, R. (1969) "A fifth century Renaissance." R. Krautheimer (der.) *Studies in Early Christian, Medieval and Renaissance Art* içinde, Londra: Penguin Books, s. 181-196.

Macmullen, R. (1984) *Christianising the Roman Empire (A.D. 100-400)*. New Haven, Londra: Yale University Press.

Mango, C. (1963) "Antique statuary and the Christian beholder." *Dumbarton Oaks Papers*, 17, s. 55-75.

Mango, C. (1972) *The Art of the Byzantine Empire: 312-1453, Sources and Documents*. New Jersey: Prentice Hall.

Mango, C. (1978) *Byzantine Architecture*. Milano: Electra Editrice.

Mango, C. (1980) *Byzantium, The Empire of New Rome*. New York: Phoenix Giant.

Mango, C. (1981) "Daily life in Byzantium." *Jahrbuch Österreichischen Byzantinischen Gesellsschaft*, 31/1, s. 353-387.

Müller-Wiener, W. (1961) "Mittelalterliche Befestigungen im südlichen Ionien" *Istanbuler Mitteilungen* XI, s. 5-122.

Naumann, R. (1979) *Der Zeus Tempel von Aezanoi*. Berlin: Walter de Gruyter.

Naumann, R. (1985) "Ausgrabungen in Aezanoi 1983." *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 379-382.

Pharr, C. (1952) *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions, Translation with Commentary, Glossary and Bibliography*. New York: Greenwood Press.

Radt, W. (1988) *Pergamon, Geschicte und Bauten, Funde und Erforschung einer antiker Metropole*. Köln: Du Mont.

Saradi-Mendelovici, H. (1990) "Christian attitudes toward pagan monuments in Late Antiquity." *Dumbarton Oaks Papers*, 44, s. 47-61.

Scranton, R. L. (1957) *Medieval Architecture in the Central Area of Corinth*. Princeton: Princeton University Press.

Serdaroğlu, Ü. (1995) *Behramkale, Assos*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Trombley, F. R. (1993) *Hellenic Religion and Christianization, c. 370-529*. New York: E.J. Brill Publishers.

Yalman, B. (1979) "İznik'teki kilise altyapısı kazısı." *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 457-466.

Yegül, F. (1992) *Baths and Bathing in Classical Antiquity*. Cambridge, Massacchusetts: MIT Press.

6

Savaş Teknikleri ve Savunma Sistemlerinin Gelişimi İle Ortaya Çıkan Kale Mekânları: Ankara Kalesi Örneği

SİNAN SÜLÜNER

Giriş

Ankara Kalesi, "İç Kale" ve "Dış Kale" olmak üzere ıki sur dizisinden meydana gelmiştir. Bu makalede üzerinde durulacak bölüm iç surlardır ve konuya tamamen savaş teknikleri ve savunma sistemlerinin gelişmesi sonucu ortaya çıkan kale tasarımları açısından bakılmaktadır. Yaklaşım öncelikle topografyanın ve savaş tekniklerinin kule ve sur duvarlarını nasıl etkilediğini açıklamak olacaktır.

Ankara Kalesi, savunma teknikleri üzerine eseri olan ve I. Theodosius (379-395) döneminde yaşadığı düşünülen Vegetius ile M.S. 6. yüzyılda Justinianus'un hükümdarlığı sırasında (527-65) yaşamış ve gene bu konu üzerine yazılar yazmış olan ve kimliği bilinmediği için *Anonymous Byzantine* olarak adlandırılan bir yazarın (bazı söylediklerinin Klasik yazarlardan alıntı olduğu iddia edilmiştir) (Dennis 1985: 3) önerdiği gibi yüksek bir tepe üzerine inşa edilmiştir ve konumu savunma açısından son derece elverişlidir (Milner 1993: 114; Dennis 1985: 33).

İç Kale'nin, kuzey tarafındaki vadiden yüksekliği yaklaşık 110 m'dir. Kale dikdörtgen biçimine yakın olup çevresi 1150 m'dir. 50.000 m^2yi çevreleyen duvarlarda 40 tane kule vardır ve bir tanesi kare, ikisi ise yuvarlak olan üç kulenin dışındaki bütün kuleler beşgen biçimindedir (Mamboury 1933: 163; Jerphanion 1928: 149-166).

Ankara Kalesi'nde kullanılmış olan beşgen kuleler muntazam ve sık aralıklı yerleşimleri ile kaleye son derece enteresan ve görkemli bir görünüm verirler (Resim 1). Gene savunma teknikleri ile ilgili yazıları ile en çok tanınan antik yazarlardan Philon (M.Ö. 2. yüzyıl) beşgen kulelerin avantajlarından bahsetmiştir (Garlan 1974: 297- 298; Lawrence 1979: 83, 85; Jerphanion 1928: 155-156; Marsden 1969: 148, 149). Philon testere dişi görünümünde bir savunma sisteminden bahsetmektedir (Lawrence 1979: 81; Garlan 1974: 296; Jerphanion, 1928: 156; Marsden 1969: 148) ve bu sistemde bütün kuleler beşgen bi-

Resim 1. Ankara Kalesi, güney cephesi, beşgen kuleler (Fotoğraf, Sinan Sülüner).

çimindedir. Philon bu tip kule şeklini bilhassa dağlık araziler için önermektedir (Garland 1974: 300; Lawrence, 1979: 87-89). Vitruvius ise kulelerin ya yuvarlak ya da çokgen biçiminde yapılmalarını önermektedir (Rowland 1999: 28). Arap coğrafyacılar da Ankara'yı "*Kalat al-Salasil*" yani "Zincirler Şatosu" olarak adlandırmışlardır (Gibb 1960: 509).

Oysa Hellenistik, Roma ve Bizans dönemlerinde Ankara kalesi dışında beşgen kulelere çok az rastlanmaktadır. Bu tip kuleler ya hiç kullanılmamış ya da kare, yuvarlak, altıgen, sekizgen kulelerin arasında tek olarak yer almışlardır. İstanbul'un Theodosius dönemine ait kara surlarında, Marmara denizi kıyısına yakın kısımda sadece bir beşgen kule bulunmaktadır ve II. Basil dönemindeki (976-1025) restorasyondan kalmadır. İstanbul'da altıgen, yedigen, sekizgen kuleler bulunsa da kule şekilleri genelde kare ya da dikdörtgen olup düz bir hat üzerinde sıralanmışlardır. Buna karşılık Roma'da Aurelius dönemine ait surlarda hiç beşgen kule görülmez; hemen hepsi dikdörtgendir ve daha sonraki dönemde de dikdörtgen kulelerin arasına yuvarlak kuleler ilave edilmiştir (Richmond 1930: 76-83; Todd 1978). Aynı şekilde İznik surlarında da genel olarak yuvarlak kuleler kullanılmıştır (Foss 1986: 79-117; Schneider 1938). Gene de İznik surlarının güneye bakan kısmında büyük dikdörtgen bir kuleyi dıştan koruyan beşgen bir kale burcu bulunmaktadır. Bu kale burcu tamamen *spolia* taşlar ile döşenmiş olup, Ankara'daki beşgen kuleler ile hem yapı malzemesi hem de stratejik kullanım açısından benzerlik göstermektedir. Aynı şekilde Ankara Kalesi'nde, duvarların en stratejik noktaları olan güneybatı ucunda ve güneydo-

ğuda, dışarı çok fazla çıkıntılı kule, kale burcu ve mahmuz şeklinde çıkıntılar görülmektedir. İznik'te bu tip bir kulenin önemli kulelerden birine kalkan görevi üstlenmesi bu tip kulelerin savunma açısından işlevlerinin ne kadar önemli olduğunun bir kanıtıdır.

Beşgen biçimli kulelerin Ankara dışında görüldüğü diğer yerler Amasya, Niksar, Alanya ve Toprakkale'dir (Foss 1986: 30). Topografik açıdan bakıldığında beşgen kulelerin kullanıldığı arazilerin genelde dik yamaçlı tepeler olduğu görülmektedir. Diğer yaygın kule şekilleri olan dikdörtgen, yarım daire ve altıgen kulelerin işlevlerini ve bu tip kulelerin tercih nedenlerini, beşgen kuleler ile aralarındaki farka biraz olsun açıklık getirmesi için açıklamak faydalı olacaktır.

Dörtgen Kuleler

Dörtgen kuleler ön ve iki yana yerleştirilecek savaş makinelerinin rahat manevra yapabilmeleri için uygundurlar ve esas olarak karşıdan yapılan saldırıları hedeflemek açısından çok elverişlidirler (Marsden 1969: 141-143). Eğer bu tip kuleler, İstanbul örneğinde de görüldüğü gibi, yüksek ve üst odaları da savaş makinalarının rahatça hareket edebilmelerine olanak sağlayacak kadar geniş yapılmışsa, ön ve yan duvarlara açılmış olan geniş pencerelerinden hem direkt olarak karşıya ve hem de yan pencerelerden kule aralarına ateş açılabilir. Aynı şekilde bu kuleler, yine İstanbul örneğinde görüldüğü gibi, düz bir hat ve düz bir topografya üzerinde inşa edilmişlerse yukarıda değinilen özellikleri sebebi ile daha çok faydalı olabilirler. Zira atış menzili, kulelerin yüksekliği de göz önüne alınacak olursa son derece etkin olacaktır. Buna karşılık dikdörtgen kulelerin güllelere karşı dayanıklılığının diğer kulelere kıyasla daha az olduğu bilinmektedir. Zira gülleler tam karşıdan gelerek düz bir yüzeye isabet edecekleri için etkileri de yuvarlak, altıgen ya da beşgen yüzeylere kıyasla daha fazla olacaktır (Rowland 1999: 28). Ankara Kalesi'nde sadece bir tane dikdörtgen kule bulunmaktadır. Bu kule arazinin çukurlaştığı bir konuma konmuştur ve iki yanındaki daha yüksek kotlarda bulunan beşgen kuleler tarafında korunmaktadır. Böylece bu kulenin işlevi esas olarak karşı tarafı kollamaktır; yan tarafları ise beşgen kuleler tarafından korunmaktadır.

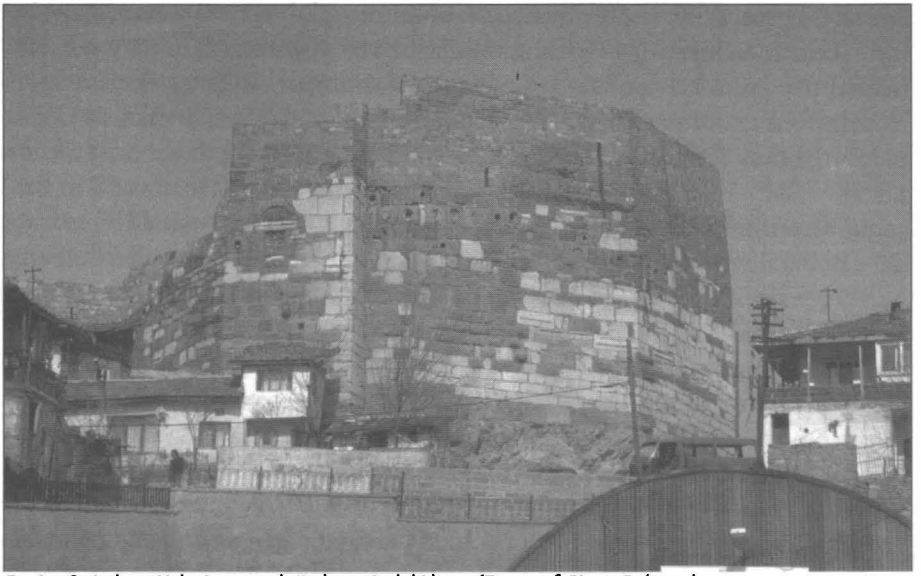
Yarım Daire Biçimli Kuleler

Yarım daire biçimindeki kuleler 180 derecelik bir atış menzilini kapsamaları sebebi ile en çok kullanılan kule şekillerindendir (Marsden 1969: 143). Bu tip kulelerde pencerelerin dağılımını en etkili atış menziline göre ayarlamak çok daha kolaydır. Ayrıca yarım daire biçimindeki kulelerin, beşgen kuleler gibi, atılan güllelere direnci dikdörtgen kulelere kıyasla daha fazladır. Zira atılan gülleler tıpkı beşgen kulelerde de olduğu gibi çarptığı yüzeyden sekerek kuleye fazla bir

zarar veremezler (Garlan 1974: 291; Lawrence 1979: 75; Jerphanion 1928: 162) ve dolayısıyla diğer yerlere kıyasla saldırıya daha açık olan noktalarda ya da ana giriş kapıları gibi önemli noktalarda kullanılırlar. Ankara Kalesi'nde iki tane yuvarlak kule bulunmaktadır. Bu kuleler kalenin doğu duvarlarının Ak Kale mevkiine yakın bir yerindedir, konum olarak oldukça yüksektedir ve aşağıdaki vadiye bakmaktadırlar. En fazla atış menziline sahip olan bu kulelerin böyle bir konumda kullanılmış olmasının amacı duvarların bu bölümünü büyük ölçüde koruma altına almak olmalıdır. İznik'te hem iç ve hem de dış surlarda genelde yuvarlak kuleler kullanılmıştır (örneğin Yenişehir kapısı yanındaki büyük 1 no'lu kule) (Foss 1986). Ankara Kalesi'nde daha geç döneme ait dış duvarların Hisar Kapı mevkiinde bulunan iki yuvarlak kulesi de İznik'teki Yenişehir Kapısı'nda bulunan büyük kuleyi anımsatır. İznik şehrinin Bizans dönemindeki önemi göz önüne alındığında, savunması için en elverişli sistemin uygulanmış olabileceği de göz ardı edilmemelidir. Yuvarlak kulelerin sık kullanımının nedeni de bununla ilişkilidir. Bu durum yuvarlak kulelerinin de daha ziyade stratejik bölgelere yerleştirilmiş olduğu Ankara örneğinde de barizdir.

Çokgen Kuleler

Altıgen kuleler de yuvarlak kuleler gibi savaş makinelerine daha geniş atış menzili sağlamak amacı ile tasarlanmışlardır (Marsden 1969: 147-148). *Anonymous Byzantine*, kulelerin düşman safına yönelik yüzlerinin eşit kenarlı altıgen şeklinde olmasını önermektedir (Dennis 1985: 35). Philon ayrıca, beşgen ya da çokgen çıkıntıların yaya kapılarını ve duvarları koruması gerektiğinden bahsetmiştir (Garlan 1974: 292, 297; Lawrence 1979: 75, 83). Bu çıkıntılar aynı zamanda yaya kapılarından çıkan asker gruplarına da kalkan vazifesi görecektir; yani asker gruplarının kapılardan çıkışlarının düşman tarafından görülmesini engelleyecek ve aynı zamanda da bu kapıları atılan güllelerden koruyacaktır (Garlan 1974: 295; Lawrence 1979: 81). Çokgen, yani altıgen ya da beşgen kuleler diğer bütün kulelere kıyasla çok daha geniş bir atış alanına sahiptirler (Marsden 1969: 147). Bu tip kulelerde çok sayıda pencere açılabilir ve büyük savaş makineleri birbirlerini engellemeyecek şekilde rahat hareket edebilirler. Ankara Kalesi'nin Zindan Kapı mevkiinde aşağı yukarı bu şekle yakın bir kale burcu bulunmaktadır. Bu kısmın dış yüzü yedi kenarlı olup orijinal duvar kalınlığı 5.20 metredir. Burası, kalenin güneydoğu köşesindeki ve en muhkem yeri olan Şark Kale'dir (Resim 2) (Jerphanion 1928: 153). Tam olarak tarif edildiğinde çokgen biçimindeki bu kale burcu kendi başına bir kale gibidir. Konumu itibarı ile de hem doğu duvarlarına hakimdir hem de kalenin Zindan Kapı mevkiini korumaktadır. Bu burç, duvarlarının aşırı kalın olması da dikkate alınacak olursa, kalenin savunma açısından en kuvvetli noktalarından biridir. Ayrıca daha sonra-

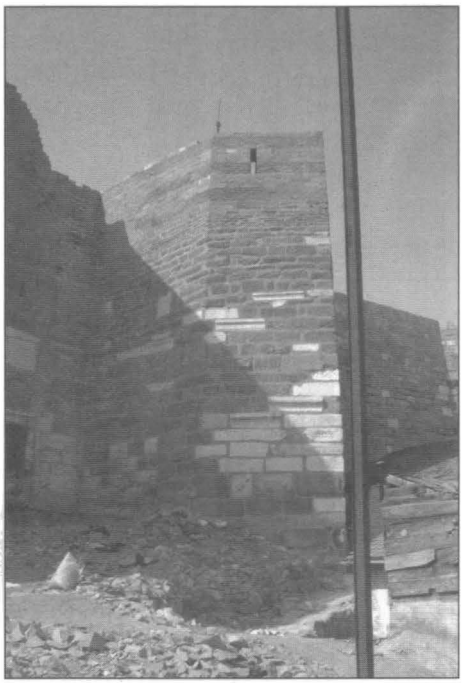

Resim 2. Ankara Kalesi, güneydoğu köşesindeki burç (Fotoğraf, Sinan Sülüner).

ki bir tamir döneminde ilave edilen ve bu burcun uzantısı olan masif ve mahmuz şeklindeki iki çıkıntı da kalenin güneydoğu köşesini korumaktadır (Resim 3). Bu tip kulelere, Ankara ve İstanbul'da görüldüğü gibi, stratejik açıdan çok önemli olan ana giriş kapılarında da rastlamaktayız. Örneğin altıgen kuleler İstanbul surlarında, Silivri ve Edirne kapılarında da kullanılmıştır (Garlan 1974: 291; Lawrence 1979: 75).

Ankara Kalesi

Esas konumuz olan Ankara Kalesi örneğinde ise beşgen kulelerin kullanılma nedenlerinden biri, düşmanın tam karşıdan saldırmasını doğal bir biçimde engelleyen dik yamaçlı arazi yapısıdır. Kulelerin önündeki sarp yamaçlar düşmanın direkt karşı taraftan saldırmasını zorlaştırır; zaten gemi pruvası gibi çıkıntı yapan masif sivri duvarlar da ön taraftan saldırıya pek olanak sağ-

Resim 3. Ankara Kalesi, doğu cephesindeki mahmuz çıkıntı (Fotoğraf, Sinan Sülüner).

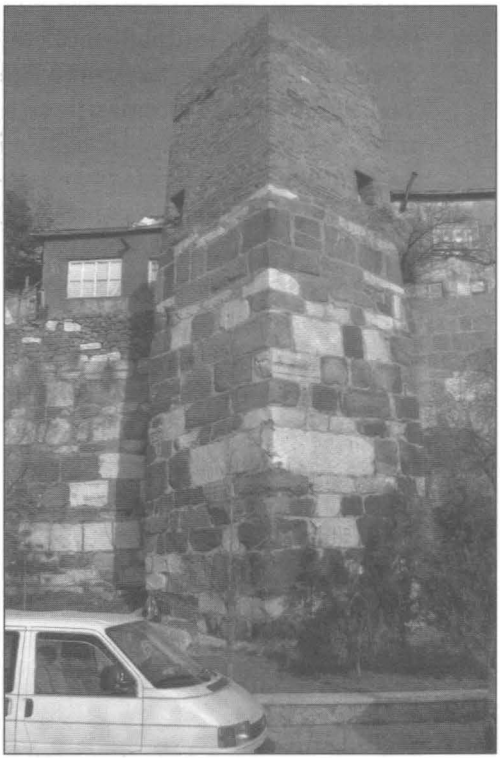
lamaz. Bu gemi pruvası gibi dışa uzayan bölümün yıkılma riski çok azdır zira bu kısım tamamen masiftir ve hatta mazgallar bile bu kısmın sağlamlığını zayıflatmamak için kuleler arasındaki duvarlara yakın açılmıştır. Ankara Kalesi kule aralıklarının en az olduğu kaledir. Batı cephesindeki kuleler belli aralıklarla kesintisiz bir şekilde birbirini takip eder. Bu kısımda 325 m'lik bir duvar uzantısında 18 tane kule yer almaktadır ve kuleler arasındaki mesafe genel olarak 11 m, birçoğunun arasındaki mesafe ise 8 ya da 8.50 m'dir. Doğu cephesinde bu mesafe daha da daralır ve 6 ile 4 m arasında değişir. Bizans döneminde görülen kule aralıkları genelde 60 m'yi geçmez. İstanbul Surlarında kule aralıkları 70 ila 55 m arasında, İznik'te ise bu mesafe 31 m kadardır. Ankara'da kulelerin yan taraflarından tırmanan askerleri çift taraflı ateşe maruz bırakmak amacı ile daha da sık yerleştirildikleri düşünülebilir. Dolayısıyla kulelerin birbirlerine çok yakın olmalarının en büyük nedeni bu kulelerin kapasitesini en fazla kullanma amacı olabilir. Bir başka deyişle, Ankara örneğinde yan taraflardan savunma imkânı kulelerin sayıları çoğaltılarak azami şekilde artırılmıştır. Ayrıca Ortaçağdaki savaş teknikleri dikkate alınacak olursa, en iyi savunma için iki kulenin arasındaki açıklık mesafesinin silahların atış menzilinden daha büyük olmaması gerekmektedir. Aksi takdirde saldırganlar kulelerin arasındaki mesafenin tam ortasında yer alıp atış menzili dışında kalabilirlerdi (Jerphanion 1928; Johnson 1983: 31). Dolayısıyla kule aralarının bu kadar daraltılma nedeni belki de kulelerin birinci katındaki son derece dar olan mazgallardan atılacak okların atış menzili kısıtlamasını telafi etmek olabilir. Ayrıca kulelerin normal ölçülerden daha fazla dışa doğru çıkıntı yapmalarıyla düşman kuvvetleri tam olarak kıskaca alınacak ve kule araları okçular tarafından tamamen korunacaktı.

Yukarda sözü edilen bu özellikler antik yazarlar tarafından da önerilmiştir (Milner 1993: 114; Rowland 1999: 28). Ayrıca, Ankara Kalesi'nde kuleler arasındaki mesafenin daraltılmış ve kule sayısının da bu kadar artırılmış olmasının başka bir nedeni de İstanbul ve İznik'te görülen yapay su hendeği ya da iç surları çok yakın bir mesafeden ve paralel olarak takip eden bir dış duvar gibi ön savunma unsurlarının burada bulunmaması olabilir. Dolayısıyla sığınılacak en son yer olan iç kale için yukarda tasvir edildiği gibi bir savunma sisteminin gerekliliği ortadadır. Ayrıca İstanbul ve İznik Surları gibi nispeten düz zemin üzerine inşa edilmiş ve oldukça da geniş bir alanı koruyan iç surlarda kule boyutları görüş menzilini artırmak amacı ile yüksek tutulmuş ve kuleler arasındaki açıklık da dış surlardaki kulelerin iç surlardaki kule açıklığının ortasına denk gelmesi ile telafi edilmiştir. Bir başka deyişle, iç surlardaki kule açıklıklarını dış surlardaki kuleler telafi etmiştir.

Ayrıca Philon'un da önerdiği gibi Ankara Kalesi'nde duvarlar çok kalındır ve alt kısımlar ortalama 5 m'dir. Bu kalınlık bazı yerlerde 4.53 m ya da 4.80 m ara-

sında değişmekte ve güneydoğu köşesindeki burçta da 5.20 m'ye ulaşmaktadır. Bu ölçüler Philon'un önerdiği ve duvar kalınlıklarının 10 kübit'ten (50 cm) daha az olmaması gerektiği kuralına da uymaktadır (Garlan 1974: 292; Lawrence 1979: 77; Jerphanion 1928: 153). Ayrıca kuleler yerden ikinci kata kadar, İstanbul örneğinde de görüldüğü gibi, çok kalın blok taşlar ile kaplanmışlardır (Resim 4). Duvarların alt kısımları yerden 8-10 m yüksekliğe kadar büyük *spolia* taşlar ya da kalenin bulunduğu alandan alınan volkanik bloklarla kaplıdır. Bu taşlardan bilhassa volkanik olanlarlardan bazıları bosajlıdır ve güllelere karşı çok daha dayanıklıdır. Bu taşlar kenettaşı ve dizi sıraları halinde yerleştirilmişlerdir (Jerphanion 1928: 150). Bu tip duvar örgüsü sağlamlık açısından Philon tarafından da önerilmiştir (Garlan 1974: 292; Lawrence, 1979: 77). Ankara'daki kulelere benzer bir düzen ve yapı şekli İstanbul'da Theodosius Surları'nın sona erdiği yerden başlayan ve tek bir savunma hattından oluşan Manuel Komnenus (1081-1185) dönemine ait surlarda da görülmektedir. Buradaki kulelerin de duvar kalınlıkları Ankara örneği gibi çok fazla tutularak oda genişlikleri azaltılmıştır. Bu kuleler her ne kadar Ankara örneğinden çok sonraki bir döneme ait olsalar da stratejik açıdan benzerlik ortadadır. Zira bu masif kuleler Theodosius Surları'ndaki kulelere kıyasla çok daha birbirine yakın yerleştirilmişler ve topografik açıdan da gene Theodosius'un surlarına göre daha yamaçlı bir arazi üzerine kurulmuşlardır. Ayrıca ne hendek ne de dış duvar gibi engellerle korunmaktadırlar. Dolayısıyla kuleler sık yerleştirilip boyları yükseltilmiş, iç odaların hacimleri daraltılmak suretiyle duvar kalınlıkları artırılmış ve bu da yüksekliğin neden olabileceği yapı zayıflığını telafi etmiş olmalıdır.

Ankara Kalesi'ndeki kulelerin bu kadar masif inşa edilmelerinin başka bir nedeninin de kule teraslarına konan mancınık gibi ağır savaş makinelerinin duvarlar tarafından taşınmasını sağlamak olduğu düşünülebilir. Zira ancak çok sağlam yapılmış kuleler bu tip makineleri taşımak için elverişli olabilirdi.

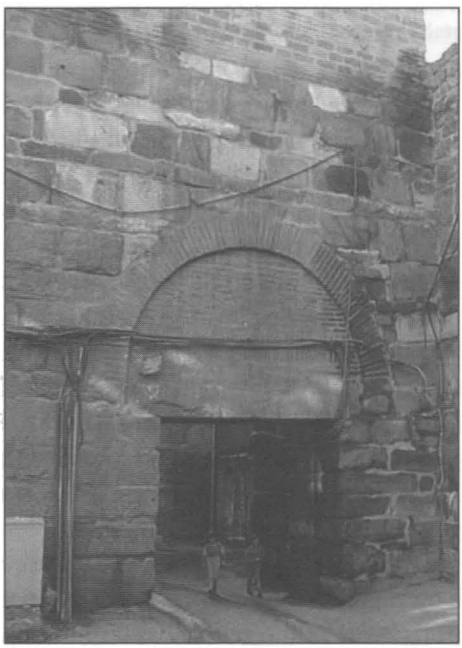
Resim 4. Ankara Kalesi, batı cephesinden bir beşgen kule (Fotoğraf, Sinan Sülüner).

Kale sarp bir yamaç üzerine yapılmış olduğu için de görüş alanı her zaman çok geniş olacaktır, ve kule boyutlarının kısa tutularak masif bir şekilde inşa edilmesi daha ziyade savaş makinelerine direnç sağlama adına yapılmış olabilir. Ayrıca Ankara Kalesi'nin şu anki görünümünde, sur duvarlarının üst kısımlarının yıkılmış olması nedeni ile kuleler duvarlara kıyasla çok daha yüksek gözükmektedirler. Sur yüksekliği 8-10 m arasındadır. Buna karşılık orijinal hallerinde kuleler sur duvarlarından çok az bir farkla yüksektiler. Bu durumda Ankara Kalesi duvarları, kulelerin menzil genişliği avantajı için, sur duvarlarından en az iki misli yüksek olmaları gerektiği kuralını da yıkmaktadır. Örneğin İstanbul'daki Theodosius dönemine ait kara surlarının yüksekliği 10 ya da 12 m olmasına karşılık, kuleleri 20 m'ye kadar çıkmaktadır. Bundan da İstanbul ya da İznik gibi düz alanlarda inşa edilmiş surların kulelerinin genelde görüş açısının artırılması ve atış alanının genişletilmesi amaçları ile duvarlardan çok daha yüksek inşa edilmiş oldukları sonucu çıkarılabilir. Böyleceyüksek kulelere yerleştirilen mancınıklar çok geniş bir atış alanına sahip olmaktaydılar. Fakat Ankara gibi yüksek tepelere kurulmuş olan kalelerde zaten konum itibarı ile tepeden çok daha geniş bir alan gözetim altında tutulacağı için kulelerin yüksek yapılmasına ihtiyaç duyulmamıştır. Kule boylarının Ankara Kalesi örneğinde görülen kısalığı, duvar kalınlıklarının artırılması ile savaş makinelerine direnci artırılarak telafi edilmiştir. Böylece Ankara Kalesi'ndeki kule ve sur duvarı ilişkisi gene Philon'un önerdiği gibi, "Kulelerin yüksekliğini gerektiğinden fazla artırmayın zira ne kadar yükseltirseniz, savaş makinelerinin karşısında direnci o kadar az olur" teorisini fiziksel olarak örneklemektedir (Garlan 1974: 294; Lawrence 1979: 79).

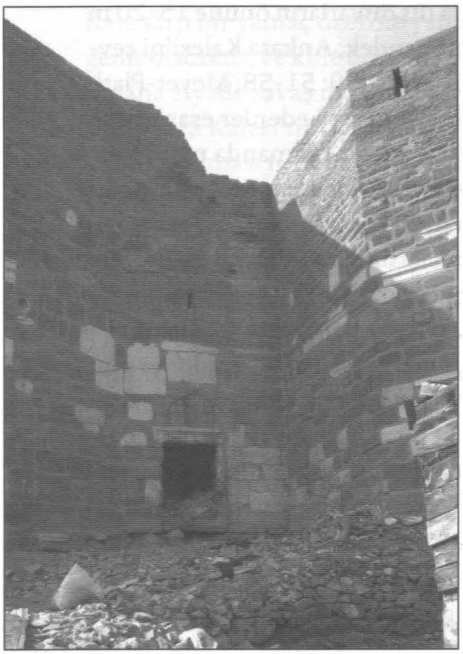
Philon ve *Anonymous Byzantine* sur duvarlarına ulaşımı zorlaştırmak için duvarların önünde hendek, çit ya da tahta perde gibi engellerin gerektiğinden bahsetmişlerdir (Garlan 1974: 295, 298-99; Lawrence 1979: 81, 85-87; Dennis 1985: 35-43). Bu yüzden iyi bir savunma için ana savunma sisteminin ön kısmında, en dış engel ya da mani olarak tanımlayabileceğimiz hendekler kazılması gerekmektedir. Bu bölüm esas koruma görevini yapan iç surların önünde düşmanı ilk etapta engelleyen bölümdür. Aslında Ankara Kalesi'nde bu durum bir bakıma doğal bir biçimde halledilmiştir. Kalenin bulunduğu arazinin topografik durumu savunma için son derece elverişlidir. Zira eskiden şehrin kuzey ve doğu cephelerinden akan Hatip çayı, ki o zamanlar çok daha geniş ve derin olduğu söylenmektedir, hendek görevini mükemmel bir şekilde üstlenmekteydi. Güney cephesi ise o zamanlarda bataklık bir arazi ile korunmaktaydı. Böylece Ankara Kalesi kuzey, doğu ve güney olmak üzere üç cepheden hendek görevi yapan su ile zaten çevrelenmişti. Bu tarz bir konumun tercih edilme nedenlerine *Anonymous Byzantine* de değinmiştir (Dennis 1985: 33, 35-37). Buna karşılık bu sistem İstanbul'un kara surlarında hendek, dış duvar ve iç duvar olmak

üzere yapay bir şekilde oluşturulmuştur. Burada dış duvarların önüne 15-20 m genişlikte ve 5.7 m derinlikte kazılan su dolu bir hendek, Ankara Kalesi'ni çevreleyen çayların görevini üstlenmekteydi (Millingen 1899: 51-58; Meyer-Plath 1943; Krichen 1938). Buna karşılık Ankara Kalesi'ni inşa edenler esas olarak dik yamaç engelinden faydalanmışlardır. Bu tip arazi aynı zamanda merdiven, galeri ve savaş arabalarının da kulelerin öne sivri bir çıkıntı yapan masif mahmuz kısımlarına dayanmasını ve dengede durmasını son derece zorlaştırmış olmalıdır. Bu nedenle saldırganlar daha ziyade kulelerin yan taraflarını hedef alıp o kısımlardan hücum etmiş olabilirler. Savunma ise kulelerin tepelerine kurulan savaş makinaları dışında büyük ölçüde yan kanatlardan yapılmış olabilir.

Ankara Kalesi'nin diğer bir çarpıcı özelliği de güneye bakan yüzünde yer alan giriş kapılarının bulunduğu barbakandır. Giriş kapılarının yer aldığı barbakan dikdörtgen şeklinde bir avlu görünümündedir ve bu avlunun boyu enine kıyasla daha uzundur. Böyle bir yapının giriş kapılarının önüne inşa edilmesinin avantajlarına gene Vegetius değinmiştir (Milner 1993: 115). Bu avantajlardan birisi giriş kapısını yangından korumaktır. Bu bölüm kuleler dahil olmak üzere ikinci kat seviyesine kadar büyük *spolia* bloklar ile kaplıdır. Dış girişin aksı iç girişin aksına dikeydir. Buradan dikdörtgen iç avluya girilir ve bir L yaparak ikinci kapıya ulaşılır (Resim 5). Bu düzen oldukça çarpıcıdır ve amaç düşman kuvvetlerinin ya da savaş arabalarının dış girişi aşmaları halinde iç girişe ulaşmalarını zorlaştırmaktır. Arabaların dış girişi geçseler bile iç girişe ulaşmak için çok sert bir dönüş yapmaları gerektiğinden süratleri azalacak ve düşman yan duvarlara yerleşmiş askerler tarafından ateşe tutulacaktır. Aynı zamanda dış girişte lentolar arasında asma parmaklık yeri bulunmaktadır. Bu parmaklık da saldırganlar dış kapıyı geçip iç avluya girdikleri zaman aşağı indirilmek suretiyle düşmanı iç mekânda hapsedip ateşe tutmak için amaçlanmıştır (Milner 1993: 115; Lawrence 1983: 207). Ayrıca sur duvarlarının barbakanın duvarlarından daha yüksek olması sur duvarlarına yerleşmiş

Resim 5. Ankara Kalesi, güney cephesindeki dış kapı ve barbakan (Fotoğraf, Sinan Sülüner).

Resim 6. Ankara Kalesi, doğu cephesindeki yaya kapısı (Fotoğraf, Sinan Sülüner).

askerlerin hem kulelerin önünü hem de iç avluyu ateş altında tutmalarını sağlamış olmalıdır (Lawrence 1983: 207).

Bu ana giriş kapılarından başka, Ankara Kalesi'nin doğu cephesindeki duvar boyunca üç tane yaya kapısı bulunmaktadır. Bunlardan birisi bu gün içi molozla doldurulmuş bir durumdadır (Resim 6). Diğer ikisi ise modern evlerin arkasında kaldıkları ya da kapatıldıklarından gözükmemektedirler. Bu kapıların doğu cephesi boyunca sıralanmasının nedeni bir grup askerin düşman ile karşılaşmak için kaleyi terk ettikten sonra diğer bir yan kapıdan tekrar kaleye dönebilmelerini sağlamak içindir. Bu şekilde U dönüşü yapıp ilk çıktıkları kapıya tekrar dönmelerine gerek kalmayacaktır. Bu sistemin geçerliliğine Philon da değinmiştir (Garlan 1974: 295; Lawrence 1979: 79-81).

Sonuçlar

Beşgen kulelerin Ankara'da görüldüğü sıklıkta başka hiçbir yerde görülmemesi de surların yapıldığı dönemde Ankara'nın stratejik konumu itibarı ile saldırılara çok açık bir durumda olduğu, dolayısıyla bu tip kulelerin belli bir dönemde tercih edildiği ve en çok da Ankara'da kullanıldığını düşündürür (Foss 1986: 16, 36; Lawrence 1983: 205). Ayrıca Ankara Kalesi'nin bir sitadel olduğunu da unutmamak gerekir. Zira sitadeller şehirleri çevreleyen surlara göre daha kısadır. İstanbul ya da İznik gibi büyük şehirleri çevreleyen surlara kıyasla Ankara Surları çok daha küçük boyuttadır ve bu unsur kule sayısının artırılmasına olanak sağlamış olabilir. (Rowland 1999: 28; Johnson 1983: 31). Aynı zamanda bu kadar çok kule o zamanki kalede çok büyük bir savunma gücünün bulunduğuna da işaret eder. Bu nedenle savunma açısından sadece kuleler ve sur duvarlarına değil aynı zamanda kale içinde bulunan büyük askeri güce de güvenildiği varsayılabilir. Böylece Ankara'nın öneminin Geç Antik dönemde olduğu gibi Ortaçağda, Bizans döneminde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Aslında Ankara'nın önemi Roma imparatoru Constantinus'un Byzantium'u Constantinopolis kenti haline getirip başkent yapması ile daha da artmıştır. Zira başkent ile doğu illerini birbirine bağlayan ana yol Ankara üzerinden geçmekteydi. Ayrıca Ankara'dan Tavium'a giden bir Roma yolu da bulunmaktaydı. Bu yüzden An-

kara sadece ticaret yollarının üzerinde yer almakla kalmıyor, aynı zamanda son derece stratejik bir konumda bulunuyor ve önemli bir askeri karargâh özelliği taşıyordu. Bundan başka Hacılar Yolu olarak bilinen yol da İzmit'ten Ankara'ya gitmekteydi. Bütün bu unsurlar Ankara'nın Bizans döneminde de çok önemli bir merkez olduğuna ve savunması için de bu öneme yakışır bir gayret sarf edildiğine işaret etmektedir. Böylece Ankara'da çok önemli bir askeri gücün var olduğu ve kalenin tasarımının da bu askeri gücü muhafaza etmek amacı ile gerçekleştirildiği düşünülebilir. (Bakırer 2001: 173-181; Foss 1977: 29-31 ve 1986: 36; Macpherson 1954: 111-113 ve 1958: 16, 26-30; Magie 1950: 800, 1186, 1308-1309; Anderson 1899: 53-54 ve 1897-8: 64-65; Rostovtzeff 1941: 579; Ramsey 1962: 197, 237-242; Miller 1916: 672-73; Weber 1976:27; Murray 1877: 358-360).

Sonuç olarak, beşgen kulelerin görüldüğü şartlar kısaca şöyle özetlenebilir: Bu tip kulelerin Ankara Kalesi gibi tepe üstüne kurulmuş savunma sistemlerinde görülmesi, tepe ya da dik yamaç gibi topografik avantajın yüksek olduğu yerlerde işlevini tam olarak yerine getirdiğini kanıtlayabilir. Ayrıca yine nehir veya küçük su kaynakları ile çevrili olmak da doğal bir koruma sağlamaktadır. Aksi takdirde hendek ya da çift duvar engeli gibi yapay engellerin eklenmesi bu kuleler için de gerekmektedir. Ankara Kalesi bu tip kulelerin potansiyelini belki de en çok kullanabilmiş kalelerden biridir. Ayrıca yukarıda sözü edilen kalelerin inşasından çok daha eski dönemlerde yazılmış harp sanatı derlemeleri de savaş tekniklerinin yüzyıllar boyunca çok fazla değişmediğinin ve kale tasarımları üzerindeki etkilerinin devamının bir göstergesidir.

Kaynakça

Anderson, J. G. C. (1899) "Exploration in Galatia cis Halym, Part II." *Journal of Hellenic Studies*, XIX, s. 52-134.

Anderson, J. C. G. (1897-8) "Exploration in Asia Minor during 1898: first report." *The Annual of the British School at Athens*, IV, s. 49-78.

Bakırer, Ö. (2001) "Ankara Kalesi duvarları üzerindeki belge ve bilgiler." Y. Yavuz. (der.) *Tarih İçinde Ankara II*, Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, s. 173-202.

Dennis, G. T. (1985) *Three Byzantine Military Treatises*. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks.

Foss, C. (1986) *Byzantine Fortifications, An Introduction*. Pretoria: University of South Africa.

Foss, C. (1977) "Late Antique and Byzantine Ankara." *Dumbarton Oaks Papers*, XXXI, s. 27-88.

Garlan, Y. (1974) *Recherches de poliorcetique Grecque*. Atina: Ecole Française d'Athenes
Gibb, H. A. R. (1960) *The Encyclopedia of Islam*. Londra: Luzac.
Jerphanion, Guillaume de (1928) "Monuments prehelleniques, greco-romains, byzantines et musulmans de Pont, de Cappadoce et de Galatea." *Melange d'archeologie anatolienne*, XIII, s. 144-227.
Johnson, S. (1983) *Late Roman Fortifications*. Londra: B.T. Batsford.
Krichen, F. (1938) *Die Landmauer von Konstantnopel*. Berlin: Walter de Gruyter.
Lawrence, A.W. (1983) "A skeletal history of Byzantine fortification." *The Annual of the British School at Athens*, LXXVIII, s. 171-227.
Lawrence, A.W. (1979) *Greek Aims in Fortification*. Oxford: Clarendon Press.
Macpherson, I.W. (1958) *New Evidence for the Study of the Historical Geography of Galatia*. Cambridge (microfiche).
Macpherson, I.W. (1954) "Roman roads and milestones of Galatia." *Anatolian Studies*, IV, s. 111-120.
Magie, D. (1950) *Roman Rule in Asia Minor*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
Marsden, E.W. (1969) *Greek and Roman Artillery, Historical Development*. Oxford: Clarendon Press.
Mamboury, E. (1933) *Ankara, Guide Touristique*. Ankara.
Meyer-Plath, B. (1943) *Die Landmauer von Konstantinopel*. Berlin: Walter De Gruyter
Miller, K. (1916) *Itineraria Romana*. Stuttgart: Strecker und Schröder.
Millingen, A.V. (1899) *Byzantine Constantinople: The Walls, the City and Adjoining Historical Sites*. Londra: John Murray.
Milner, N. P. (çev.) (1993) Vegetius: *Epitome of Military Science*. Liverpool: Liverpool University Press.
Murray, J. (1877) *Handbook for Travellers in Turkey in Asia*. Londra: John Murray.
Ramsey, W. M. (1962) *The Historical Geography of Asia Minor*. Amsterdam: Adolf M Hakkert.
Richmond, I. A. (1930) *The City Wall of Imperial Rome, An Account of its Architectural Development from Aurelian to Narses*. Oxford: Clarendon Press.
Rostovtzeff, M. (1941) *The Social and Economic History of the Hellenistic World, Volume I*. Oxford: Clarendon Press.
Rowland, I. D. ve Howe, T. N. (der.) (2002) *Vitruvius, Ten Books on Architecture*. Cambridge University Press.
Schneider, A. M. (1938) "Die Stadtmauer von İznik (Nicaea)." *Istanbuler Forschungen* IX, s. 1-55.
Todd, M. (1978) *The Walls of Rome*. Londra: Paul Elek.
Weber, E. (1976) *Tabula Peutingeriana*. Graz, Austria.

7

Arykanda Antik Kentindeki Konutlar[1]

AYŞEGÜL GÜRGEZOĞLU

Giriş

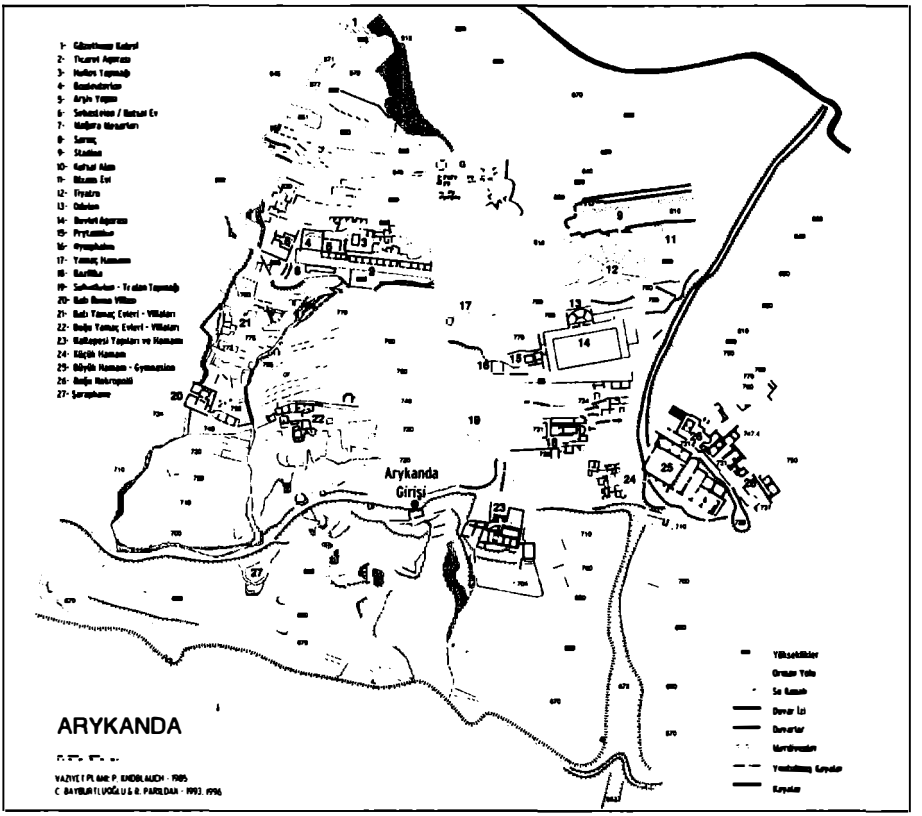
Lykia bölgesindeki Arykanda antik kenti, Elmalı düzlüğünden Finike'ye inen yol üzerinde yer alır. İç kesimle sahil arasında bağlantıyı sağlayan vadi üzerinde olması nedeniyle önemli bir yerleşimdir. Luvi kökenli *Arykawanda* sözcüğünden gelen Arykanda ismi "yüksek kayalığın yanındaki yer" anlamına gelir (Bayburtluoğlu 1993: 253). Gerçekten de Arykanda, Şahinkaya olarak adlandırılan kayalık tepenin yanına kurulmuştur. Teraslar üzerine inşa edilmiş olan kent, bugün çoğunluğu Roma dönemine ait kalıntıları ile dikkat çeker. Anıtsal kamu yapılarına sahip olan Arykandalılar özel konutları ile de kent hayatına yakışır yaşam alanları düzenlemişlerdir. Arykanda'nın kentsel dokusunu tamamlayan bu konutlar *Lykia* bölgesi konut mimarisi içinde de önemli yere sahiptirler.

Arykanda antik kentinde farklı konut tiplerini bir arada görmek mümkündür. Villalar ve yamaç evleri esas konut tiplerini oluşturmaktadır. Ayrıca geç dönemde kamu yapılarının planının değiştirilmesi ile elde edilmiş konut alanları da bulunmaktadır. Kentin doğusunda ve güneydoğusunda da bazı örneklere rastlanmasına karşın, konutların yoğun olarak görüldüğü alanlar kentin batısındadır (Resim 1).[2]

Kentin batısındaki villalar ve yamaç evleri, mimari özelliklerinden önce konumları ile dikkat çeker. Yüksek ve dik bir falez üstüne inşa edilen konutlar antik adı Arykandos, modern ismi Aykırı Çay olarak bilinen vadiye hâkim bir konumdadır. Antik yazarlar tarafından zevk ve lüks düşkünü oldukları söylenen

1 Bu bildiriye konu olan Arykanda konutları, henüz üzerinde çalışmakta olduğum "Lykia Bölgesindeki Özel Konutlar" başlıklı doktora tezimin bir bölümünü oluşturmaktadır. Burada verilen bilgiler ve değinilen noktalar kesin sonuçları henüz elde edilmemiş bir çalışmanın ilk bulgularından oluşmaktadır. Dolayısıyla ilerleyen zamanla birlikte gelişerek değişikliğe uğramaları mümkündür.

2 Resim 1'de görülen renklendirmeler, Arykanda'daki konut alanlarının yayılımını ve tiplerin dağılımını göstermek amacıyla yapılmıştır. Bu nedenle, en kuzeydeki yamaç evler alanında henüz kazısı yapılmamasına rağmen yüzeyde belli olan ancak plana geçirilmemiş evlerin bulunduğu alanlar da renklendirilerek belli edilmiştir.

Resim 1. Arykanda'daki konut alanları (Bayburtluoğlu, 2003:50'den uyarlama).

(Agatharkides'den aktaran Athenaios, 12.527, Gulick 1969: 547) Arykanda kenti sakinleri, doğal güzelliklerle çevrili ve muhteşem bir manzaraya sahip olan bu alanı belli ki bilinçli bir şekilde konutları için ayırmışlardır.

Uzun süre kullanılan ve kullanım sürecinde doğal yıpranmaya ek olarak kentte yaşanan depremler ve yangınlar nedeniyle de onarım gören konutlar pek çok değişikliğe maruz kalmışlardır. Bu durum konutların ilk inşa tarihinin belirlenmesini zorlaştırmaktadır. Günümüze gelen kalıntılardan, Arykanda konutlarında temel yapı malzemesi olarak taşın kullanıldığı anlaşılır. Tamamı yerlikayaya açılmış konutlara ek olarak sadece bir kısmı yerlikayaya açılmış ve düzgün kesilmiş bloklar ya da moloz taşlarla beraber inşa edilmiş konutlar da vardır. Ancak, gerek yerlikayada görülen hatıl ve dikme delikleri gerekse Arykanda'nın coğrafi yapısı, *Lykia* konut mimarisinin yaygın özelliği olan yapılarda ahşap kullanımının Arykanda için de göz ardı edilmemesi gerektiğini gösterir. Özellikle kentteki bazı ailelerin zenginliğini kereste ticaretine borçlu olduğu düşünüldü-

günde (Bayburtluoğlu 2003: 145), bu ailelerin evlerinde ahşabı bol miktarda kullandığını kabul etmek yerinde olacaktır.

Konut Tipleri

1. Villalar

Olasılıkla yukarıda değinilen tüccar ailelere ya da kentte yaşayan diğer önemli kişilere ait oldukları belli olan ve manzaralı alanlara müstakil olarak inşa edilen villalar, Arykanda konutlarının ilk grubunu oluşturur.

1.1. Batı Villası

Kentin en batı ucunda yer alan ilk örnek Arykanda'daki villaların içinde en dikkat çekici olandır (Resim 1 no. 20). Villanın oturduğu kare planlı alan yaklaşık 20 m uzunluğundadır ve yamacın yapısını oluşturan yerlikayanın oyulması ile elde edilmiştir (Resim 2). Villanın kuzey ve doğu duvarları ile odaları birbirinden ayıran bazı duvarlar da yerlikayadan oluşturulmuştur. Batı Villası, on oda ve bu odaları birbirine bağlayan koridorlardan oluşur. Her biri yaklaşık 3 m genişliğinde iki girişe sahiptir. Bu girişlerden biri doğudaki merdivenli sokağa diğeri batıdaki yamaca açılır.

Odaların bazılarında zemin mozaikle kaplanmış, diğerlerinde ise yerlikaya kabaca düzlenerek bırakılmıştır. Bunda hiç şüphesiz odanın işlevi ve önemi de

Resim 2. Batı Villası (Fotoğraf, Ayşegül Gürgezoğlu).

etkili olmuştur. Örneğin evin doğu girişindeki koridorun ve girişin hemen yanındaki odanın zemininin mozaik olması eve gelen konuklara gösteriş yapma isteğinden kaynaklanıyor olmalıdır. Mozaikler iri taneli çakıl mozaik ya da geometrik motiflerin kullanıldığı renkli tessera mozaik tarzında yapılmıştır. Evin merkezinde yer alan ve büyük olasılıkla *atrium* olarak kullanılmış olan mekânın zemini ise düzgün taş levhalarla kaplanmıştır. *Atrium*'un tam ortasında yer alan, bugün sadece bir kenar ve iki köşesi ile U şeklinde korunan duvarlar ilk inşa edildiğinde dörtgen bir form veriyor olmalıdır. Bu duvarlar, *atrium*'daki gezinti alanını belli etmek ya da ortada yer alması mümkün olan dekoratif bir elemanı (heykel ya da süs havuzu gibi) vurgulamak için inşa edilmiş olabilir. Ele geçen sütun başlıkları ve sütun tambur parçaları da dekoratif açıdan zengin bir villa olduğunu göstermektedir.

İki katlı bir yapı olduğu kuzey duvarında, yerlikayaya açılmış hatıl deliklerinden belli olan villanın üst katı ahşaptan inşa edilmiş olmalıdır. Yapının zemin katı, *atrium*'un etrafına sıralanmış avlu, kabul odası, depo gibi amaçlarla kullanılmış olabilecek mekânlardan oluşmuştur. Üst katta ise ev halkına ait yaşam alanları ile yatak odaları yer almış olmalı, böylece eve gelen yabancılardan (ziyaretçiler ve satıcılar gibi) uzakta aile hayatına özel bir bölüm sağlanmış olmalıdır. Villanın hemen doğusunda yer alan, yan yana sıralanmış odalarda üzüm ya da zeytin preslerine ve ocaklara ait izler vardır. Bu presler de villanın mülkiyeti altında olmalıdır.

İlk yapım tarihi kesin olarak bilinmeyen villa, orijininin daha erken olması olasılığına karşın, şu anda görülen genel mimarisi ve özellikle kaliteli taban mozaikleri ile Roma dönemine ait olduğunu gösterir. Odaların duvarlarında ve girişlerinde yapılan değişikliklerden anlaşıldığına göre zaman içinde çeşitli onarımlar geçiren villa bu sayede çok uzun süre kullanılmış olmalıdır. Kazısı sırasında ele geçen M.Ö. 3-5. yüzyıla tarihlenen sikkeler ve diğer buluntular (Bayburtluoğlu 1988: 193) nedeniyle, bazı değişiklikler ve onarımlarla kullanımının bu döneme kadar devam ettiğini düşünmek mümkündür.

1.2. Doğu Villası

On iki ana mekân ve bu mekânları birleştiren ara mekânlara sahip olan Doğu Villası, güneyi falezle sınırlandığından manzaraya hâkimdir (Resim 1 no. 22). Falezin hemen üstüne denk gelen iki oda yerli kayaya açılmıştır (Resim 3). Bu iki oda dışında evin tüm odaları duvarlar örülerek inşa edilmiştir ve bazı odaların duvarları sıvalıdır.

Kuzeydeki odalardan birinde görülen ocak ve ele geçen dibekler, bu odanın yiyecek hazırlama ve pişirme işlemlerinin gerçekleştirildiği bir tür mutfak olarak kullanılmış olduğunu düşündürür. Evin zemin seviyesinden daha alt kotta

Resim 3. Doğu Villası, yerlikaya odalar (Fotoğraf, Ayşegül Gürgezoğlu).

yer alan ve merdivenlerle inilen iki bölümlü oda evin mahzeni ya da bodrum katı şeklinde, büyük olasılıkla şarap ya da gıda malzemelerinin depolandığı veya işlendiği bir tür kiler olarak kullanılmıştır (Resim 4). Burada bulunan bir dibek ve *pithos* da bu görüşü destekler şekildedir. Girişin yan tarafındaki açıklık,

Resim 4. Doğu Villası, kiler (Fotoğraf, Ayşegül Gürgezoğlu).

alt kattaki bu odaya ışık sağlamanın yanı sıra burada depolanan gıdalar için de havalandırma görevini üstlenmiş olmalıdır.

Odaların zemini çakıl ya da tessera mozaikle kaplanmıştır. Ele geçen sütun ve çeşitli profilli mermer parçaları evin dekorasyonuna dikkat çeker. Bu villa, Batı Villası'nın dörtgen planının aksine düzensiz plan gösterir (Resim 1 no. 22). Zaman içinde ihtiyaca göre yeni mekânlar eklenerek büyütülmüş olduğu anlaşılmaktadır.

Villanın yapım tarihini tespit etmek zor olmakla birlikte, kentin geliştiği ve sınırlarının genişlediği M.S. 1-2. yüzyıl içinde inşa edildiği düşünülebilir (Bayburtluoğlu 1995: 32). Bu villanın da tek evreli olmadığı ve uzun süre kullanıldığı plan ve duvarlardaki değişikliklerden anlaşılmaktadır.

1.3. Tiyatronun Üstündeki Villa (?)

Diğer iki örneğin aksine kentin doğusunda yer alan, planı ve büyüklüğü nedeniyle villa olabilecek bir başka yapı daha vardır. Beş ana mekân ve bu mekânların arasından geçen bir koridora sahip olan yapı, tiyatro ile *stadion* arasında kalan alana, *stadion*'un güney duvarına bitişik olarak inşa edilmiştir (Resim 1 no. 11). Yapının güneydoğu köşesini kaplayan mekânın *atrium* benzeri bir avlu olduğu düşünülebilir. Batı Villası ile plan ve ölçüler bakımından benzemesine karşın, avlusunun tam ortada değil de güneydoğu köşede yer alması nedeniyle farklılık gösterir. *Atrium* olduğu düşünülen mekânın bulunduğu yerde düzgün bloklardan inşa edilmiş, yapının genel mimarisine uymayan duvarlar dikkat çeker. Bu duvarların daha önceden aynı alanda yer almış başka bir yapıya, büyük olasılıkla bir tapınağa ait olduğu düşünülür (Bayburtluoğlu 2003: 191). Dolayısıyla sonradan inşa edilen ve şimdilik villa olduğunu düşündüğümüz yapının, bu erken dönem kutsal yapısının hazır durumdaki kalıntılarının üstüne oturtulmuş olduğunu söylemek mümkündür. Ele geçen az sayıda buluntudan, villanın M.S. 3. yüzyıl sonu ya da 4. yüzyılda yapıldığı anlaşılır (Bayburtluoğlu 2003: 190).

2. Yamaç Evler

Arykanda'da bilinen ikinci konut tipi olan yamaç evler kentin kuzeyinde ve batısındaki alanlarda çok sayıda görülür (Resim 1). Kazısı yapılmamış olanlarla beraber şu ana kadar yaklaşık kırk adet yamaç evi saptanmıştır. Bunlar, villaların aksine daha basit mimariye sahip, kayaya açılmış bir ya da iki mekâna ve büyük olasılıkla ahşap üst kata sahip konutlardır. Bazılarının yerlikayaya açılmış, yuvarlak ya da tabana doğru genişleyen armudi kesitli bir sarnıcı vardır. Arazinin eğimine uygun biçimde teraslar üzerine inşa edilmişlerdir ve genelde bitişik haldedirler. Yamaç evlerini iki gruba ayırmak mümkündür: Kentin en batı-

sındaki falez üstüne sıralanmış olanlar (Resim 1 no. 21) ve Helios Tapınağı'nın doğusu ile kuzeyinde yer alanlar (Resim 1 no. 28).

Kentin batısındaki falez üstüne sıralanmış olan yamaç evlerine ait korunmuş mekânların tamamı yerlikayanın oyularak açılması ile oluşturulmuştur. Bunlar yaklaşık kare ya da dikdörtgen formlu mekânlardır. Bu evlerin ahşaptan üst kata sahip olduğu düşünülürse, yerlikayaya açılmış mekânların evlerin alt katındaki günlük kullanım alanları olduğu kabul edilebilir.

Kentin kuzeyindeki Helios Tapınağı'nın doğusu ve kuzeyinde de en az altı adet düzenli yapı terası tespit edilmiştir (Resim 5). Düzenli yapı teraslarından sonra, yamaçların en dik yerlerinde dağınık halde odalara rastlanmaktadır. Terasların güneyi ise Ticaret Agorası ile sınırlandırılmıştır. Buradaki yamaç evlerin çoğu yerlikayanın oyularak açılması ile elde edilmiştir. Odaları birbirinden ayıran duvarların da çoğu yerlikayadır. Ancak yerlikayadan oluşturulmuş duvarların üstüne düzensiz taş örgü ile eklemeler yapıldığı ya da sadece moloz taşlardan inşa edilmiş duvarların kullanıldığı da görülür. Odaların bazılarının duvarlarının sıvalı olduğu anlaşılmaktadır. Zeminler yerlikayanın düzlenmesi ile oluşturulmuştur. Bazılarında üzerinde kapıların mil yerleri ve sürgü yuvalarının izleri görülen düzgün bloklardan eşik taşına rastlanır.

Bazı odaların zemininde dikmelere ve duvarlarda hatıllara ait delikler görülür. Bu tip deliklere sahip olanların üst katı vardır ve üst katta yer alacak odanın sınırları yerlikayaya açılarak belli edilmiştir. Bu mekânların, alt katında günlük

Resim 5. Yamaç Evler alanı, Helios Tapınağı'nın doğusu (Fotoğraf, Ayşegül Gürgezoğlu).

yaşam faaliyetlerinin gerçekleştiği, ahşap olan üst katında da büyük olasılıkla yatak odası tarzında ayrı bir odanın bulunduğu konutlara ait olduğu düşünülebilir. Eşik taşı bulunanlarda büyük olasılıkla giriş alt kattadır ve üst kata içten merdivenlerle çıkılmıştır. Yerlikayaya oyulmuş ya da taş bloklarla inşa edilmiş merdiven izlerine rastlanmadığından, ahşap merdivenler kullanılmış olmalıdır.

Bu mekânların ne zaman kullanılmaya başlandıkları kesin olarak bilinmemektedir. Ancak yerlikayaya açılmış mekânların *Lykia* mimarisinin karakteristik özelliklerinden biri olduğu düşünüldüğünde, bu mekânların, en azından bir kısmının, kentin erken dönemlerinden beri kullanıldığı akla gelmektedir. Diğer *Lykia* kentlerinde, özellikle Arykanda'nın komşusu Limyra'da da aynı özellikleri gösteren, yerlikayaya açılmış ve Klasik döneme tarihlenen konutların olması (Seyer 1991/92: 142) bu düşünceyi desteklemektedir. Kesin olan bir şey varsa, o da bu mekânların çok uzun süre kullanıldığı ve sonraki dönemlerde bu konut alanlarında değişiklikler yapıldığıdır. Kazılar sırasında bulunan eserler de çok geniş bir zaman diliminden gelmektedir. Daha erken ya da geç dönemlere ait bazı buluntulara karşın, ağırlıklı olarak M.Ö. 2 - M.S. 1 ve M.S. 3. yüzyıla tarihlenen sikke, seramik ve cam buluntular ele geçmiştir. Arazinin yapısı nedeniyle üst teraslardan akıp gelen küçük buluntular ve hatta mimari parçalar da durumu daha karmaşık bir hale sokarak bu konutların kesin tarihlemesini yapmayı zorlaştırmaktadır. Bazı konutlarda ele geçen Hellenistik ve erken Roma dönemi buluntularından sonra kesinti olması ve M.S. 3. yüzyıl buluntularının yoğun olarak ele geçmesi dikkat çekicidir. Bu durumun kentin geçirdiği depremlerle bağlantılı olduğu düşünülmektedir. (Bayburtluoğlu 2003: 154) Depremlerden sonra konutsuz kalan insanlar bu alanlara yayılmış olmalıdır. Özellikle M.S. 240 depreminden sonra kentte konut sıkıntısı çekilmesi nedeniyle, zengin kesimin bir kısmı da kendi konutlarını bırakarak bir dönem bu yamaç evlerde yaşamış olmalıdır. Buralarda ele geçen ve M.S. 3. yüzyıla tarihlenen önemli eserlerin hatta definelerin bulunması da zengin ailelerin bu alanda yaşamaya başlaması ile açıklanabilir. (Bayburtluoğlu 2003: 34)

3. Güneydoğu Konutları

Bir başka konut alanı kentin güneydoğusunda, diğer konut alanlarından uzakta yer alır (Resim 1 no. 24). Bu alan kuzeyde karayolu, güneyde Yazıtlı Ev Hamamı ile sınırlanmakta ve burada tespit edilen işliklerden yola çıkılarak bu mekânların hem işlik hem de konut olarak kullanıldığı düşünülmektedir (Bayburtluoğlu 2003: 150).

Konutlara ait odaların bulunduğu alan, kuzey-güney doğrultulu merdivenli bir sokakla ikiye bölünmüştür. Odalar, bu sokağın doğusu ve batısındaki eğimli araziye teraslar halinde yayılmıştır. Sokağın batısında kalan odalardan en dik-

kat çekici olanı tabanı balık pulu desenli mozaikle kaplı olandır. Bu oda ve hemen yanındaki diğer odalarda ele geçen mermer sütun parçaları vardır.

Bu mozaikli odanın doğusunda Beşinci Hamam yer alır. Hamamın kuzeyinde, duvarları oldukça iyi korunmuş çeşitli büyüklükte mekânlar vardır. Bunlar, işlik ve konut işlevlerini içinde barındıran kompleks bir yapının odalarıdır. Bunlardan birinin içinde bulunan cam cürufları ve çok sayıda tuğla parçası nedeniyle buranın bir cam atölyesi olduğu düşünülür (Bayburtluoğlu 1998: 153). En doğudaki mekân en büyük olandır ve tam ortasında yer alan, zemini düzgün işlenmiş taşlarla döşenmiş olan alan, buranın bir tür *atrium* şeklinde kullanıldığı izlenimini vermektedir. Sonradan bu mekânın işlevinde değişiklik yapıldığı anlaşılmaktadır. Başlangıçta geniş ve tek bir alan olarak kullanılan bu mekân, sonradan basit taş duvarlar örülerek bölünmüştür. Doğu yönündeki bir kapı da kapatılarak kullanımdan çıkarılmıştır.

Bu kısımdan ayrı, güneye doğru farklı yapılara ait oda grupları yer alır. En önemli yapı merkezde yer alan, zemini ve duvarları düzgün işlenmiş taş levhalarla kaplanmış bir *atrium* ve *atrium*'un etrafını çevreleyen koridorlara sahip olan yapıdır (Resim 6). *Atrium*'un batı duvarı boyunca dışarıdan devam eden bir su kanalı görülür. Üstü taşlarla kapatılmıştır ve yapının koridorlardan sonra gelen duvarından dışarı çıkar. *Atrium*'un zemininin ve duvarlarının kaplanması izole edilmeye çalışıldığını düşündürür. Bu kaplama ve *atrium*'a bitişik devam eden su kanalı, *atrium*'un zaman zaman havuz olarak kullanıldığını ya da

Resim 6. Güneydoğu Konutları, *atrium* (Fotoğraf, Ayşegül Gürgezoğlu).

sonradan tamamen havuza dönüştürüldüğünü akla getirir. Buradaki kazılar sırasında bulunan ve M.S. 3-5. yüzyıla tarihlenen sikkeler yapının kullanım dönemini göstermektedir. Yine kazılar sırasında tespit edilen yangın tabakası nedeniyle bu yapının geçirdiği bir yangınla tahrip olana kadar kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Bu yapıdan daha alt terasta, birbiri üstüne oturmuş, duvarlarında farklı inşa evreleri açıkça belli olan başka odalar ve bu odaların doğusunda Yazıtlı Ev Hamamı yer alır. Bu hamam da yukarıda bahsedilen Beşinci Hamam gibi M.S. 3. yüzyıla tarihlenir (Bayburtluoğlu 2003: 137). Konutlar da buluntuları ile M.S. 3-5. yüzyıl tarihlerini gösterir. Dolayısıyla kentin güneydoğusundaki bu alanın konutlar, işlikler ve hamamlardan oluşan, en aktif dönemini M.S. 3.yüzyılda yaşamış bir mahalle olduğunu söylemek mümkündür.

4. Kamu Yapılarının Değiştirilmesi ile Elde Edilen Konutlar

Arykanda antik kentinde görülen son konut tipi, kamu yapılarının değiştirilmesi yolu ile elde edilenlerdir. Anıtsal kamu yapılarının bölünerek birden çok küçük mekân elde edilmesi ile ya da tüm yapının eklemeler ve diğer değişikliklerle tek bir konut haline getirilmesi ile oluşturulmuşlardır. Villalar bölümünde değinilen tiyatronun üstündeki villa, kutsal bir yapının kalıntıları üzerine oturması nedeniyle, aynı zamanda bu gruba da dahil edilebilir. Diğer önemli örnekler Sebasteion ve Helios Tapınağı'ndan gelir.

4.1. Sebasteion

Kentin kuzeybatısında yer alan ve Sebasteion olarak adlandırılan yapı, birbiriyle bağlantılı, biri küçük diğeri büyük dikdörtgen planlı iki oda ve ikisi arasında bağlantıyı sağlayan ara mekândan oluşur (Resim 1 no. 6). İlk aşamasında kutsal nitelikli olduğu küçük odanın içindeki sunak ve renkli tesseralardan yapılma zemin mozaiğinde görülen Medusa başından anlaşılan yapı, geç dönemde yapılan değişikliklerle konut haline getirilerek özel mülkiyet altına girmiş olmalıdır (Bayburtluoğlu 2003: 69). Yapının oturduğu alan yerli kayanın düzlenmesi ile oluşturulmuştur.

Yapının güneybatı yönünde, daha alt kotta, konuta dönüştürüldükten sonra eklendiği belli olan çeşitli büyüklükte odalar yer alır. Yapının ana girişinin doğudan olmasına karşılık alt kattan da bir giriş eklendiği anlaşılmaktadır. Alt kottaki kısımlardan yukarıya, yaklaşık olarak iki odanın birleştiği yerden, merdivenli bir geçitle çıkılmaktadır. Erken dönem buluntularına rağmen daha çok M.S. 4. yüzyıl buluntularının ele geçmesi evin kullanım dönemini gösteriyor olmalıdır (Bayburtluoğlu 1990: 25).

4.2. Helios Tapınağı

Helios'a ait tapınağın kalıntıları kentin kuzeyinde yer alır (Resim 1 no. 3). Tapınağın üstüne geç dönemde üç odalı, kalitesiz işçilik gösteren bir konut inşa edilmiştir. Duvarları ufak moloz taşlardan, harçlı olarak inşa edilen bu konut kaldırıldığında tapınağın basamakları ortaya çıkarılmıştır. M.S. 141 depremine kadar sağlam olan tapınak temenosunda, bu tarihten sonra tapınağın malzemesi ile bir mezar yapısı inşa edildiği bilinmektedir (Bayburtluoğlu 2003: 66). Dolayısıyla kutsal alanın bu tarihten sonra amacı dışında kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Tapınağın malzemelerinden yararlanılarak bir mezar yapısı inşa edilmesinin ardından, manzaraya hâkim olan tapınağın kalıntıları üzerine bir konut inşa edilmesi de M.S. 2. yüzyılın ikinci yarısında bir tarihte olmalıdır.

Su-Hijyen-Sokaklar

Arykanda'nın bulunduğu Arif köyü, kaynağı yükseklerde olan içme sularına sahiptir. Bu kaynaklardan antik dönemde de yararlanıldığının kanıtı olan su yolları hâlâ görülmektedir. Konut alanlarında bu sular içme suyu olarak kullanmış olmalıdır. Ayrıca kentteki büyük sarnıçtan da yararlanılmış olması mümkündür (Resim 1 no. 8). Kendi sarnıcına ya da kuyusuna sahip olan konutlarda yaşayanlar, yağmur sularının biriktirilerek toplanması yoluyla kullanım suyu ihtiyaçlarını karşılamış olmalıdırlar. Sarnıçların ağız profilinden, suyun kirlenmesini önleyecek bir kapakla beraber kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Konut alanlarında görülen çok sayıda kanal, taş ve pişmiş toprak künk, kente getirilen suyun iyi bir dağıtım sistemine sahip olduğunu gösterir. Üstü kapalı kanalların atık suyu taşımak ve konut alanlarında hijyeni sağlamak amacıyla tercih edilmiş olması gerekmektedir.

Konut alanlarında yoğun olarak kuzey-güney doğrultulu bazen de doğu-batı doğrultulu ve biraz daha geniş sokaklar görülür. Kuzey-güney doğrultulu olanların çoğu merdivenli sokaklardır. Arazinin dik eğimi göz önünde bulundurularak, kolaylık sağlaması açısından böyle bir uygulamaya gidilmiş olmalıdır. Merdiven şeklindeki sokaklar zikzaklar oluşturacak şekilde düzenlenmiştir. Sokakların her iki tarafından yapı teraslarına açılan bağlantılarla konutlara ulaşım sağlanmıştır. Ayrıca bazı yerlerde, yukarıda değinilen su kanallarının merdivenli sokakların basamakları altına döşendiği ve sokakları takip ederek devam ettiği görülür (Resim 5).

Değerlendirme ve Sonuçlar

Arykanda'daki bütün konutlar göz önüne alındığında, kentin konut sayısı ve çeşitliliği bakımından diğer *Lykia* kentlerinden ayrıldığı görülür. Villalar, yamaç evleri, konut-işlik kompleksleri ve kamu yapılarının değiştirilmesi sayesinde el-

de edilmiş konutlarda görülen çeşitliliğe ek olarak, sayı bakımından da diğer kentlerden farklı bir görünüm sergiler. Villalar ve diğer konutlarla birlikte, sistemli kazılar ile ortaya çıkarılmış, bu yoğunlukta kentsel konut örneğinin bir araya geldiği başka bir *Lykia* kenti şimdilik bilinmemektedir. Ayrıca *Lykia* bölgesindeki çoğu yerleşimde, konutlar ya Klasik dönem sonrasında kesintiye uğrar ya da erken dönem konutlarının eksikliğine karşın Geç Antik dönem konutları yoğun olarak karşımıza çıkar. Arykanda, bu alışılmış durumun aksine *Lykia* bölgesi konut mimarisinde Hellenistik-Roma-Geç Antik dönem geçişini gözler önüne sermesi açısından önemlidir.

Atrium'lu ve belki de peristilli villaların varlığı, Arykanda konut mimarisindeki farklı etkileri göstermesi açısından önemlidir. Yerli kayaya oyulmuş mekânlarla *atrium*'un bir arada görülmesi, yerel mimari özelliklerle yabancı unsurların bir arada kullanıldığına güzel bir örnektir.

Arykanda'daki en önemli konut grubunu oluşturan villalar, *Lykia* bölgesi Roma dönemi konut mimarisi içinde çok önemli yer tutarlar. Daha büyük diğer kentlerde bile bu tarz örneklerin pek bilinmemesine karşın Arykanda'da villaların bulunması ilginçtir. Özellikle Arykanda Batı ve Doğu Villaları çok büyük olmaları ve mozaikleri nedeniyle, Roma dönemi *Lykia* kentlerindeki yaşam tarzını ve seviyesini göstermeleri açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Konut alanlarında bulunan çok sayıda madeni eser, süs eşyası ve kaliteli cam örnekleri, Arykandalıları "aşırı lükse düşkün" olarak tanımlayan antik yazarları doğrular gibidir.

Teşekkürler

Yurtdışında bulunduğum sırada, "Eskiçağ'ın Mekânları / Zamanları / İnsanları Sempozyumu"ndan beni haberdar eden Yrd. Doç. Dr. Lale Özgenel'e ve Arykanda konutları ile böyle bir etkinliğe katılmama izin veren hocam Prof. Dr. Cevdet Bayburtluoğlu'na teşekkür ederim. Bu bildirinin yayına hazırlık aşamasında Arykanda'ya yaptığım ziyaret Suna ve İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü (AKMED) doktora bursu sayesinde gerçekleşti. Kendilerine teşekkür ederim.

Kaynakça

Bayburtluoğlu, C. (2003) *Arykanda*. İstanbul: Homer Kitabevi.

Bayburtluoğlu, C. (1998) "1997 yılı Arykanda kazısı raporu." *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 151-157.

Bayburtluoğlu, C. (1995) "1994 Arykanda kazısı raporu." *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 129-133.

Bayburtluoğlu, C. (1993) "Arykanda." *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2, Ankara: T.C.

Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 253.

Bayburtluoğlu, C. (1990) "1989 Arykanda kazısı raporu." *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 23-27.

Bayburtluoğlu, C. (1988) "1987 Yılı Arykanda kazısı raporu." *X. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 187-195.

Gulick, C.B. (1969) "Athenaios". *The Deipnosophist*, Cilt. V. Loeb Classical Library. Harvard University Press.

Seyer, M. (1991/92) "Die Wohnsiedlung Hangterrassen in Limyra." *Jahreshefte Österreichischen Archaologischen Institutes in Wien (Öjh)*, 61, s. 142-146 (J. Borchhardt 1991/1992, "Grabungen und Forschungen in Limyra", Öjh, 61, s. 125-192 içinde).

8

Eski Yakın Doğu'da Ortostatlı Yapıların Tektonik Estetiği ve Kültürel Bağlamı: Bölgeler-Arası Paylaşılan Mimari Bir Pratiğin Oluşumu[1]

ÖMÜR HARMANŞAH

Antropoloji alanındaki çalışmalar göstermiştir ki, ideolojinin simgesel faaliyetleri etkin bir biçimde kültürü oluşturur. Bu incelemelerin iddiasına göre, ideolojik bir ifade basitçe yanıltıcı bir anlayış olarak nitelendirilemez. Aksine, bilimin indirgenmiş dilinin ıskaladığı toplumsal gerçeklikleri kavrama, biçimlendirme ve iletme kapasitesinden gücünü alır. Dolayısıyla ideolojinin simgesel faaliyetleri dünya üzerinde anlam bahşeder. Bu yaklaşım bizi, kültürün, anlamlandırılabilir simgelerin birbirine kenetli bir sistem oluşturduğu göstergebilimsel bir kavram olarak tanımlanmasına doğru yönlendirir. Kültürün bizzat kendisi, gerçekliğin toplumsal kuruluşunun birincil müellifi olmayı üstlenir; yoksa bu gerçeklik, toplumun, kendisini örgütleyen maddi çıkarlarına ortam hazırlaması ve onları görselleştirmesi yoluyla kurulmaz... Sanatın, tarihsel olarak ayrıksı toplumlara hizmet eden ve onların yaşanmış deneyimlerine kök salmış toplumsal bir pratik olduğu gerçeği, bağlamsallaştırılmış bir yaklaşımı talep eder.

Peter Holliday, *The Origins of Roman Historical Commemoration* (2002)[2]

---

1 Bu bildirinin sunum ve yayın aşamalarında yardımlarını ve desteklerini esirgemeyen Prof. Dr. Suna Güven'e ve Lale Özgenel'e minnettarım. Bildiri, Pennsylvania Üniversitesi Sanat Tarihi doktora programında tamamlamış olduğum (2004), "New Urban Foundations in the Iron Age Ancient Near East: social representations and physical transformations of landscape, production of urban space and architectonic aesthetics" adlı doktora tezinde sunulan fikirleri kısmen içermektedir. Makalede sunulan fikirlerin gelişiminde, Bahar 2003 döneminde asistan olarak katkıda bulunduğum, danışmanım Prof. Holly Pittman tarafından Pennsylvania Üniversitesi'nde verilen "Empire and History: Assyria, Persia and Rome" semineri etkili olmuştur. Kendisine burada teşekkürlerimi sunarım. Resim 1'deki harita için temel olarak Parpola ve Porter (2001) haritaları kullanılmıştır. Bu haritaları kullanmama izin veren The Casco Bay Assyriological Institute, The Neo-Assyrian Text Corpus Project'e ve özellikle Dr. Michael Porter'a minnettarım.

2 Peter Holliday, *The Origins of Roman Historical Commemoration in the Visual Arts*. [Roma Devri Görsel Sanatlarında Tarihsel Anıştırmanın Kökenleri] Cambridge: Cambridge University Press, 2002; sayfa xx, xxi. Alıntılanan metnin çevirisi bana aittir.

Giriş: Geç Asur ve Suriye-Hitit Krallıklarında Anıtsal Mimari Pratikler, Ortostatlar ve Kamusal Mekân

Eskiçağ Yakın Doğu kenti anıtsal mimarlığında kesme taş kullanımı çok eski dönemlere giderken, *ortostat* adı verilen kabartmalı, dikey oranlı kesme taş elemanların duvar yüzeylerinde kullanımı ayrıcalıklı olarak Demir Çağı ile -yani Yukarı Mezopotamya'da yaklaşık M.Ö. 1200 ila 600 yıllarına denk gelen dönem ile- özdeşleştirilen bir olgudur.[3] Bu bildiride ele alınan tarihsel coğrafya, bir yandan Orta ve Yukarı Dicle-Yukarı Zap havzasında merkezi bulunan Asur İmparatorluğu'nu, bir yandan da Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'da yoğunlaşan Suriye-Hitit krallıklarını, daha doğrusu Luvi, Aram ve Fenike kent-devletlerini kapsıyor.[4] Bu dönemin şöhretli Geç Asur ve Suriye-Hitit kralları, saltanat kentlerinin peyzajları içinde yer alan törensel mekânlara hem biçim veren ve hem de bu mekânları anlamlandıran *kommemoratif* (bundan böyle "anıştırıcı") yapı programları yürütmekle ünlenmişlerdi. Bu anıtsal programlar genellikle ortostat dizileri üzerinde kabartmalı olarak resmedilen görsel anlatılar şeklinde tezahür etmekteydi. Burada okurun dikkatini çekmek isterim; anlatı demekle, bir tür öyküleme, taş üzerinde resmedilen bir tür görsel kurgudan bahsediyorum, ki bu anlatılar hem krallık ideolojisini yaymakta etkin bir temsiliyet ortamı yaratıyorlardı, hem de mitolojik-törensel içerikleri ile toplumsal dini pratikleri düzenliyorlardı.

Bilim yazınının bugüne kadar çokça üzerinde durduğu Geç-Asur saraylarını süsleyen görsel anlatı programları, bu mimari pratiğin en karmaşık örneklerini oluştururlar.[5] M.Ö. 883-859 yılları arasında hüküm süren Geç Asur kralı II. Aššur-nasir-pal'in bugün Kuzey Irak'ta kalan Nemrut arazisinde, yeni bir kraliyet kenti olarak *Kalhu*'yu kurması ve bu kentte saltanatta kaldığı sürece yürüttüğü hırslı yapı programının, Asur imparatorluğu tarihi içinde önemli bir sıçrama, bir dönüm noktası olduğu belirtilegelmiştir. Kralın *Kalhu*'nun yukarı kentinde inşa ettirdiği Kuzeybatı Sarayı'nın kabartmaları, Eski Yakın Doğu kültürel tarih sürecinde, son derece gelişmiş bir görsel anlatı programının, ilk

3 Bu yazıda, aksi belirtilmedikçe, sistematik olarak Kuhrt (1995)'te zikredilen tarihlemelere sadık kalınmıştır. Yüksek-Orta ya da Düşük Zamandizim sistemleri arasında tercih yapmak gerektiğinde, son yıllarda akademik çevrelerce daha çok benimsenen Düşük Zamandizim kullanılmıştır. Bu konuda bkz. Reade (2001).

4 Geç Asur devleti ve Suriye-Hitit krallıklarının Yukarı Mezopotamya Demir Çağı kapsamındaki tarihsel bağlamı konusuna bu sınırlı makale çerçevesinde girmek istemiyorum. Asur İmparatorluğu konusunda, özellikle bkz. Kuhrt (1995: 473-546); Suriye-Hitit kent devletleri için, Hawkins (1982a ve b). Türkçede bu konudaki akademik yayınlar henüz kısıtlıdır.

5 Geç Asur saraylarının kabartmalı ortostat programlarını konu alan sanat-tarihsel çalışmalar sayısızdır. Bu konudaki en güncel referanslar için bkz. Russell (1999); Winter (1997: 377, not 1); Pittman (1996: 334-335, notlar 1-4). Türkçede, bkz. Sevin (1991).

ve ani ortaya çıkışı olarak kabul görmektedir (Winter 1981: 31). Bu sebeple *Kalhu* yapı programı hem teknik hem de içerik açısından olağanüstü bir yenilik olarak görülegelmiş, karmaşık bir zenaat geleneğinin tüm boyutlarıyla tezahür ettiği bir tarihsel an olarak bilim adamlarını şaşırtmıştır.[6] Buna karşın, duvarların yapısal bir parçası olan kesme taş yüzeylerin, saltanat ideolojisini yaymak için resimsel anlatılara açılmasının, Asur ortostat programlarından çok önce, Melid (Malatya) ve Karkamış gibi Geç-Hitit kentlerinin kamusal mekânlarında kullanılmakta olan bir teknik olduğu son dönem arkeolojik ve epigrafik bulgularınca ortaya konmuştu.[7] Dolayısıyla Geç-Hitit ve Asur kültürel coğrafyaları arasında muhtemel bir mimari bilgi, zenaat bilgisi aktarımının, doğrudan ya da dolaylı olarak söz konusu olduğu Irene Winter ve diğerleri tarafından da ileri sürülmüş, hatta bu olgunun, Demir Çağı'ndaki bölgeler arası kültürel etkileşimi örneklemek için önemli bir vesile oluşturduğu da ileri sürülmüştü.[8] Bu açıdan, eğer ortostatları sadece bir görsel temsiliyet sistemi olarak okumaktan sıyrılıp, yalın anlamıyla mimari bir teknik olarak kabul edebilirsek, yakın dönemlerde ortaya çıkarılan Orta ve Geç Tunç Çağı anıtsal yapılarının gösterdiği gibi, aslında bu mimari pratiğin köklerinin Kuzey Suriye Yukarı Fırat bölgesinde ikinci bin yılın başlarına kadar uzandığı ortaya çıkar. Bu bildirinin amacı, yayınlanmış arkeolojik bulgular aracılığıyla kesme taş işçiliğinin Yakın Doğu'daki gelişmesinin izlerini sürerek, ortostat geleneğinin Suriye-Mezopotamya ve Anadolu kentsel peyzajlarındaki, sosyal pratiklerle ilişkilendirilen kültürel anlamları üzerine düşünmek ve böylece oluşan mimari *koiné*'nin yani kültürel paylaşım-alanının coğrafi açılımını belirlemektir. İkincisi, Asur yazıtları ve arkeolojik bulguları sayesinde, Asur kentlerindeki kamusal inşa faaliyetlerinin, bu mimari geleneğe ne tür katkılarda bulunduğuna ilişkin yeni önerilerde bulunmaktır.

---

6 Bu konuda bkz. örneğin Paley (1976: 4-6); Reade (1981: 149); Cifarelli (1998: 210, not 3); Russell (1998: 655); Barbanes (1999: 83-86).

7 David Hawkins'in yeni tarihlemeleri için, bkz. Hawkins (1988) ve (1995).

8 Bu konuda özellikle bkz. Winter (1982). Winter, bu makalesinde *bit hilāni* adıyla bilinen mimari yapı tipini, Geç Asur krallarının Kuzey Suriye unsurlarını kendilerine mal etme pratiklerini örneklemekte kullanmıştır. M. Cifarelli (1998: 210) saray mimarisinde kullanılan taşın kendisinin dahi ideolojik imalar içerdiğini savunmuştur. J. M. Russell (1999: 229) da, II. Aššur-nasir-pal'in Karkamış seferi dönüşünün hemen ardından, Asur binalarında kabartmalı ortostatların ortaya çıkışının tesadüf olamayacağına işaret etmiş, bu mimari pratiğin köklerini Karkamış'a dayandırmıştır. Postgate (1992: 260) Asur saray programlarının iki geleneğin bir araya gelmesinden oluştuğunu savunmuştur: Orta Asur saraylarının duvar resmi ve tekstil sanatı ile Kuzey Suriye Aram ve Geç Hitit kentlerinin taş ortostat geleneği. Moorey (1994: 343) II. Aššur-nasir-pal'in Hatti ülkesinden getirilen esirleri Kalhu'ya yerleştirdiğine dikkat çekmiş, bu bölgeden gelen zenaatkârların Kalhu'daki yapı sanatını temel olarak etkilemiş olabileceğini ileri sürmüştür. Ayrıca bkz. Moortgat (1969; 131-2); Paley (1976: 6); Curtis ve Reade (1995: 40); Kuhrt (1995: 485-6).

Bir Mimari Pratik Olarak Taş Ortostatlar: Aşınma, Tektonik Estetik ve Kültürel Temsiliyet

Ortostat kelimesi klasik Yunanca *orthostatês*'ten gelen mimari bir terimdir, ve "ayakta dik duran" anlamına gelir. M.Ö. 5. ve 4. yüzyıl Eski Yunan yazıtlarında mimari kapsamlarda da rastlanan bu kelime, "uzun kenarları dikine yerleştirilen taş bina elemanlarına" işaret eder.[9] Yakın Doğu mimarlığında Akatça, Hititçe ve Luvi dillerinde uygun kelimelere rastlansa da, Yukarı Mezopotamya'nın anıtsal taş levhaları için, bugün akademik yazında ortostat ifadesi kullanılıyor.[10]

Ortostatlar, kerpiç duvarların alt seviyelerinde, yağmur, rüzgâr ve diğer gündelik mekânik hasarların sebep olduğu aşınmaya karşı alınan sağlamlaştırıcı, arkitektonik bir tedbirden ibarettir (Naumann 1975: 77). Mostafavi ve Leatherbarrow'un *On Weathering* (1993)'de savunduğu gibi, mimarlık zenaatında binaların zaman ve iklimsel-çevresel etkiler karşısında aşınması olgusunun bilgisi, yapı zenaatkârlarını bu aşınmaya önceden, tasarım aşamasında tedbir almaya yöneltmiş; bu olgu da mimarlık tarihi boyunca binaları, bina kurma pratiklerini şekillendiren önemli bir unsur olarak tezahür etmiştir.[11] Bu bakış açısından ele alındığında ortostatlar, bir duvar kaplama tekniği olarak, Eski Yakın Doğu'da kullanıldığı bilinen sıva, duvar boyaları, sırlı pişmiş tuğla cephe döşemeleri ve kilden ortostatlar gibi, hem koruyucu niteliği olan, hem de görsel temsiliyet imkânı sağlayan duvar yüzey/bitim teknikleriyle birlikte anılabilir. Söz konusu duvarların inşasında kullanılan malzeme ve teknikler bölgeden bölgeye değişmektedir haliyle; ancak Kuzey Mezopotamya'da en yaygın olan yöntem kuşkusuz ahşap iskeletlere sahip kerpiç duvarlardı (Moorey 1994: 302).

Anadolu Yaylası, Levanten kıyıları, Kıbrıs ve Kuzey Suriye gibi yapı taşı kaynakları açısından zengin olan bölgelerde Orta ve Geç Tunç Çağları süresince özellikle anıtsal yapılarda, kesme taş temeller, koruyucu bir duvar kaidesi oluşturmak üzere, birkaç kesme taş sırası ile *dado* (lambri) seviyesine kadar yükseltiliyor, böylelikle hem daha iyi bir yapısal denge oluşturuluyor hem de bu kaide du-

---

9 H. G. Liddell ve R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, 9. baskı. Oxford 1940: 1249. Kelimenin mimari bağlamlarda rastlandığı eski metinler için bkz. ör. *IG* 12.372, Atina'da Erekhtheion'un inşasına dair (M.Ö. 409-405), özellikle satır 60 vd.; *IG* 2².1668, Euthydomos ve Philon'un Pire limanında Skeuotheke binasının inşa tarifnâmesi (M.Ö. 347-346 BC), özellikle satır 19; ayrıca *IG* 4²[1].103, Epidauros Asklepieion'undan Tholos'un inşasına dair (yaklaşık M.Ö. 370-340), satır 74 vd. Eski Yakın Doğu'da bir mimari terim olarak kullanılması konusunda, bkz. Leick (1988: 154); Aurenche (1977: 128); Hult (1983: 91); Arnold (1991: 296). Ortostatmimari tekniği Naumann (1975: 77-90)'da tartışılmaktadır.

10 Örneğin bkz. Sams (1989).

11 İngilizce'deki *weathering* kelimesi, dolayısıyla hem binanın maruz kaldığı *aşınma*'ya, hem de bu aşınmaya karşı alınan tedbir olarak mimari *bitim* tekniğine işaret eder. Mostafavi ve Leatherbarrow (1993) bu açıdan aşınma ve mimari bitim tekniklerinin oluşumu ilişkisini, mimarinin zaman ve çevre şartları ile yüzleşmesi süreci bağlamında ele alır. Mostafavi ve Leatherbarrow'ye göre "mimari *bitim* inşaatı bitirir, *aşınma* bitimi inşa eder" (*age* 5). Bu çalışmaya dikkatimi çeken Yusuf Civelek'e minnettarım.

vari yüzey sızıntılarından ve erozyondan koruyordu (Hult 1983). Buna alternatif olarak, Demir Çağı boyunca Kuzey Suriye ve Asur ülkelerinde çok daha ince kesilen dikdörtgen taş levhalar duvarların alt seviyelerine bir tür duvar kaplaması tekniğiyle uygulanıyordu. Taş işçiliğinin anıtsal yapılar için sunduğu nitelikli tektonik yüzeyler ve kurduğu anıtsallık hissi sayesinde, Yakın Doğu'lu zenaatkârların, zamanla bu taş yüzeyleri, alçak kabartmalar ve duvar resimleri aracılığı ile görsel temsiliyet alanlarına dönüştürdükleri görülüyor. Bu anıtsal kabartmalar, İmparatorluk dönemi Hitit kentlerinden de bildiğimiz gibi ya tek başlarına anıştırıcı imgeler halinde önemli kamusal mekânlarda boy gösteriyor, ya da uzun anlatı programları şeklinde anıtsal kamu mekânlarını çerçeveliyorlardı.[12] Bu programları da önemli geçiş mekânlarını işaretleyen apotropaik yani kötülük savan kapı heykelleri bütünlüyordu. Demir Çağı'nın Suriye-Hitit kentlerinde kabartmalı ortostat programları, kent kapısı, tapınak ve kamusal meydanlar ve saray cepheleri gibi anıtsal yapılarda, sıklıkla bazalt ve kireçtaşları ile uygulanırken, görsel ikonografilerini ağırlıkla mitolojik ve törensel konular teşkil ediyordu.[13] Öte yandan Geç Asur ustaları, ortostatları temel olarak sarayların iç mekânlarında ve avlularında kullanıyorlardı, ancak tapınak cephesi ve kent kapısı ortostat programları da Asur kentlerinden bilinmektedir (Russell 1999).

Demir Çağı'nın Suriye-Hitit ve Geç Asur kentlerinde paylaşılan bu pratik, iktidardaki seçkin sınıf(lar) tarafından kullanılan saltanat pratiklerinin bir parçası haline gelmiştir. Belli taş çeşitlerinin yerel olarak ya da başka bölgelerden getirilmesi, bu heykel programlarının üretimi için övgüyle sözü edilen zenaatkârlıkların elde edilmesi ve böylesine emek yoğunluğu gerektiren faaliyetleri yürütebilecek iktisadi refahın sergilenmesi, bu saltanat projelerini, toplumsal üretim bağlamlarında kültürel ideoloji ve simgesel sermaye alanına taşımıştır. Dolayısıyla, bu yazının sonunda da iddia edildiği üzere, kesme taş işçiliği ve ortostat tekniği sayesinde elde edilen tektonik estetiğin, hem Geç Asur, hem de Suriye-Hitit kentlerinde ortak oluşturulan mimari dil içerisinde, ikonografik içerikleri hariç tutulduğunda dahi, simgesel olarak yüklü bir mimari temsiliyet niteliği taşıdığı öne sürülebilir, hatta bu ülke krallarının saltanat belâgatinin (retoriğinin) bir parçası olarak da görülebilir.

Kuzey-batı Suriye Orta Tunç Çağı'nda Ortostatlar: Tel Mardih'ten Tilmen Höyük'e Anıtsal Taş Yüzeyler

Eskiçağ Suriye'sinde Orta Tunç Çağı, yaklaşık olarak M.Ö. ikinci bin yıl başlarından, Hitit kralı 1. Muršili'nin 16. yüzyıl başlarında Kuzey Suriye'ye yaptığı sefer

12 Anadolu, Suriye ve Asur sanatlarında görsel anlatı programları konusunda bkz. Güterbock (1957). Hitit imparatorluk dönemi kabartmaları için bkz. Mellink (1974); Kohlmeyer (1982).

13 Aro (2003: 311-326); Hawkins (1982b).

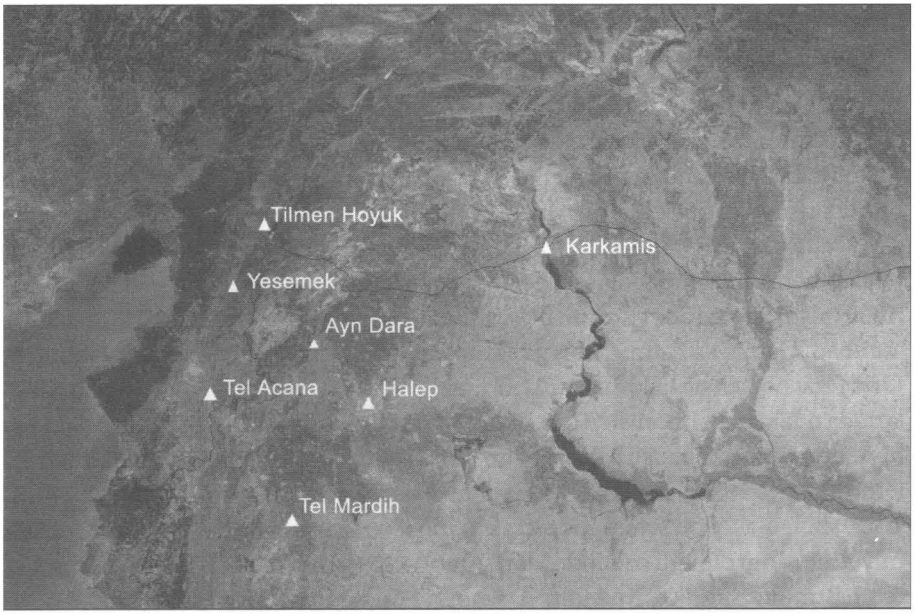
arasında tarifleniyor.[14] Ancak arkeolojik buluntuların parçalı doğası ve çoğunluğu kralî yazışmalardan oluşan yazılı belgelerin karmaşıklığı dolayısıyla bu dönem bölgesel tarihinin bilgisi epeyce kısıtlıdır. Suriye coğrafyası, çöl nitelikli bozkır, nehir vadileri, yüksek yaylalar ve Akdeniz kıyıları gibi ayrıksı mikro-çevrelere sahip olmakla, bir yandan göçebelik, bir yandan da büyük ölçekli kentleşme içeren farklı kültürel intibak biçimlerine imkân sağlamıştır. Giorgio Buccellati'ye göre (1997: 126), Suriye'nin Tunç Çağı beşeri coğrafyası biraz da bu sebeple hem kabileleri hem de makro-bölgesel devletler gibi siyasi organizasyonları bir arada barındırmıştır. Orta Tunç Çağı'nın ilk yarısında Kuzey Suriye (yak. M.Ö. 2000-1800), Yamhad, Qatna, Karkamiš, Ebla gibi kent devletlerinin oluşumuna sahne olurken, Orta Fırat bölgesine hâkim olan Mari krallığı ile Orta Dicle havzası ve Habur boylarında odaklanan I. Šamši-Adad (yak. M.Ö. 1813-1781) hükümdarlığındaki Eski Asur devleti, kuşkusuz Kuzey Suriye'deki siyasi ve kültürel iklimi etkilemişlerdir (Kuhrt 1995: 98-102). Bu dönemin ikinci yarısında ise (yak. M.Ö. 1800-1600) bölge-aşırı bir siyasi güç olarak Yamhad krallığının önemli bir toprak hâkimiyetine sahip olduğu özellikle Mari, Alalah ve Hattuša metinlerinden bilinmektedir. Bununla birlikte, Anadolu yaylasının Hitit kralları I. Hattušili (M.Ö. 1650-1620) ve I. Muršili (M.Ö. 1620-1590)'nin Kuzey Suriye'ye düzenledikleri etkili seferler bu siyasi atmosferi epeyce değiştirmiştir.[15] Bölgenin önemli kentsel merkezlerinden gelen arkeolojik bulgular ise bize tam da bu siyasi süreç içerisinde anıtsal mimarlık pratiklerinde önemli yeniliklerin tezahür ettiğini göstermiştir.

Bu yerleşmeler arasında, İtalyan arkeologların yıllardır üzerinde çalıştığı Ebla kenti (Tel Mardih) Orta Tunç Çağı'nın ilk yarısı göz önüne alındığında, en önemli kentsel yerleşmelerden biri olarak karşımıza çıkıyor (Resim 1). Son yayınlarında hem Frances Pinnock hem de Paolo Matthiae, Ebla'nın Orta Tunç Çağı başına denk gelen Tel Mardih IIIA tabakasındaki yapı faaliyeti ile M.Ö. ikinci bin yıl başlarında kentin baştan başa kısa bir süre içinde yeniden inşa edildiğini ileri sürmüşlerdir.[16] Bu inşa faaliyeti, bir yandan kale ve aşağı kent için olmak üzere iki ayrı savunma sistemini, öte yandan da kale üzerinde ve onun çevresi-

14 Bkz. özellikle Klengel (1992: 39-49); van de Mieroop (2004: 80-118); Kuhrt (1995: 74-75). Sasson (1966: 11) Orta Tunç Çağı'nın başlangıcını 2100'lere kadar taşıyor.

15 Hattušili ve Muršili'nin Kuzey Suriye seferleri konusunda bkz. Bryce (1998: 75-89 ve 102-105). Ayrıca Hattušili'nin Yukarı Dicle ve Balih vadileri konusundaki emellerine ışık tutan "Tikunani Mektubu" konusunda bkz. Miller (2001).

16 Özellikle bkz. Pinnock (2001: 22); Matthiae (1997: 380). 1968 yılında Tel Mardih yukarı kentinde arkeolojik bağlam haricinde Akatça yazıtlı bazalt bir heykel parçası ele geçmiştir. Yazıt, "Ebla hanedanının kralı" [Y]ibbit-Lim'in tanrıça İštar'a adadığı bir kült teknesini konu almaktadır. Bu yazıt hem yerleşimin Ebla olduğunu kanıtlamış, hem de Orta Tunç Çağı başlarındaki kraliyet hakkında önemli ipuçları sağlamıştır. Heykel ve yazıt M.Ö. 20. yüzyıl ya da az sonrasına tarihlenmiştir. Bkz. Matthiae (1997: 400).

Resim 1. Kuzey Suriye ve metinde adı geçen arkeolojik araziler. (Temel uydu fotoğrafı: MODIS Rapid Response Projesi, NASA/GSFC).

ni saran anıtsal kuşaktaki saray ve tapınakların oluşturduğu kamusal yapıları içermektedir ve bu yapı buluntuları mimari teknikler bakımından pek çok önemli yenilik sergilemektedir. Bunlardan aşağı kentte Güneybatı (ya da Şam) kapısı iyi işlenmiş anıtsal bazalt ve kireçtaşı levhalarla sağlamlaştırılmıştır (Resim 2).[17] 180 cm yüksekliğindeki bazalt ve kireçtaşı ortostatlar, münavebeli olarak trapezoid bir giriş salonu ile birbirine bağlanan iç ve dış kapı mekânlarının duvarlarını kaplar. Ortostatlar, kısmen öne çıkan kesme taş temeller üzerinde yükselirken, sahip oldukları renk ve doku ayrımları ile anıtsal ölçekte mimari bir ritim yaratırlar. Kapının daralıp genişleyen mekânları ortostatların getirdiği yüzey niteliği ile hem daha da hareketlenir hem de anıtsallık kazanır. Suriye ve Levanten kıyıları yerleşmelerinde, bu dönem boyunca benzer mimari tasarım ve yapı teknolojisi sergileyen kent kapılarına sıkça rastlanır ve bu anıtsal kent kapıları, bölgenin ayrımsanabilir mimari pratiklerinden birini temsil eder.[18] Ebla Orta Tunç tabakalarında ele geçmiş olan belki de en eski heykel yine Güneybatı kapısında, iç ayaklardan birinin dibinde yıkılmış olarak ele geçmiştir. Kafası korunmamış

17 Anıtsal kapının ayrıntılı bir mimari betimlemesi için bkz. Matthiae (1997: 382 ve Resim 14.2); Matthiae (1981: 118-123).

18 Bu tür kent kapıları, akademik yazında, plan organizasyonu dolayısıyla "üç girişli kapı" (*three-entrance gate*) olarak adlandırılmıştır: bkz. örneğin Gregori (1986); Ussishkin (1989). Bu kapıların Erken Demir Çağı Suriye-Hitit kentlerindeki tezahürü konusunda bkz. Mazzoni (1997).

Resim 2. Ebla (Tel Mardih), Güneybatı kapısı görünüşü. Yazarın fotoğrafı (2002 yazı).

olan ve oturur halde temsil edilmiş bu bazalt heykel, Matthiae tarafından 20. yüzyıla tarihlenmektedir (Matthiae 1997: 399-400). Kapı mekânlarının düzenlenişi ve tektonik estetiği ile bir kült/kral heykelini barındırması, kapının Ebla kenti için törensel bir niteliğe sahip olduğunu düşündürüyor. Dolayısıyla, daha sonraları Geç Tunç ve Erken Demir Çağlarında Suriye ve Anadolu'da tam teşekküllü olarak tezahür eden, kabartmalı anlatısal ortostat programlarına sahip törensel kent kapısı fikrinin Orta Tunç Çağı'nda dahi gözlendiği savunulabilir.

Ebla yukarı kentinin batı sınırında ortaya çıkarılan ve Mardih IIIA devresi başlarında inşa edildiği düşünülen D Tapınağı ise, doğrusal simetrik bir eksen üzerinde düzenlenmiştir.[19] Tapınakta giriş holünden, duvarları alçak bir kireçtaşı kaide üzerinde yükselen kült odasına geçit veren kapılar, anıtsal ortostat bloklarla tanımlanmıştır. Bu kült odası ile ilişkili olarak kare kesitli, 150 cm yükseliğinde bazalt bir de stel ele geçmiştir. Dört bir yanına üç ila beş mitolojik ve dinsel sahne işlenmiş olan stel, muhtemelen İštar kültüne atfedilmiştir.[20] Anıtın ikonografisi, Mardih IIIA'nın farklı kült alanlarından ele geçen bazalt kutsal yıkanma havuzları ile birlikte bir bütün oluştururken, çok daha sonra Geç Tunç Çağı'nda bu bölgede ortaya çıkacak ortostat kabartmalarının görsel dağarcığını oluşturan ikonografiyi akla getirmektedir. Bu da haliyle, Orta Tunç ve Geç Tunç

19 D Tapınağı konusunda bkz. Matthiae (1997: 387-394 ve Resim 14.1).

20 Matthiae (1997: 404 ve Resim 14.24). Ayrıca stelin daha kaliteli fotoğrafları ve dört ayrı yüzünün çizimleri için bkz. Matthiae vd. (der.) (1995: 421-422: Katalog No. 236). Stel halen Suriye'nin İdlib müzesindedir. Stelin tepesi tahrip olmuştur, ancak yarımdairesel bir zirveye sahip olduğu düşünülmektedir.

Çağları arasında sadece kesme taş işçiliğinde değil, görsel ikonografide de bir süreklilik gözlendiğinin ipuçlarını verir.

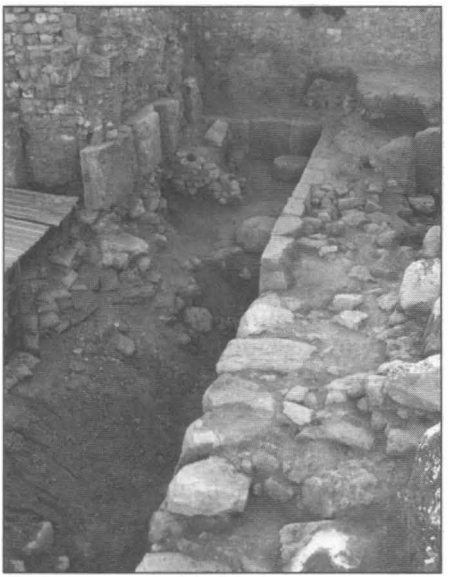
Bu eserlere çağdaş olan ve Q alanında ortaya çıkarılan Batı Sarayı'nda da 150 cm yüksekliğindeki ortostatlar sarayın hem kuzey ve güneydoğu cephelerinde, hem de önemli geçiş mekânlarının sağlamlaştırılmasında kullanılmışlardır.[21] Sarayın girişindeki taht salonunda tekrarlanan sütunlu geçişler Kuzey Suriye'deki Orta ve Geç Tunç Çağı saraylarının önemli bir mimari özelliğini temsil eder ve daha sonra Demir Çağı'nın törensel *bit hilani* mimari tipinin öncüllerini oluşturur (Matthiae 2002: 205). Son olarak, Ebla aşağı kent anıtsal yapıları arasında kuzeybatıya düşen ve P3 Yapısı diye anılan 52 m x 42 m'lik kült terası, yüksek bir taş kaide ile gerçekten anıtsal boyutlara taşınmıştır.[22] Kült mekânını çevreleyen kabaca yontulmuş taş bloklar Geç Tunç Çağı'nın Hitit ve Doğu Akdeniz'de daha sonra yaygınlaşacak kiklop taş işçiliğini andırır.

Yamhad krallığının başkenti Halep'in kalesi içinde Alman ve Suriyeli arkeologların 1996 yılından bu yana kısıtlı bir alanda yaptıkları kazılarda oldukça büyük boyutlarda bir Orta Tunç Çağı tapınağı ele geçmiştir.[23] Bu yapı, Kuzey Suriye'de mimari pratiklerin sürekliliği açısından oldukça önem taşıyor çünkü aynı tapınak Geç Tunç ve Erken Demir dönemlerinde, bu sefer kabartmalı ortostatlarla inşa edilmiştir. Yapının Halep kalesi topoğrafyasındaki konumu, anıtsal boyutları ve Demir Çağı ortostatlarının ikonografisi gözönüne alındığında, tapınağın, eski metinlerden bilinen Halebin ünlü Fırtına Tanrısı Teššub tapınağı olduğu ortaya konmuştur (Kohlmeyer 2000a: 22-39). Orta Tunç Çağı tapınağının ortaya çıkarılan kısmından kült odasının yaklaşık 27 metre genişliğinde olduğu belirlenmiştir. Mekânın kuzey ve batı duvarları, kesme taş temel sıraları üzerinde yükselen 120 cm yüksekliğindeki son derece ince işlenmiş kabartmasız kireçtaşı ortostatlarla kaplanmıştır (Resimler 3-5). Tıpkı çağdaşı Ebla, Tilmen ve Alalah örneklerinde görüldüğü gibi, ortostatların üst kesiminde düzenli aralıklarla yerleştirilmiş yuvarlak biçimli ikişer adet zıvana deliği gözlenmektedir (Khayyata ve Kohlmeyer 1998: Levha 3). Bu delikler muhtemelen ortostatların üzerlerine yerleştirilen ahşap hatıllara, dolayısıyla taş blokları duvarın üst yapısına bağlamaya yaramaktadır. Kazılarda ele geçen Lübnan sediri ve meşe ahşap mimari elemanların hem duvar çatkısında hem de çatıda kullanıldığı düşünülüyor (Khayyata ve Kohlmeyer 2000: 735). Tapınağın mimari evrelerinin kesin tabakalandırılması ve tarihlemesi henüz sonuçlandırılmamıştır,

21 Ebla'nın Orta Tunç Çağı sarayları hakkında, bkz. Matthiae (1981b); (1990a); (1997: 384-387) ve (2002).

22 Matthiae (1997: 391-394, özellikle Resimler 14.11, 12 ve 13).

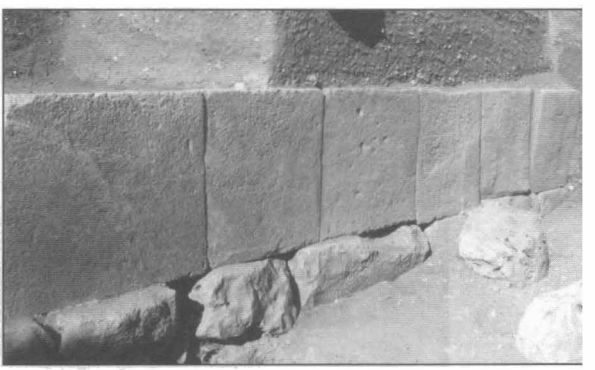
23 Halep kalesi arkeolojik kazıları ön raporları için bkz. Khayyata ve Kohlmeyer (1998) ve (2000); Kohlmeyer (2000a) ve (2000b). Orta Tunç Çağı tapınağı konusunda Khayyata ve Kohlmeyer (2000: 735); Khayyata ve Kohlmeyer (1998: 79-82 ve Levha 3).

Resimler 3 ve 4. Yamhad (Halep) Orta Tunç Çağı tapınağı ortostatları (yazarın fotoğrafları, Prof. Kay Kohlmeyer'in izniyle, 2002 yazı).

ancak Kay Kohlmeyer ve Wahid Khayyata'nın ön raporları, tapınağın kuruluşunu ikinci bin yılın başlarına tarihlerken, Geç Tunç ve Erken Demir Çağlarında özellikle devşirme malzemenin kullanıldığı pek çok yeniden yapım evresi olduğuna dikkat çekiyorlar. Devşirme, yani eski mimari elemanların yeni yapılarda, yeni mimari bağlamlarda tekrar kullanılması, Demir Çağı'nda bolca rastlanan bir olgudur ve Geç Tunç Erken Demir Çağlarını kavramsal olarak ve malzeme kültürü kapsamında bağlayan önemli bir mimari pratiktir.[24]

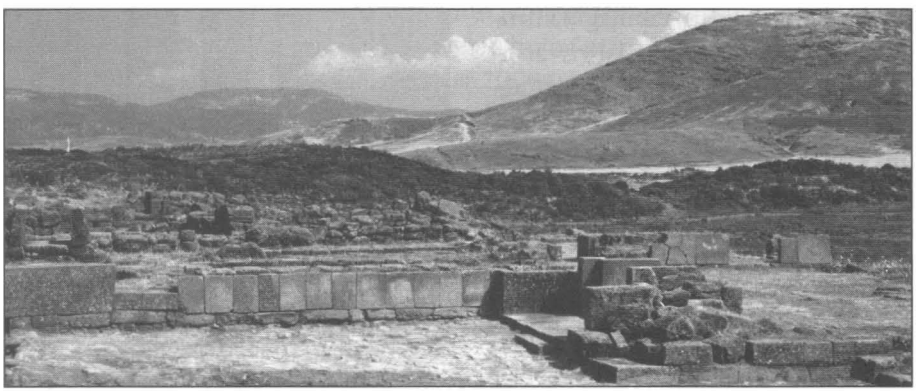
Resim 5. Yamhad (Halep) Orta Tunç Çağı tapınağı ortostatları (yazarın fotoğrafı, Prof. Kay Kohlmeyer'in izniyle, 2002 yazı).

Yamhad krallığının olasılıkla etkisi altındaki iki önemli yerleşme, Antakya yakınlarındaki Tel Açana ve Gaziantep'in İslahiye ilçesi yakınlarındaki Tilmen Höyük bizlere saray mimarisinde 18 ile 16. yüzyıllar arasında ortostat kullanımı ile ilgili önemli veriler sağlıyorlar. Tel Açana, yani Eskiçağ'daki adıyla Ala-

24 Demir Çağı mimarisinde devşirme olgusu konusunda, bkz. Özyar (1998).

lah'ta 7. tabaka ile ilişkilendirilen Kuzeydoğu Kapısı'nda ve saray külliyesinde kesme taş ortostatlar kullanılmıştır (Woolley 1955). Orta Tunç IIb evresi ile ilişkilendirilen ve Yarım-Lim adlı hükümdarın sarayı olarak adlandırılan yapı yukarı kentin kuzey/kuzeybatısında üç ayrı teras üzerine yapılmıştır ve kuzey kesimindeki yapılar topluluğunun duvarlarında, yani 1-13. odalarda, yükseklikleri 40 ile 90 cm arasında değişen cilalanmış bazalt ortostatlar kullanılmıştır.[25] 5 no'lu taht odası dört ahşap sütun ile iki alana bölünmüştür ve bu özelliği ile Ebla'daki Batı Sarayı ile yakın mimari benzerlik gösterir.

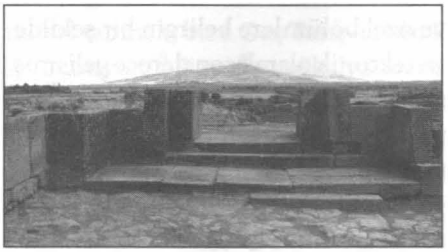
Halep'in 75 km doğusunda Karasu vadisinin doğu yamacındaki Tilmen Höyük ise 1958-1971 yılları arasında Bahadır Alkım başkanlığıda kazılmıştır.[26] Tilmen Höyük tabaka silsilesinde, Alkım tarafından M.Ö. 18-17. yüzyıllara tarihlenen IIc1 tabakası, yukarı kentte anıtsal bir saray külliyesinin inşasına, büyük ebatlı bir aşağı kentin kurulmasına, sandık duvarlı bir savunma sisteminin inşasına tanıklık etmiştir (Alkım 1962b: 465). Yukarı kalenin güney-batı kıyısına inşa edilen saray külliyesine anıtsal merdivenli K-5 kapısından ulaşılır. Sarayın girişini iyi planlanmış taş döşeli törensel bir meydan tanımlar. Sarayın bu meydana bakan cephesi anıtsal boyutlardaki ve son derece ince taraklanmış bazalt ortostatlarla kaplanmıştır (Resimler 6-8). Yüksekliği 90 cm'ye, kalınlıkları

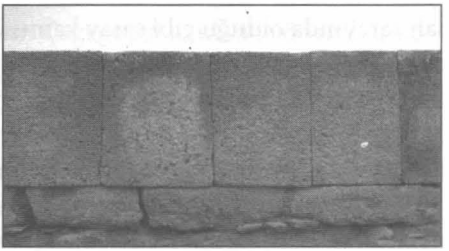
Resim 6. Tilmen Höyük, Orta Tunç Çağı sarayı giriş meydanı ve cephesi genel görünüşü ve ortostatlar (yazarın fotoğrafı, Prof. Refik Duru'nun izniyle, 2002 yazı).

25 Bkz. Woolley (1955: 91-106, özellikle 9). Resimler için bkz. Woolley (1955: Resim 35, Levhalar 13, 15). Bu yapı konusunda ayrıca: Hult (1983: 38); Heinz (1992: 14-18); Naumann (1971: 81-82).

26 Ne yazık ki bu önemli arkeolojik projenin nihai raporları Bahadır Alkım'ın 1981'de vefatı sebebiyle yayınlanamamıştır. Kazının kısa ön raporları Alkım tarafından *Türk Arkeoloji Dergisi* ve *Belleten*'de 1960-1970 yılları arasında düzenli olarak yayınlanmıştır. Arazinin Orta Tunç Çağı seviyesi buluntuları, en kapsamlı olarak Alkım (1962b)'de, Ferit Koper'in mükemmel mimari çizimleri eşliğinde sunulmuştur. Alkım'dan sonra Tilmen Höyük yayın malzemesini üstlenen Refik Duru, önce kısa retrospektif bir makale ile (1980) bir kısım kazı sonuçlarını özetlemiş, daha sonra henüz yakınlarda bir yayınla (2003) bu çalışmaları desteklemiştir.

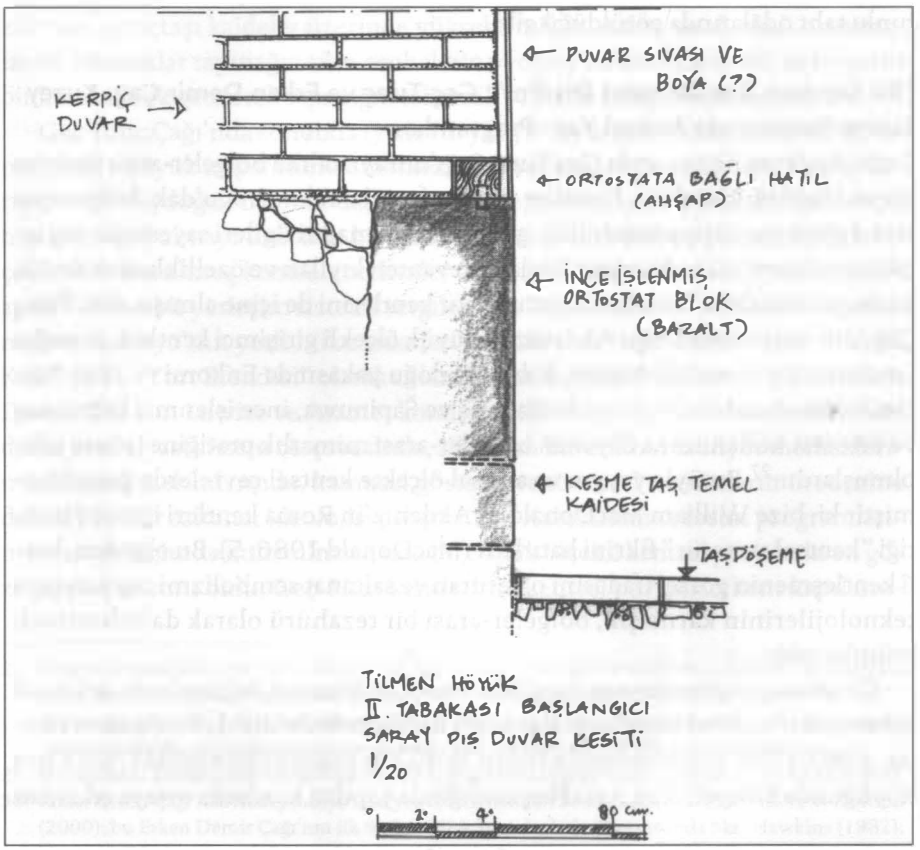

Resim 7. Tilmen Höyük, Orta Tunç Çağı sarayı anıtsal giriş (yazarın fotoğrafı, Prof. Refik Duru'nun izniyle, 2002 yazı).

Resim 8. Tilmen Höyük, Orta Tunç Çağı sarayı cephe ortostatları (yazarın fotoğrafı, Prof. Refik Duru'nun izniyle, 2002 yazı).

40-45 cm'ye varan ortostatlar kabaca işlenmiş kesme taş temeller ve alçak bir kaide üzerinde yükselmektedir (Resim 9). Kazılar sırasında ele geçen yanmış tuğlalar, üstyapının ahşap hatıllı kerpiç tuğla duvar olduğunu göstermiştir. Ala-

Resim 9. Tilmen Höyük, Orta Tunç Çağı sarayı kuzeybatı ortostatlarından sistem kesiti.

lah sarayında olduğu gibi saray kamusal ve özel bölümlere belirgin bir şekilde ayrılmıştır, kamusal ve törensel olan bölüm tektonik olarak son derece gelişmiş bir estetiğe sahip olan 4 nolu taht odası etrafında toplanmıştır. Yine ortostatlarla çevrili olan taht odasının kuzey duvarı simetrik aksında bir taht cephesi basamaklı yüksek ortostat bloklarla tanımlanmıştır.

Bu dört önemli kentsel yerleşmeden elde edilmiş olan arkeolojik bulgular gösteriyor ki, kabartmasız ortostatlarve ince taraklanmış kesme taş işçiliği ikinci bin yılın ilk yarısında tapınak, kent kapısı ve saray gibi önemli kamusal yapılarda prestijli mimari teknolojiler olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu bölgesel gelişme Kuzey Suriye'de Tel Mardih'den Tilmen Höyük'e uzanan bir alanda ortaya çıkan karmaşık bir dizi mimari pratiğin sadece bir parçasıdır. Bilim yazınında "Eski Suriye mimari geleneği" diye adlandırılan bu pratikler bütünü (örn. Matthiae 2002), yapım tekniklerinin ötesinde paylaşılan bir genel tasarım unsurlarını da bir araya getirmektedir: Üç-girişli kent kapılarında, sarayların sütunlu taht odalarında görüldüğü gibi.

"Bu Kapılara Ben Ortostat Dizdim": Geç Tunç ve Erken Demir Çağı Kuzey Suriye Kentlerinde Anıtsal Yapı Programları

Doğu Akdeniz dünyasında Geç Tunç Çağı'nın ayrıcalıklı bölgeler-arası iletişim ağı ve Hititler, Mısırlılar, Hurriler ve Asurlar gibi Yakın Doğu'daki bölge-aşırı siyasi güçlerin Suriye üzerindeki giderek artan maddi ilgileri sayesinde, taş işçiliği paylaşım-alanı Anadolu Yaylası, Levanten kıyıları ve özellikle de Kıbrıs'ı, hatta giderek Orta Dicle havzasının Asur kentlerini de içine almıştı. Geç Tunç Çağı'nın sonlarında Doğu Akdeniz'in büyük ölçekli girişimci kentleri, örneğin Levanten kıyılarındaki Ugarit, Kıbrıs'ın doğu yakasında Enkomi ve Hala Sultan Tekke, Anadolu yaylasında Hattuša ve Šapinuwa, ince işlenmiş kesme taş ve ortostat kullanımına dayanan bölgeler-arası mimarlık pratiğine iştirak eder olmuşlardır.[27] Bu öyle yaygın ve anıtsal ölçekte kentsel çevrelerde gerçekleşmiştir ki, bize William MacDonald'ın Akdeniz'in Roma kentleri için iddia ettiği "kentsel armatür" fikrini hatırlatır (MacDonald 1986: 5). Bu olgudan, kralî kentleşmenin görsel ifadesini oluşturan ve saltanat sembolizmi taşıyan yapı teknolojilerinin karmaşık, bölgeler-arası bir tezahürü olarak da bahsetmek mümkündür.

Ortostat programlarının özellikle dinsel ve törensel bağlamlarda anlatısal kabartmalarla görsel temsiliyet alanlarına dönüşmesi de tam da bu döneme rastlar. 1980-1985 yılları arasında Halep'in 40 km kadar doğusundaki Ayn Dara höyüğünde Suriyeli Abū Assaf başkanlığında yapılan kazılarda ortaya çıkarılan

27 Doğu Akdeniz'de Tunç Çağı kesme taş işçiliği ayrıntılı olarak Hult (1983)'te işlenmiştir.

anıtsal tapınak, bize Geç Tunç-Erken Demir Çağı geçişi hakkında önemli ipuçları sunuyor.[28] İštar-Šawuška'ya adandığı tahmin edilen anıtsal tapınak, bazalt ve kireçtaşından etkileyici bir kabartmalı ortostat programına sahiptir. Tapınağın Abū Assaf tarafından tespit edilen üç mimari devresinden ilki muhtemelen Geç Tunç Çağı'nda bir döneme düşmektedir.[29] Yapı, mimari özellikleri ile daha önceden de iyi bilinen Kuzey Suriye tapınak geleneğini sürdürür: Tapınak, yükseltilmiş kireçtaşı bir platform üzerinde anıtsal çift sütunlu bir giriş, bir ön-oda ile kült odasından oluşur. Tapınağın ikinci döneminde kabartmalı steller, ortostatlar ve diğer bezemeli mimari elemanlar bina gövdesine giydirilmiştir. Binanın mimari kabartmaları pek çok yenilik getirir ki, bunlar arasında, ikonografisi Hitit üslubuna çok yaklaşan kült kabartmaları, meneviş (giyoş) desenli ortostatlar ve diğer benzer teknik elemanlar sayılabilir. Tapınağın Erken Demir Çağı'na düşen üçüncü evresinde ise koridor benzeri törensel bir platform binanın üç cephesini sarmalayarak eklenmiş ve bu koridor içinde bir dizi kabartmalı bazalt stel, kireçtaşı kaideler üzerinde yükseltilmiştir. Aslan ve sfenksli ortostatlar ve protomlar tapınağın tüm cephelerine yoğun bir artikülasyon, üç boyutlu bir hareketlilik getirerek tapınağın tektonik yapısını zenginleştirmiştir.

Geç Tunç Çağı'nda sonunda (yani 12. yüzyıl başlarında) Hattuša da dahil olmak üzere büyük imparatorluk merkezlerinin çökmesinin ardından, Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'da, Yukarı Mezopotamya-Hitit kültürel geleneğinin mirasçısı olmayı üstlenen bir dizi bölgesel krallık ortaya çıkmış, küçük ölçekli yeni kurulmuş kentsel merkezler etrafında yaygın bir kırsal yerleşme ile ayakta duran bir yerleşim sistemi sergilemeye başlamışlardı.[30] Özellikle Karkamış ve Malatya'nın yerli hükümdarları kendilerini Hitit kralları gibi "Büyük Kral" ya da "Yurt Efendisi" olarak adlandırmaktaydılar (Hawkins 1988). Erken Demir Çağı'nın Luwice ve Aramca konuşan irili ufaklı yeni kent-devletleri, tam da bu yeni siyasi sistem çerçevesinde, silbaştan kurdukları kraliyet merkezlerinin kentsel mekânlarında, kamusal gösteriş ve törensel mekânların üretimine dayalı yeni bir saltanat ideolojisi geliştirdiler. Kabartmalı ortostat programlarının yaygın biçimde kullanılması, tam bu büyük ölçekli kentsel projelerin en göze çarpan unsuru oldu. Geç-Hitit kentlerinin kentsel peyzajları kent kapıların-

28 Binanın yapısal dönemleri konusunda bkz. Abū Assaf (1990: 20-24 ve 39-41). Özet bir makale daha sonra Abū Assaf (1993)'te yayınlanmıştır. 1983-1984 yılları arasında Elizabeth C. Stone ve Paul E. Zimansky yönetimindeki Amerikan arkeoloji ekibi Ayn Dara yerleşiminde bir yüzey araştırması yürütmüştür. Bu çalışmanın sonuçları da Stone ve Zimansky vd. (1999)'da neşredilmiştir.

29 Bu tarihleme konusundaki tartışmalar ve kabul gören son tarihleme önerisi için bkz. Orthmann (1993).

30 Erken Demir Çağı'nda Kuzey Suriye'deki yerleşim sistemleri konusunda, bkz. Barbanes ve Wilkinson (2000); bu Erken Demir Çağı'nın ilk Suriye-Hitit kent devletleri konusunda bkz. Hawkins (1982); Mazzoni (2000); Klengel (2000); Melchert (der.) (2003).

dan kamusal meydanlara, anıtsal merdivenlerden suriçi tapınak alanlarına ve saray cephelerine kadar, bu yeni temsiliyet ortamı sayesinde törensel alanlara dönüştürüldü.[31]

Bu dönemin en önemli merkezlerinden olan Karkamış, bu tür yapı faaliyetlerinin kentsel ölçekte nasıl başarıldığı konusunda bize önemli ipuçları veriyor. David Hawkins, Karkamış'ın Luvice anıtsal yazıtları sayesinde yakın zamanda tamamladığı çalışmasında Leonard Woolley ve arkadaşları tarafından ortaya çıkarılan Karkamış aşağı kenti ile yukarı kenti arasında önemli bir bağ kuran kamusal mekânlar silsilesini ve onların ortostat programlarını M.Ö. 11. yüzyıl sonlarından 9. yüzyıl sonlarına kadar hüküm sürmüş dört krallı Suhis-Katuwas hanedanına atfediyor (Hawkins 2000 I.1: 72-128). Doğuda Fırat nehrindeki Su Kapısı'ndan çıkan törensel bir cadde, kalenin güney eteklerindeki anıtsal bir meydana birleşirken, bu meydan da kale ile aşağı kenti iki anıtsal kapı yapısı aracılığı ile bağlıyor (Woolley 1952). Bütün bu kamusal mekân, üzerinde Luvice hiyeroglif yazıt ve görsel anlatı kabartma programları bulunan bazalt ve kireçtaşı ortostatlarla çevrelenmiş, bezenmiştir. Bu anıştırıcı programları oluşturan görsel sahneler, hem askeri hem de mitolojik-dinsel-apotropaik içerik taşırlar. Bazalt ortostatlardan birinin üzerinde hanedanın son kralı Katuwas, 10. yüzyıl sonları, 9. yüzyıl başlarındaki bina programını aşağıdaki sözlerle kutluyor:[32]

4.11 *mu-pa-wa/i-'pi-na*'LINGERE-*sa-ti kar-ka-mi-si-za*(Urbs)
(Deus)TONITRUS-*ti* DEUS.DOMUS-*tà* PUGNUS-*ru-ha*
Fakat tapınak(lar)ı Karkamış'ın Tarhunzas tanrısı için gösterişle ben kendim inşa ettim (?).

4.12 *wa/i-tú-ta-'* PANIS(-)*ara/i-si-na* PONERE-*wa/i-ha*
onun için, arasi-ekmeğini yerleştirdim

4.13 |*za-ia-ha-wa/i* "PORTA"-*la/i/u-na á-ma* |AVUS-*ti-ia mu-*|PRAE-*na* CRUS.CRUS-*ta*
ve büyük atalarımın bana bıraktığı bu kapıları (hilana?)

4.14 *a-wa/i* PURUS-*MI-ia* DEUS.DOMUS-*sa(?) ku-ma-na* AEDIFICARE+*MI-ha*

31 Geç-Hitit kabartmalı ortostat programları konusundaki en temel çalışmayı halen Orthmann (1971) oluşturur. Bu çalışmaya ek olarak bkz. Aro (2003); Özyar (1991); Genge (1979); Winter (1973).

32 Bu metin, Karkamiš A11a (A8) olarak, Hawkins (2000 I.1: 94-100)'de yayınlanmıştır. Burada sunulan çeviri Hawkins'in İngilizce çevirisi temel alınarak Türkçeye uyarlanmıştır. Söz konusu ortostat halihazırda oldukça parçalanmış haldedir. Ortostat parçalarının en önemli kısmı Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde 10900a-h envanter numarası ile mevcuttur. Londra'daki British Museum'da bulunan tek parçanın envanter numarası BM 117916'dır. Bu, "üzerinde 7 satır yazıt bulunan, lambalı bir kapı sövesi teşkil eden bazalt bir ortostat"tır, Hawkins (2000: 94).

Tapınağın en kutsal yerini (YA DA: Kutsal [olan]'ın tapınağını) inşa ettiğimde

4.15 *wa/i-mu-tà-* '|*za-zi* (SCALPRUM)*ku-ta-sa*$_5$*+ra/i-zi* |POST-*ní*|| 5.15 |PES-*wa/i-ta*
bu ortostatlar benim "ardımdan geldi",

4.16 *a-wa/i za-ia* "PORTA"*-na* |SCALPRUM-*sa*$_5$*+ra/i-ha*
bu kapılara (hilana?) ben "ortostat dizdim"

4.17 *wa/i-tà-* '|FRONS-*la/i/u* ARGENTUM.DARE-*si-ia sa-tá-*'
pahada (?) en önde gelmekteydiler (çok pahalıya geldiler?)

Burada David Hawkins tarafından ortostat olarak çevrilen Luwice kelime *kuttesar*, Boğazköy metinlerinden de bilinen *kutt-* yani duvar kelimesi ile ilişkilendiriliyor ve yazıtın daha sonraki satırlarında bulunan lanet okuma cümlelerindeki kullanılışı da Hawkins'in bu tespitini doğruluyor (Puhvel 1997, cilt 4: 296-297). Kamusal binaların tektonik estetiği konusunda apaçık beyan edilen bu şaşırtıcı ilgi, Karkamış'ta Erken Demir Çağı bağlamında taş ortostatlara yüklenen sosyo-kültürel değeri oldukça iyi temsil ediyor. Ortostatları konu alan bu saltanat belâgati (retoriği), bu kez Orta Dicle bölgesinin Asur imparatorluk yazıtlarından da biliniyor. Bu makalenin sonunda, Asur İmparatorluğu'na geri dönerek, aslında Geç Tunç-Erken Demir Çağı dönüşümüne benzer şekillerde tanık olan Orta Asur döneminin sonlarında hüküm süren I. Tukulti-apil-esarra'nın (Tiglat-pileser) Aššur kentindeki bina icraatlarına dair olan yazıtına bakalım.

Orta ve Geç Asur ülkesinde, Kuzey Suriye'de izini sürdüğümüz bu anıştırıcı (kommemoratif) yapı programlarını karşılaştırabilecek, kentsel mekânda görsel anlatı programları sunan kamusal anıtlara sıkça rastlıyoruz, ki bunlar ağırlıkla kült kaideleri, steller, ve obelisklerden oluşuyor.[33] Bu yapıtlar ince elenip sık dokunmuş ideolojik saltanat ve dinsel ikonografileri ile sadece kentlerin kamusal mekânlarını işaretlemekle kalmaz, aynı zamanda krallığın sınır bölgelerindeki peyzajlarında da şekillendirici rol oynarlar.[34] Ancak burada benim dikkatinizi çekmek istediğim, Asur kentlerinde de Suriye-Hitit kültürel ağında geliştirilen kabartmalı ortostat fikrinin tezahür etmeye başladığı tarihsel ve mimari bağlam. Orta Asur döneminin sonlarına doğru, M.Ö. 1114 ile 1076 yılları arasında hükümranlık süren ve hem kuzeyde Urartu ülkesine ve Malatya'ya, hem

33 Bu anıtların sergiledikleri görsel anlatı programları ve kentsel bağlamları konusunda bkz. Reade (1981). Ayrıca bu anıtların ayrıntılı görsel bir taraması için bkz. Börker-Klahn (1982).

34 Shafer henüz yayınlanmamış kapsamlı doktora tezinde (1998) Geç Asur döneminde, imparatorluğun eyaletlerinde ve sınır boylarında kentsel ve kırsal bağlamlarda inşa edilen stel ve kaya kabartması anıtların, imparatorluğun merkezinde olduğu kadar sınırlarında da kamusal mekânın belirleyiciliğini üstlendiğini ileri sürüyor.

de batıda Karkamış ve Akdeniz'e kadar askeri seferler düzenleyen I. Tukulti-apil-esarra, Aššur'da inşa ettiği tapınak külliyesini şöyle ifade ediyor:[35]

61-62) *... i-na si-te-et* GIŠ *e-re-ni* É *ša-ṭu-ri ša-tu-nu iš-tu uš-še-šu a-di gaba-dib-be-šu ar-<ip*
...(aynı) sedir ağacı ile, bütün bu bīt šaṭūru'yu temelinden mazgallarına ben inşa ettim.

63) *i-na a-gúr-ri ša* NA_4.AD.BAR *a-na si-ṭír-ti-šu al-mi* É *la-bu-ni ša pu-ti-šu*
Çepeçevre bazalt taşı levhalarla etrafını sardım. Karşısındaki bīt labbūnu'yu,

64) *i-na* GIŠ *bu-u'-ni iš-tu uš-še-šu a-di gaba-dib-be-šu ar-<ip i-na a-gúr-ri ša* NA_4*.pe-e-li*
sakız ağacından temelinden mazgallarına inşa ettim. Kireçtaşı levhalar ile .

65) *pa-<e-e a-na si-ṭír-ti-šu al-mi* É.GAL-*la šu-a-ti i-na* GIŠ *e-re-ni*
etrafını çepeçevre sardım. Bu sedirden ve

66) *ù* GIŠ *bu-u '-ni ar-<ip ú-šék-lil ú-šèr-riṭ ú-si-im*
sakız ağacından sarayı ben inşa ettim, mükemmel bir şekilde tamama erdirdim, uygun düşen bezemesini görkemli kıldım.

67) *na-"ṭi"-ra ša* ANŠE.KUR.RA *ša* A.AB.BA *i-qa-bi-šu-ú-ni pa-ri-an-gi ep-šet qa-ti-ya*
deniz-atı anlamına gelen bir naṭiru'yu kendi yaptığım bir pariangu (zıpkın?) ile

68) *šá i-na siq-ri* DINGIR.MAŠ ù DINGIR.IGI.DU DINGIR.MEŠ GAL.MEŠ EN.MEŠ-*ya i-na* A.AB.BA
[A]murru ülkesindeki [Büyük] Deniz'de, büyük tanrılar, benim efendilerim Ninurta ve Nergal sayesinde

69) *[(rabīte) ša māt a]-mur-ri a-du-ku-ni bur-ṭi-iš ba-al-'a ša iš-tu* KUR *lu-ma-áš*
öldürdüm; ve canlı bir burtiš, Lumaš ülkesinden

70) [...]-*te am-mi-te ša* KUR *ṭab-ṭi na-<u-ú-ni tam-ši-li-šu-nu ša* NA_4.AD.BAR *e-pu-uš*
ve [...] Habṭu'nun öte yanından getirilen... Bazalt taşından temsiliyetlerini yaptım

35 Bu metin son olarak Grayson (1991: 38-45; metin A.0.87.4) olarak yayınlanmıştır ve burada sunduğum Türkçe çeviri de çoklukla bu çeviriye dayanmaktadır. Metin ilk olarak Weidner (1958: 347-59) tarafından bir araya getirilmiş, çevirilmiş ve yayınlanmıştır.

71) *[ina nērib šarrū]-ti-ya im-na ù šu-me-la ú-ša-zi-iz*
ve onları [salta]natlı [kapımın] sağ yanına ve sol yanına yerleştirdim.

Bu kısıtlı makale çerçevesinde bu zengin metnin hakkını vermek mümkün değil, ancak şunu belirtmekle yetineyim: Söz konusu olan anıtsal kült binalarında, mekânları "*sarmak*" için kullanılan bazalt ve kireçtaşı levhalarla belli ki ortostatlar kastediliyor. Daha da çarpıcı olan ise, kapı girişlerine yerleştirilen kötülük kovucu (apotropaik) heykeller, ki bunlar aslında kralın batıya, Suriye-Hitit ülkelerine yaptığı seferlerde kendi eliyle avladığı egzotik yaratıkların bazalttan tasvirleridir. Bazalt taşının Orta ve Yukarı Dicle havzasına genel olarak yabancı olduğu, bu taşın uzak bölgelerden getirilmesi gerektiği biliniyor (Moorey 1994: 336). Alman arkeolog Walter Andrae'nin Aššur kentinde yaptığı kazılarda Tukulti-apil-esarra'nın sarayı civarında pek çok sayıda bazalt hayvan heykel parçaları ve yazıtlı bazalt levhaların bulduğu biliniyor.[36] Bu da yazınsal belge ile arkeolojik buluntunun ender rastlanan mutlu bir çakışmasını temsil ediyor. Ayrıca yazıtta bahsedilen bazalt ve kireçtaşının ardışık kullanımı, bize Tukulti-apil-esarra'nın aslında bizzat kendisinin iyi ya da kötü niyetlerle ziyaret ettiği Suriye-Hitit kentlerinde gördüğü mimari teknolojilere apaçık, ideolojik bir gönderme yaptığı, hatta belki de buralardan ganimetler arasında bölge zenaatkârlarını da taşıyıp getirdiği dahi önerilebilir. Metin, kralın belirli yabancı bir kültürel ortamın mimari tekniği ve malzemesini kendi kültürel donanımına kattığının ideolojik bir ifadesi olarak okunmalıdır.

Sonuçlar

Sonuç olarak, bu tartışma öncelikle Yukarı Mezopotamya anıştırıcı mimarlık anıtlarına bakarken, arkeolojik ve yazınsal bulguların, bu kültürler-arası akışkan bağlamda ne kadar da karmaşık bir okumaya gereksinim duyduğunu ortaya koymuştur. Binalar üzerindeki tarihsel anıştırma pratikleri toplumsal olarak kabul görmüş hem yazınsal hem görsel temsil sistemleri kullanıyorlardı ve toplumsal tarih bilinci ve toplayıcı belleğin farklı tabakalarında işlerlik kazanıyorlardı. Yapıların kendileri, yüklü oldukları kültürel referanslar ve tarihsel temsiliyetler aracılığı ile mekânı konuşturuyor ve belleğin kristalleştiği ve aynı zamanda saklandığı bellek mekânları oluşturuyorlardı. Ancak bu anıtların metaforik dili aslında burada iddia etmeye çalıştığım gibi görsel ve yazınsal anlatılarla sınırlı

36 Grayson (1991: 62). Yazıtlı parçaların kısa bir tasviri için, bkz. W. Andrae, *MDOG* 26 (1905: 52-56). Bu kabartmalı parçaların resimleri için, bkz. Weidner (1958: 357-58, Levhalar 1-5). Ayrıca Weidner'in metne yazdığı filolojik notlar arasında *natiru* ve *burtiš* heykelleri tartışması için bkz. Weidner (1958: 357-58).

kalmıyor, binaların inşa malzeme ve teknikleri, dolayısıyla arkitektonik estetiği de mimari temsiliyetin metafor dağarcığında yerini alıyor. Yakın Doğu mimarlığı ortostat dikme pratiğini de, kanımca biraz da bu kuramsal çerçevede görmemiz gerekiyor.

Haliyle burada cevaplamaya çalıştığım en önemli soru, Irene Winter'ın ortostat programlarına dair ortaya attığı ikilemle ilişkili. Bu ikilemin bir yanında mimarlık bilgisinin dolaşımı sayesinde bölgeler-üstü paylaşılan zenaat pratikleri, öte yanda ise kültürel olarak anlam yüklü yabancı unsurların, iktidardaki seçkinler tarafından bilinçli olarak belâgatli bir yapı icraatı kapsamında alıntılanması var. Burada savunulmaya çalışılan, Asurluların, Suriye-Hitit bölgesinin ürünü olan ortostat programları ile iştigallerini farklı anlam katmanlarında okumanın gerekliliğidir. Yakın Doğu mimarlığında bir mimari pratik olarak ortostat kullanımının izleğini sürdüğümüzde görüyoruz ki, bu pratik, farklı bölgelerde ve farklı dönemlerde hem yapım tekniği hem görsel/yazınsal içerik, hem mimari bağlam açılarından farklılıklar gösteriyor. Ancak özellikle de Demir Çağı'nda Yukarı Mezopotamya'da ortostatların bilgisi kültürler arasında yol katetmiş ve hem Asurlular, hem de Geç Hitit devletleri bu taş paylaşım-alanının iştirakçileri olmuştur. Ancak bu siyasi süreç içerisinde, özellikle de yeni kent kurma ve büyük ölçekli bina faaliyetleri kapsamında zaman zaman ve yer yer, prestijli bir mimari teknoloji olarak ortostatlar kültürel referansları ile iktidardaki seçkinlerin ideolojik icraatlarının parçası olmuştur. Seçkinlerin bu simgesel hareketleri aslında kültürü de oluşturan, dönüştüren toplumsal bir pratik olarak görülmelidir.

Kaynakça

Abū 'Assaf, 'Al. (1990) *Der Tempel von 'Ain Dārā*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.

Abū 'Assaf, 'A. (1993) "Der Tempel von 'Ain Dārā in Nordsyrien." *AW* 24, s. 155-171.

Alkım, U. B. (1962) "Tilmen Höyük çalışmaları (1958-1960)." *Belleten*, 26, s. 447-499.

Arnold, D. (1991) *Building in Egypt: Pharaonic Stone Masonry*. Oxford: Oxford University Press.

Aro, S. (2003) "Art and architecture." H. C. Melchert (der.) *The Luwians* içinde, Leiden: Brill, s. 281-337.

Aurenche, O. (1977) *Dictionaire illustré multilingue de l'architecture du Proche Orient ancien*. Lyon: Maison de l'Orient.

Barbanes, E. (1999) *Heartland and Province: Urban and Rural Settlement in the Neo-Assyrian Empire*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Near Eastern Studies, University of California, Berkeley.

Börker-Klähn, J. (1982) *Altvorderasiatische Bildstelen und vergleichbare Felsreliefs*, Baghdader Forschungen 4. Mainz am Rhein: Philip von Zabern.

Bryce, T. R. (1998) *The Kingdom of the Hittites*. Oxford: Clarendon Press.

Buccellati, G. (1997) "Syria in the Bronze age." E. M. Meyers (der.bşk.) *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Cilt 5 içinde, Oxford: Oxford University Press, s. 126-131.

Cifarelli, M. (1998) "Gesture and alterity in the art of Ashurnasirpal II of Assyria." *Art Bulletin*, 80, s. 210-228.

Curtis, J. E. and Reade J. E. (1995) *Art and Empire: Treasures from Assyria in the British Museum*. New York.

Duru, R. (1980) "İslahiye bölgesinde M.Ö. 2. Binyılına ait önemli bir kent: Tilmen Höyük." *Anadolu*, 21, s. 37-46.

Duru, R. (2003) *Unutulmuş bir Başkent, Tilmen (İslâhiye Bölgesi'nde 5400 yıllık bir yerleşmenin öyküsü)*. İstanbul: Türsab Kültür Yayınları.

Genge, H. (1979) *Nordsyrisch-südanatolisch Reliefs. Eine archäologisch-historische Untersuchung. Datierung und Bestimmung*. Kopenhag.

Grayson, A. K. (1991) *Assyrian Rulers of the Early First Millennium B.C. I (1114-859 B.C.)*, RIMA 2. Toronto: University of Toronto Press.

Gregori, B. (1986) "Three-entrance city gates of the Middle Bronze age in Syria and Palestine." *Levant*, 18, s. 83-102.

Güterbock, H. G. (1957) "Narration in Anatolian, Syrian and Assyrian art." *AJA*, 61, s. 62-71.

Hawkins, J. D. (1982a) "Neo-Hittite States in Syria and Anatolia." *Cambridge Ancient History* (2. basım) Cilt 3.1, s. 372-441.

Hawkins, J. D. (1982b) "The Syro-Hittite states." *Cambridge Ancient History* (2. basım) Cilt 3.1, s. 65-92.

Hawkins, J. D. (1988) "Kuzi-Tesub and the 'Great Kings' of Karkamis." *AnatSt*, 38, s. 99-108.

Hawkins, J. D. (1995) "Great kings and country lords at Malatya and Karkamis." T. P. J. van den Huot ve J. de Roos (der.) *Studio Historiae Ardens: Ancient Near Eastern Studies Presented to Philo H. J. Houwink ten Cate...* içinde, İstanbul, s. 75-86.

Hawkins, J. D. (2000) *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions* (3 cilt). Berlin: De Gruyter.

Heinz, M. (1992) *Tell Atchana/Alalakh: Die Schichten VII-XVII*. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag.

Holliday, P. (2002) *The Origins of Roman Historical Commemoration in the Visual Arts*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hult, G. (1983) "Bronze Age ashlar masonry in the Eastern Mediterranean: Cyprus, Ugarit and neighboring regions", *Studies in Mediterranean Archaeology, LXVI*,

Göteborg: Paul Åströms Förlag.

Khayyata, W. ve Kohlmeyer K. (1998) "Die Zitadelle von Aleppo - Vorläufiger Bericht über die Untersuchungen 1996 und 1997." *Damaszener Mitteilungen*, 10, s. 69-95.

Khayyata, W. ve Kohlmeyer K. (2000) "Syro-German excavations on the citadel of Aleppo." P. Matthiae, A. Enea, L. Peyronel, F. Pinnock (der.) *Proceedings of the First International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East* içinde, Roma: Università degli studi di Roma "La Sapienza," Dipartimento di Scienze Storiche, Archeologiche e Anthropologiche dell'Antichità, s. 733-739.

Klengel, H. (1992) *Syria 3000 to 300 b.c., A Handbook of Political History*. Berlin: Akademie Verlag.

Klengel, H. (2000) "The 'crisis years' and the new political system in Early Iron Age Syria: some introductory remarks." G. Bunnens (der.) *Essays on Syria in the Iron Age* içinde, Ancient Near Eastern Studies Supplement 7, Louvain: Peeters Press, s. 21-30.

Kohlmeyer, K. (1982) "Felsbilder der hethitischen Großreichszeit." *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 15, s. 7-153.

Kohlmeyer, K. (2000a) *Der Tempel des Wettergottes von Aleppo*. Münster: Rhema.

Kohlmeyer, K. (2000b) "Ḫalab: Neues zu Aleppo im 2. und 1. Jahrtausend vor Christus," *Nürnberger Blätter zur Archäologie*, 16 (1999/2000), s. 111-130.

Kuhrt, A. (1995) *The Ancient Near East: c. 3000-330 B.C.* (2 cilt). Londra: Routledge.

Leick, G. (1988) *A Dictionary of Ancient Near Eastern Architecture*. Londra: Routledge.

MacDonald, W. L. (1986) *The Architecture of the Roman Empire, Cilt 2: An Urban Appraisal*. New Haven: Yale University Press.

Matthiae, P. (1981) *Ebla: An Empire Rediscovered*. C. Holme (çev.). New York: Doubleday and Company, Inc. Garden City.

Matthiae, P. (1990) "The reception suites of the Old Syrian palaces." Ö. Tunca (der.) *De la Babylonie à la Syrie, en passant par Mari* içinde, Liège, s. 209-228.

Matthiae, P. (1997) "Ebla and Syria in the Middle Bronze age." E. D. Oren (der.) *The Hyksos: New Historical and Archaeological Perspectives* içinde, Philedelphia: The University of Pennsylvania Museum Monograph 96, s. 379-414.

Matthiae, P. (2002) "About the formation of Old Syrian architectural traditions." L. Al-Gailani Werr vd. (der.) *Of Pots and Plans: Papers on the Archaeology and History of Mesopotamia and Syria Presented to David Oates in Honour of his 75th Birthday* içinde, Londra: Nabu Publications, s. 191-209.

Matthiae, P. vd. (der.) (1995) *Ebla: alle origini della civiltà urbana. Trent'anni di scavi in Siria dell'Università di Roma "La Sapienza."* Milano: Electa.

Mazzoni, S. (1997) "The gate and the city: change and continuity in Syro-Hittite urban ideology." G. Wilhelm (der.) *Die orientalische Stadt: Kontinuität, Wandel, Bruch* içinde, Saarbrücken: SDV Saarbrücker Druckerei und Verlag, s. 307-338.

Mazzoni, S. (2000a) "Syria and the periodization of the Iron Age: A cross-cultural

perspective." G. Bunnens (der.) *Essays on Syria in the Iron Age* içinde, Ancient Near Eastern Studies Supplement 7, Louvain: Peeters Press, s. 31-59.

Melchert, H. C. (der.) (2003) *The Luwians*. Leiden: Brill.

Mellink, M. J. (1974) "Hittite friezes and gate sculptures." K. Bittel vd. (der.) *Anatolian Studies Presented to Hans Gustav Güterbock* içinde, İstanbul, s. 201-214.

Miller, J. L. (2001) "Hattušili's expansion into Northern Syria in the light of the Tikunani letter." G. Wilhelm (der.) *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie*, (Würzburg, 4-8 Oktober 1999) içinde, Studien zu den Boğazköy-Texten 45, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, s. 410-429.

Moorey, P. R. S. (1994) *Ancient Mesopotamian Materials and Industries: The Archaeological Evidence*. Oxford: Clarendon Press.

Moortgat, A. (1969) *The Art of Ancient Mesopotamia: The Classical Art of the Near East*. Londra ve New York: Phaidon.

Mostafavi, H. ve Leatherbarrow, D. (1993) *On Weathering: The Life of Buildings in Time*. Cambridge, Massacchusetts: The MIT Press.

Naumann, R. (1975) *Eski Anadolu Mimarlığı*, B. Madra (çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. [Özgün basım: *Architektur Kleinasiens von ihren Anfängen bis zum Ende der hethitischen Zeit*. Tübingen: Verlag Ernst Wasmuth, 1971].

Orthmann, W. (1971) *Untersuchungen zur Späthethitische Kunst*. Bonn.

Özyar, A. (1991) *Architectural Relief Sculpture at Karkamish, Malatya, and Tell Halaf, A Technical and Iconographic Study*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bryn Mawr College.

Özyar, A. (1998) "The use and abuse of re-use at Karkamish." G. Arsebük, M. J. Mellink ve W. Schirmer (der.) *Karatepe'deki Işık: Halet Çambel'e Sunulan Yazılar = Light on Top of the Black Hill: Studies Presented to Halet Çambel* içinde, İstanbul: Ege Yayınları, s. 633-640.

Paley, S. M. (1976) *King of the World: Ashur-nasir-pal II of Assyria 883-859 B.C.* New York: Brooklyn Museum.

Parpola, S. ve Porter, M. (2001) *The Helsinki Atlas of the Near East in the Neo-Assyrian period*. Helsinki: The CascoBay Assyriological Institute, The Neo-Assyrian Text Corpus Project.

Pinnock, F. (2001) "The urban landscape of Old Syrian Ebla." *JCS*, 53, s. 13-33.

Pittman, H. (1996) "The White Obelisk and the problem of historical narrative in the art of Assyria." *Art Bulletin*, 78, s. 334-355.

Postgate, J. N. (1992) "The land of Assur and the yoke of Assur." *World Archaeology*, 23, s. 247-263.

Reade, J. E. (1981) "Neo-Assyrian monuments in their historical context." F. M. Fales (der.) *Assyrian Royal Inscriptions: New Horizons in Literary, Ideological and Historical Analysis* içinde, Roma: Istituto Per L'Oriente, s. 143-167.

Reade, J. E. (2001) "Assyrian king-lists, the royal tombs of Ur, and Indus origins." *Journal*

of Near Eastern Studies, 60, s. 1-29.

Russell, J. M. (1998) "The program of the palace of Assurnasirpal II at Nimrud: issues in the research and presentation of Assyrian art." *AJA*, 102, s. 655-715.

Russell, J. M. (1999) *The Writing on the Wall: Studies in the Architectural Context of Late Assyrian Palace Inscription.* Winona Lake: Eisenbrauns.

Sams, G. K. (1989) "Sculpted Orthostates at Gordion." K. Emre vd. (der.) *Anatolia and the Ancient Near East: Studies in Honor of Tahsin Özgüç* içinde, Ankara, s. 447-453.

Sasson, J. M. (1966) "A sketch of North Syrian economic relations in the Middle Bronze age." *JESHO*, 9, s. 161-181

Sevin, V. (1991) *Yeni Assur Sanatı I: Mimarlık.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları (2. baskı: 1999).

Shafer, A. T. (1998) *The Carving of an Empire: Neo-Assyrian Monuments on the Periphery.* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harvard Üniversitesi, Cambridge, Massacchusetts.

Stone, E. C., Zimansky P. vd. (1999) *The Iron Age Settlement at 'Ain Dara, Syria: Survey and Soundings.* Oxford: British Archaeological Reports International Series 786.

Ussishkin, D. (1989) "The erection of royal monuments in city-gates." K. Emre vd. (der.) *Anatolia and the Ancient Near East: Studies in Honor of Tahsin Özgüç* içinde, Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 485-496.

Van de Mieroop, M. (2004) *A History of the Ancient Near East. ca* 3000-323 *bc.* Oxford: Blackwell Publishing.

Weidner, E. F. (1958) "Die Feldzüge und Bauten Tiglatpilesers I." *AfO*, 18, s. 342-360.

Winter, I. J. (1973) *North Syria in the Early First Millenium bc, With Special Reference to Ivory Carving.* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Columbia Üniversitesi; Xerox University Microfilms, Ann Arbor, Michigan (1975).

Winter, I. J. (1981) "Royal rhetoric and the development of historical narrative in Neo-Assyrian reliefs." *Studies in Visual Communication*, 7, s. 2-38.

Winter, I. J. (1982) "Art as evidence for interaction: relations between the Assyrian empire and North Syria." H.-J. Nissen ve J. Renger (der.) *Mesopotamien und seine Nachbarn* içinde, Berlin, s. 355-382.

Winter, I. J. (1997) "Art in empire: The royal image and the visual dimensions of Assyrian ideology." S. Parpola ve R. M. Whiting (der.) *Assyria 1995. Proceedings of the 10th Anniversary Symposium of the Neo-Assyrian Text Corpus Project,* (Helsinki, September 7-11, 1995) içinde, Cambridge, s. 359-381.

Woolley, C. L. (1955) *Alalakh: An Account of the Excavations at Tell Atchana in the Hatay,* 1937-1949. Oxford.

Woolley, C. L. ve Barnett R. D. (1952) *Carchemish, Report on the Excavations at Djerabis on Behalf of the British Museum. Part III: The Excavations in the Inner Town, and the Hittite Inscriptions.* Londra.

9

Karya'daki Aphrodisias'da Bulunan Sivil Roma Bazilikasının Kabartmaları

BAHADIR YILDIRIM

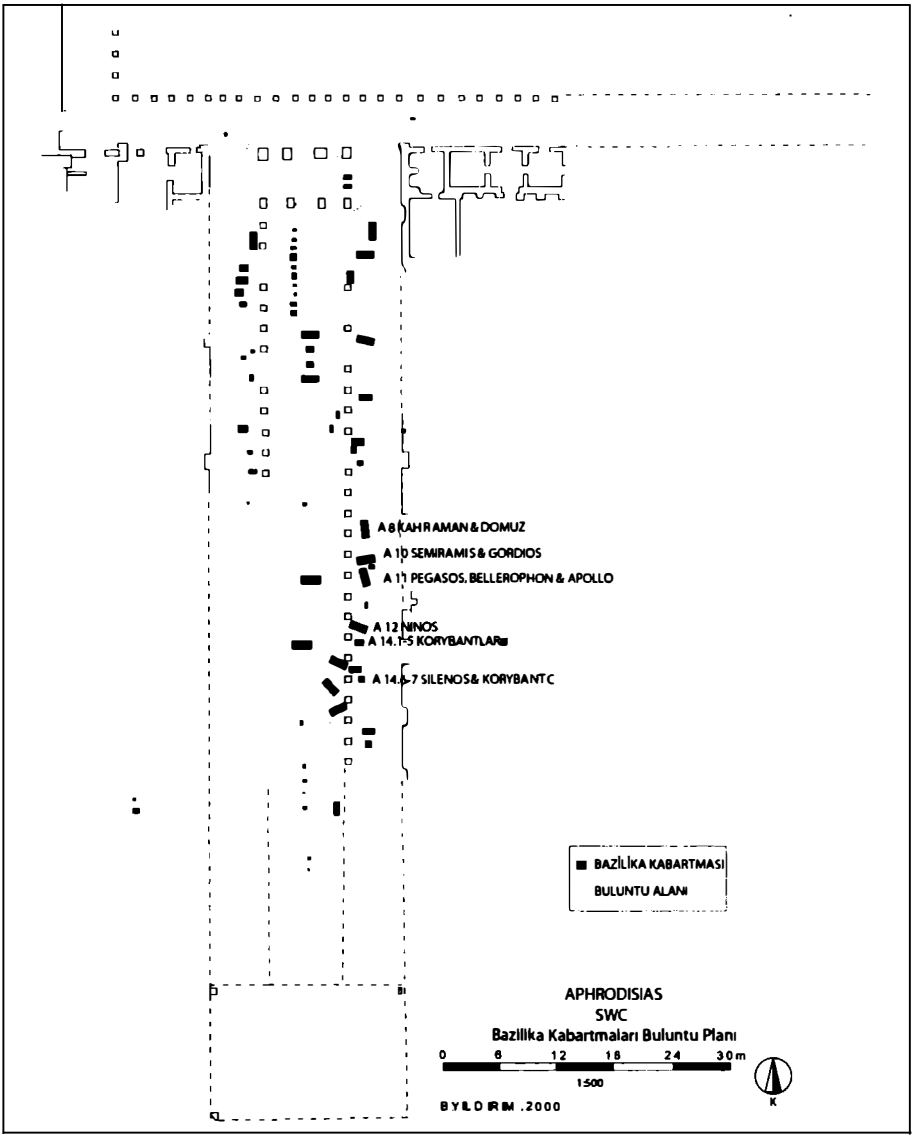
Giriş

Karya bölgesinde yer alan Aphrodisias (bugün Aydın il sınırları içindeki Karacasu ilçesine bağlı Geyre köyü) orta büyüklükte bir antik kenttir. Kentin günümüze mükemmel bir şekilde korunmuş olarak ulaşmış olması Doğu Roma İmparatorluğu'nun maddi kültürünü çalışmak için bize büyük bir imkân sunar. Bu makalede kentin sivil bazilikası içinde orta nefi süsleyen kabartmalar konu alınacaktır. Özellikle de nefin orta bölümünde yer alan üç pano ile kabartmaların genel olarak tarihlendirilmesi ve önemi üzerinde durulacaktır.

Bazilikanın Tarihlendirilmesi

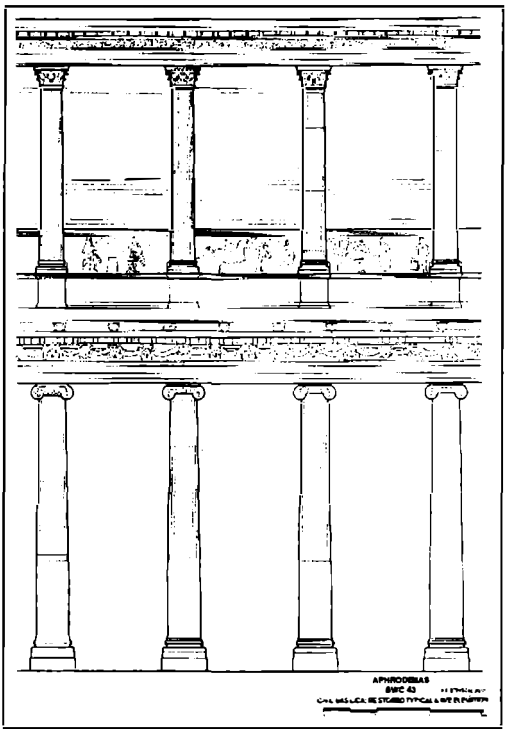
Aphrodisias'da uzun yıllar New York Üniversitesi tarafından kazılar yapılmış, 1970 ve 80'lerde de Güney *Agora*'nın güneybatı köşesinde büyük bir sivil Roma bazilikası bulunmuştur (Resim 1) (Smith ve Ratté 1995: 46-48 Resimler 19-21 Levha 2 no. 17; Smith ve Ratté 2000: 231 Resim 10, 233 Levha 2 no. 17; Ratté 2001: 119-122 Resimler 5-3, 5-4). Bazilikanın güney ucu tam olarak kazılmamış olsa bile, günümüze ulaşan parçaları bir araya getirerek bir plan öne sürmek mümkündür. Bina yaklaşık olarak 29 m x 136 m'lik bir alan içine yerleştirilmiştir. Diğer bir deyişle, yapı antik kentin iki bloğunu kapsamaktadır. Uzun bir yapı olan bazilikanın güney ucunda dikdörtgen bir bölüm de bulunmaktadır. Asıl bölüm 10 m enindeki orta nef ile 6 m eninde iki yan neften oluşmaktadır. Orta nef 117 m uzunlukta, iki katlı ve sütunlu olarak planlanmıştır. Aphrodisias'daki sivil bazilika bu yapı tipinin Doğu Roma sınırları içinde yer alan en iyi korunmuş örneklerinden biridir (Gros 1996: 235-260).

Kazı alanında bulunan yapı blokları kullanılarak (ikinci sıra sütunların üzerinde kalan mimari elemanlar dışında) bir rekonstrüksüyon çizimi yapılmıştır (Resim 2). Buna göre yapının İyon düzenindeki sütun sırasının alt katı maske ve girland'larla bezeli bir frize sahiptir. Sütun sırasının üst katındaki taşıyıcı ele-

Resim 1. Aphrodisias, Sivil Bazilika, kabartmaların buluntu planı (B. Yıldırım).

manlar önde Korint düzenli sahte sütun görünümlü payelerden oluşmaktadır. Payelerin arasında ise mermer bloklardan oluşan bir korkuluk sırası yer alır. Korkuluğu oluşturan panoların her biri yaklaşık 95.9 cm yüksekliğinde, 234.3 cm uzunluğunda ve 28 cm kalınlığındadır (Resim 4). Panoların üzerindeki kabartmalar kalın bir silmenin altında yer almaktadır. Bu tarz kabartmalı korkuluk sı-

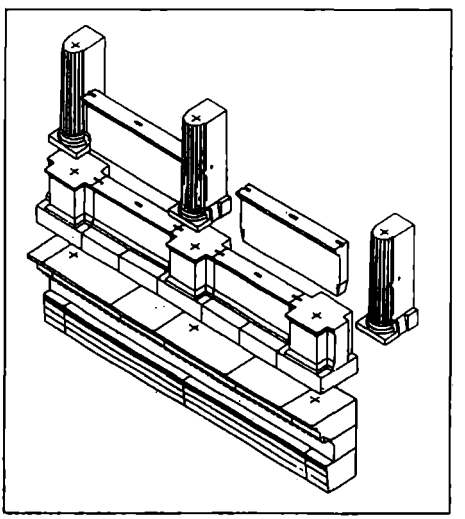
Resim 2. Aphrodisias, Sivil Bazilika, doğu sütun sırasının ortasının restore edilmiş görünüşü (P. Stinson, New York Üniversitesi Aphrodisias Kazıları).

zeyen bir kahraman (Resim 7); yazıtları yardımıyla tanımlayabildiğimiz Semiramis ve Gordis (Resim 4); Pegasos, Bellerophontes ve Apollon (Resim 5); ayrıca Ninos (Resim 6) kabartmaları bulunmaktadır. Güneye doğru devam ettikçe, büyük olasılıkla bebek Dionysos'un etrafında dans eden Satir'le *korybant*'ları, ardından bir eşeği güden köylü figürünü ve akanthus'lu rozet ile kahraman sporcu figürünü (Resim 8) görmekteyiz. Ayrıca güney uca yaklaştıkca girland'ları tutan Eroslar ile Satir başlarının arasına yerleştirilmiş akanthus rozetleri ortaya çıkmaktadır.

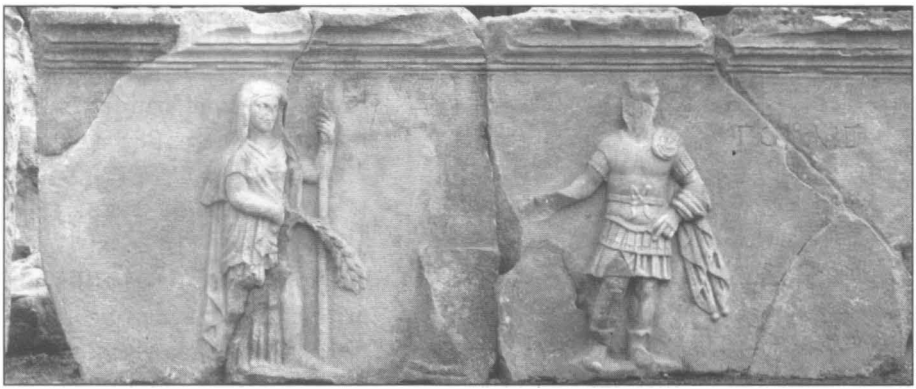
Aphrodisias bazilikası M.S. 1. yüzyılın sonuna veya 2. yüzyılın başına tarihlenmek-

ralarının benzerlerine Bergama'daki Hellenistik Athena Tapınağı'nın *stoa*'larında rastlanmaktadır (Bohn 1885: Levhalar 23, 43; Winter 1908: 282-285; Hoepfner 1996: 1-43; Radt 1999: 159-161).

Aphrodisias'daki bazilikanın orta nefine kuzeyden girildiğinde (Resim 1) sırasıyla yunus balıkları, *thyrsos*'lar tarafından çerçevelenen Silenos başı, çiçek açmış dallardan oluşan akanthus motifleri, deniz atına binmiş Eros, Leda ve Kuğu ikilisi, ve diğer akanthus ve bitki kümeleri görülür. Figürlü sahneler korkuluğun ortasına doğru artış gösterir. Örneğin bunlar arasında bir yaban domuzunu mızrakla avlamakta olan ve Meleagros'a ben-

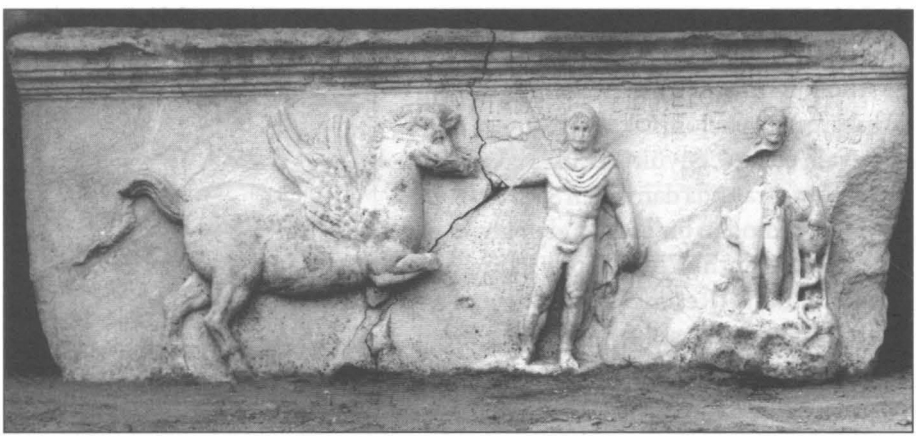

Resim 3. Aphrodisias, Sivil Bazilika, kabartmaların izometrik rekonstrüksüyonu (C.B. Norman, New York Üniversitesi Aphrodisias Kazıları).

Resim 4. Aphrodisias, Sivil Bazilika, Semiramis ve Gordios Panosu (M. Ali Döğenci, New York Üniversitesi Aphrodisias Kazıları).

tedir. Bu tarihlendirme hem parçalar halinde ele geçen ithaf yazıtına hem de mimari elemanların bir ön değerlendirmesine dayanmaktadır (Reynolds 1987: 8; Waelkens 1987: 124; Vandeput 1997: 134-136; de Chaisemartin 1987: 138; de Chaisemartin 1990: 119; de Chaisemartin ve Lemaire 1996: 155-158). Korkuluk panolarının ise daha geç bir tarihte yapı içine yerleştirildiği düşünülmüştür (Mellink 1978: 324-325; Erim 1986: 25-27, 32, 99-101; Erim 1989: 49-51). Ancak ikinci katın mimari elemanlarının yeniden incelenmesi sonucunda kabartma panoların özgün yapıya ait olduğunu ve dolayısıyla bazilikayla aynı tarihe yerleştirilmeleri gerektiğini öne sürebiliriz (Yıldırım 2001: 46-55). Her kabartma bloğu, taşın üst ortasına açılmış olan tek bir "Lewis deliği" yardımıyla 9 m yüksekliğe kaldırılmış ve payelerin oturduğu yükselti sırası üzerine ko-

Resim 5. Aphrodisia, Sivil Bazilika, Pegasos, Bellerophontes ve Apollon Panosu (M. Ali Döğenci, New York Üniversitesi Aphrodisias Kazıları).

Resim 6. Aphrodisias, Sivil Bazilika, Ninos Panosu (M. Ali Döğenci, New York Üniversitesi Aphrodisias Kazıları).

nulmuştur (Resim 3). Kabartmalar yapıya panoların üst iki yanında yer alan metal kenetlerle tutturulmuştur. Bu L şekilli kenetler payelerin yanlarındaki dikdörtgen oyuklara girmiştir. Kabartmalar üzerindeki silmelerin, sütunların yivlerine değdiği noktalarda, sütunların yivleri arasındaki boşluklar oyulmamıştır. Ayrıca panoların alt uçlarının eğimli kesimleri ile paye kaidelerinin eğimli biçimleri örtüşmekte ve bu sayede panolar kaidelere sağlam bir şekilde bağlanmaktadır.

Panoların arka ve üst yüzeyleri kaba bir biçimde bırakılmıştır. Zira panoların üst kısmı ana nefe ışık sağlamak amacıyla açık bırakılmıştır. Panoların hemen üzerindeki seviyede ve Korint payelerin arka kısmında yer alan büyük oyuklar çatıyı taşıyan diyagonal ahşap direklerin girdiği boşluklardır. Buna çok benzer bir düzenleme Efes'teki üst *agora*'da bulunan ve Augustus dönemine tarihlenen sivil bazilikada ve Aspendos'daki sivil bazilikada görülmektedir (Fossel-Peschl 1982: 5, 13-14, 47, Levhalar 3, 8, 10; Smith ve Ratté 1995: 47-48).

Bazilikanın rekonstrüksüyonuna göre korkuluk toplam 76 panodon oluşmaktadır. Bu kabartmalı panolar özgün yapının tamamlayıcı birer parçası gibi görülmektedir. Herhangi bir tamirata veya mimari blokların sonradan yerleştirildiğine dair izlerin bulunmayışı, kabartma panoların bazilikanın özgün yapımına ait olduklarını düşündürmektedir. Yani daha önceden düşünüldüğünün aksine kabartmalar bazilikanın yapıldığı tarihe yani M.S. 1. yüzyılın sonuna veya 2. yüzyılın başına tarihlendirilmelidir.

Kabartmaların bu tarihe yerleştirilmesinin bir diğer sebebi ise üslup değerlendirmesidir. Kabartmaların üslupları birbirine benzese de işleniş tarzları her blok üzerinde aynı kalitede değildir. Örnek olarak yaban domuzunu avlayan çıplak kahraman figürü ile Bellerophontes arasındaki farkı gösterebiliriz. Panoların işleniş kalitesindeki tutarsızlıklar Aphrodisias'daki büyük yapılardaki ka-

Resim 7. Aphrodisias, Sivil Bazilika, Vahşi Domuzla Mücadele Eden Kahraman Panosu (M. Ali Döğenci, New York Üniversitesi Aphrodisias Kazıları).

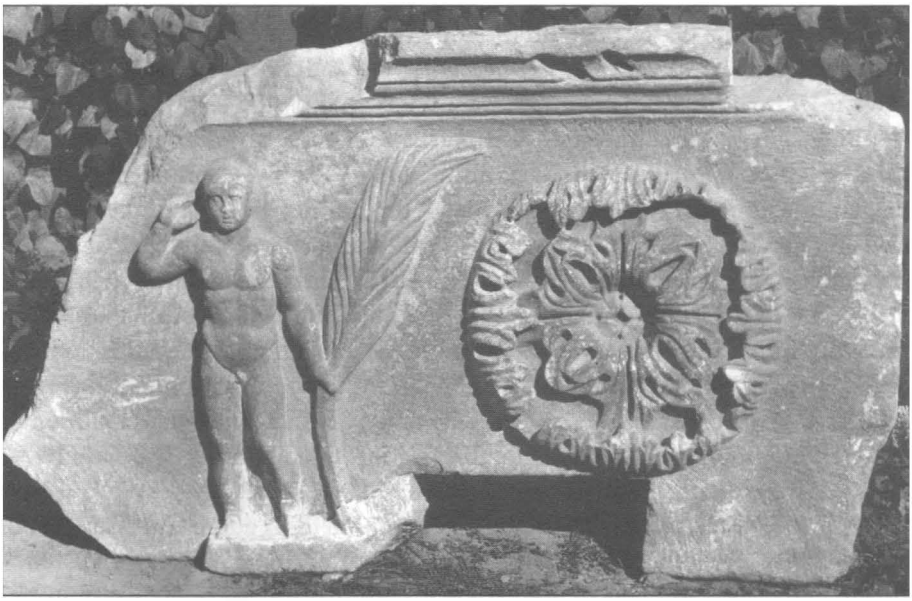
bartmalar söz konusu olduğunda normal kabul edilebilir. Aslında heykeltıraşlar seyirci ile kabartmalar arasındaki mesafeyi akıllıca kullanarak, yüksekte ve görülmesi zor noktaları kabaca bırakabilecekleri bir yöntem uygulamışlardır. Bu pratik yöntem Aphrodisias'da M.S. 1. yüzyıla tarihlenen Sebasteion binasında da görülmektedir (Smith 1987: 98-99; Rockwell 1990: 101-118).

Aynı zamanada Sebasteion üzerinde görülen çiçek ve maske figürleri gibi dekoratif motiflerin üslubu ve işlenişi de bazilika kabartmalarına benzemektedir. Bazilikadaki Semiramis figürü (Resim 4) ise Sebasteion kabartmalarında bulunan bir Demeter figüründen tıpatıp kopyalanmıştır (Yıldırım 2001: 112-113, 285, 329, 336-338).

Panoları Geç Roma dönemine tarihlendiren önceki hipotezin dayandığı bir nokta da panolar üzerinde yer alan yazıtlardır. Bu yazıtlar sadece doğu korkuluğu boyunca, ortadaki üç pano üzerinde bulunmaktadır (Resimler 4-6). Yazıtların üslubu daha çok Geç Roma dönemiyle benzerlik göstermektedir. Ancak bunun sebebi yazıtların bazilikanın yapımından sonraki bir tarihte kabartmalara eklenmeleri ile de açıklanabilir. Özellikle bu üç pano üzerinde yer alan figürlerin Geç Roma döneminde daha çok önem kazanmış olduğu öne sürülebilir (bkz. sonuç bölümü).

Kurucu Kabartmaları

Aphrodisias'ın mitolojik tarihinde erken bir efsaneye ait olan Ninos'un yer aldığı pano 1977'de bulunmuştur (Resim 6). Ninos elinde uzun bir asa tutmakta ve sağ kolunu adak yaparcasına altar üzerine uzatmaktadır. Yazıt olmaksızın,

Resim 8. Aphrodisias, Sivil Bazilika, sporcu ve akanthus rozetini gösteren panonun parçası (M. Ali Döğenci, New York Üniversitesi Aphrodisias Kazıları).

bu tıraşlı fakat günümüze iyi ulaşmamış figürü efsanevi Asur kralı Ninos olarak tanımlayabilmemiz çok zor olurdu (Erim 1986: 25-27, 100-101; Linant de Bellefonds 1992: 908, no. 3). Araştırmacıların düşüncesinin aksine (Linant de Bellefonds 1992: 908) Ninos bir Roma *toga*'sı giymemekte (kıyafet kıvrımlarında belirleyici unsur olan *sinus* veya *balteus* bulunmamaktadır), bir Yunan kent kıyafeti olan "Kos" tipinde bir *khiton* üzerine *himation* giymektedir. Bu tarz kıyafet Aphrodisias'daki M.S. 1. ve 2. yüzyıla ait onursal rahip heykellerinde de karşımıza çıkmaktadır (Hallett 1998: 69-76 Resimler 12-17, 25 no. 2; Smith 1998: 65-66, dipnot 52, Levhalar 5.3-4).

Ninos'a ait gösterimler oldukça azdır. En iyi bilinen iki örnek Antakya yakınında bulunan M.S. 2. ve 3. yüzyıla ait mozaikler ile yine 2. ve 3. yüzyıla ait, Karya ve Lidya sınırını oluşturan Anineta şehrine ait sikkelerdir (Linant de Bellefonds 1994: 726-727 no. 2, 3; Linant de Bellefonds 1992: 907-908 no. 1, 2, 4a, b; Levi 1944: 420-428).

Babil'in meşhur kraliçesi Semiramis'e ait efsane Ninos ile yakından ilgilidir ve tarihi yazılarda da karşımıza çıkar. En detaylı anlatım Diodorus Siculus adlı yazarın *Tarihin Kütüphanesi* adlı eserinin ikinci kitabında bulunmaktadır (Diod. Sic. 2.1-20). Antik Yunan tarihlerine göre Ninos ve Semiramis birbiri ile yakından ilgilidir ve bu bağlantı Roma İmparatorluk döneminde de devam eder. Dünya Tarihi'nin başlangıcında (Bowie 1974: 177), Semiramis ile Ninos ikili-

si Asya'nın galibi olarak belirtilir (Strabo 16.1.2) ve M.S. 1. ve 2. yüzyıllarda bir roman (Stephens ve Winkler 1995: 32-51) ve pandomim (Lucian *Pesudol.* 25; Swain 1996: 424) konusu olurlar.

Bu geleneğin en muhteşem yansıması Ninos kabartmasının yakınında bulunmuş başka bir yazıtlı panoda görülmektedir (Resim 4). Semiramis kemerle bağlanmış uzun bir *peplos* ve *himation* giymiştir. Bir altarın yanında elinde bir asa ve yapraklı bir dal tutmaktadır. Eğer yanında yazıt olmasaydı bu figürü Semiramis olarak tanımamız olanaksız olurdu (Linant de Bellefonds 1994: 726-727, no.4). Ninos ve Semiramis ikilisi kent kurucuları olarak bilinir. Ninos Nineve'yi, (Diod. Sic. 2.2.4, 2.3.1-4), Semiramis de Babil'i kurmuştur (Diod. Sic. 2.7-2.14). Kurdukları bu büyük Asur imparatorluğu fetihler sonucunda Frigya ve Karya'yı da içine almış, Ninos ve Semiramis de, antik metinlerde bilinen en erken döneme ait figürler olarak tanınmışlardır (Diod. Sic. 2.2.3; Bowie 1974: 175-177; Pettinato 1988: 59-65; Bickerman 1952: 70-75).

Aphrodisias da Ninos tarafından kurulduğunu iddia ederek bu efsanevi ikilinin başarılarını kendine miras olarak almıştır. Kentin bu büyük geçmişi M.S. 6. yüzyılda yaşayan Bizanslı Stephanos'un *Ethnika* adlı eseriyle de günümüze ulaşmıştır. Bu eserde Aphrodisias'ın bir zamanlar Ninos'a ithafen Ninoe olarak bilindiği belirtilmektedir (Steph. *Byz.*, s.v. Ninoe; s.v. Megale polis).

Louis Robert'ın belirttiği gibi, Ninos'un bu kurucu yönü, Anineta olarak bilinen kentin sikkeleri üzerinde de görülmektedir. Ninos M.S. 2. ve 3. yüzyıla ait bu sikkeler üzerinde yazıyla *KTI(STHS)* yani kurucu olarak adlandırılmıştır (Robert 1980: 332-333, Resimler 8 ve 9; Weiss 1984: 184, Levhalar 2, 8).

Ninos Aphrodisias'a ait sikkeler üzerinde yer almaz, ancak pano (Resim 6) üzerinde görülen bir diğer önemli görsel eleman olan kurumuş ağaç motifi Aphrodisias'ın Antoninus sülalesi devrinde yapılmış olan sikkelerinde ortaya çıkar. Ağaç iki şekilde görülür: Birincisinde ağaç kapalı bir alan, belki de kutsal bir tapınak alanı içinde yer alır ve yanında iki sunak vardır (MacDonald 1992: 32-33, 86, R217-218 Levha 8, 88 R224, O[R sic.] 225 Levha 9, 99 R262-270 Levha 12-13, 110 R 332 Levha 15, 111 R339-347 Levha 16, 116 R371-374 Levha 17, 138 R462-463 Levha 24, 140 R468-469 Levha 25). İkincisinde ağacın iki yanında duran ve Frig kıyafeti giymiş figürlerden biri bir balta ile ağacı kesmeye çalışırken diğeri başka tarafa bakmaktadır (MacDonald 1992: 32-33, 98 R262-263 Levha 12, 111 R347 Levha 16, 116 R372-374 Levha 1, 140 R469 Levha 25). Ninos panosu üzerinde görülen ağaç ve çift altar olasılıkla bu sikkeler üzerinde görülen motiflerdir ve Aphrodisias'ın erken mitolojik kült tarihini canlandırmaktadır. Ninos'un önündeki kartal olasılıkla Zeus'u simgelemektedir. Hem Zeus hem de Ninos, Ninoe'nin efsanevi kuruluşunda önemli rol oynarlar. Kabartmalar üzerinde her iki figürün de yan yana gösterilmesi Louis Robert ta-

rafından Aphrodisias'da olan Zeus Nineudios kültüne ait bir referans olarak yorumlanmıştır. Zeus'un yerel bir biçimi olan Zeus Nineudios Aphrodisias'da Hellenistik ve erken imparatorluk dönemine ait iki yazıtta ve bir adakta karşımıza çıkar (Robert 1980: 333 dipnotlar 60-61, 334 dipnot 66; Smith 1996: 50-51 Resim 44; Calder ve Cormack 1962: 75-76, no. 410 Levha 18; Paris ve Holleaux, 1885: 79-80 no. 10; Aphrodisias Inv. I 99.002).

Semiramis Ninos'la beraber gösterilmemiş, onun yerine savaş zırhı giymiş Gordis yazıtlı bir figürle canlandırılmıştır (Resim 4). Bu figür Frigyanın efsanevi kralı olan Gordios olmalıdır (Erim 1988: 283-284, no. 1). Yakın bir zamanda kazıda bulunmuş bir parçaya dayanarak bu figürün elinde bir *phiale* tuttuğunu kesin olarak söyleyebiliriz (Smith ve Ratté 2000: 233 dipnot 17). Figürün başı hâlâ kayıptır ancak yüzünün bir kenarının günümüze yeterince ulaşmış olmasına dayanarak figürün sakalsız ve temiz traşlı olduğunu söyleyebiliriz. Ninos kabartmasında yer alan traşlı, zırh giymiş, yazıtsız figürün de Gordios olup olmadığı belli değildir. Gordios, Aphrodisias yakınlarında olduğu düşünülen Gordiouteichos adlı yerleşim alanının kuruluş efsanelerinde karşımıza çıkar (Steph. *Byz.*, s.v. Gordiou teichos; Robert 1980: 409 dipnot 70; Erim 1988: 283-284; Roueché 1981: 118 dipnot 104).

Ninos ve Semiramis panoları üzerinde yer alan figürleri yazıtları olmaksızın tanımlamamız oldukça zordur. Halbuki üçüncü ve son panoda yine yazıtlarıyla beraber yer alan figürleri Pegasos, Bellerophontes, ve Apollon olarak tanımlamamız oldukça kolaydır. Apollon dağlık bir alanda bir üç ayak ile yılanın önünde durmaktadır. Apollon diğer figürlere oranla daha küçük ve olasılıkla kült imgesi olarak gösterilmiştir. Ana figür olan Bellerophontes belki de burada Apollon'un önderliğinde hareket eden kahraman kurucu figür olarak gösterilmektedir (Jones 1999: 143). Bellerophontes, Aphrodisias'da yakın zamanda bulunmuş, belki de bir heykele ait olabilecek bir yazıt üzerinde kurucu yani *ktistes* olarak belirtilmiştir. Bellerophontes'in Aphrodisias'ın kuruluşundaki rolüne dair olası bir kanıt yakın bir zamanda Aphrodisias'da bulunan İmparatorluk devrine ait bir yazıtta karşımıza çıkar. Buna göre Demos Bellerophontes'in kurucu yönünü (*ktistes*) belki de bir heykel ile onurlandırmaktadır: BELLEROFNT[HN]| KTISTHN O DHM[OS] (Smith 1996: 54-56 Resim 51).

Bu yazıtlı panoların üzerinde görülen figürler yalnız Aphrodisias'a özgü olmayıp uzun bir geleneğe bağlıdırlar. Efsanevi kahramanlar ve mitolojik geçmiş anıtlar üzerinde, örneğin Bergama'daki Büyük Sunak'ta bulunan Telephos firizinde karşımıza çıkar (Smith 1991: 180 Resim 199. 6; Scheer 1993: 137). Bu önemli kültürel hareketin epigrafik, nümizmatik ve metinsel kanıtları özellikle M.S. 2. yüzyılın başında başlayan dönemde (bu döneme II. Sofistik denmektedir) kentlerin rekabetiyle beraber sıkça karşımıza çıkar (Jones 1978: 74-75;

Strubbe 1984-1986: 254-256, 260, 266-267; Dio Chrys. or. 44.6; Spawforth ve Walker 1985: 79-82; Spawforth ve Walker 1986; Jones 1999: 105-113, 117-119, 134-135; Chaniotis 2003: 79-80; Friesen 1995; Dio Chrys. or. 34.48, 34.51, 38.24, 38.38-39; Weiss 1984: 179-180, 188; Weiss 1991: 353-377; Boatwright 2000: 96-106; Lib. or. 11.42). Örnek olarak Aphrodisias'daki bazilika kabartmaları (Yıldırım 2004) ile Perge'de güney kapı üzerinde yer alan ve Hadrianus dönemine ait olan mitolojik kurucu heykelleri gösterilebilir (Şahin 1999: 134-147; Weiss 1984: 181-182 Levha 1, 1; Strubbe 1984-1986: 300). Aphrodisias'lı Apollonius gibi yerel tarihçiler tarafından süslenerek anlatılan kuruluş hikâyeleri kentte yaşayan kişiler için âdeta övünç kaynağı olmuştur. Bu hikâyeler aynı zamanda bir kenti üstün konuma yerleştirmeye veya güç merkezleri ile bir bağlantı kurmaya da yaramıştır (Prinz 1979; Weiss 1984: 193-194; Strubbe 1984-1986; Scheer 1993: 67-70, 337-343; Curty 1995).

Sonuç

Sonuç olarak Aphrodisias'daki bazilika kabartmalarının yapıyla aynı tarihte, yani M.S. 1. yüzyılın sonunda veya 2. yüzyılın başında yapıldıklarını söyleyebiliriz. Bazilika *agora*'yı çevreleyen önemli anıtlardan biri olarak yapılmıştır. Roma'daki forumda yer alan M.Ö. 1. yüzyıla ait meşhur Aemilia bazilikası Roma'nın efsanevi kuruluşunu gösteren bir frizle süslendiği gibi, Aphrodisias'daki bazilika da kentin mitolojik başlangıcını ve uzak geçmişte kalmış efsanevi figürlerini canlandırmaktadır (Welch 2003: 5-34, özellikle 30-31). Üç pano üzerinde bulunan yazıt da Aphrodisias'ın Karya'nın başkenti haline geldiği Geç Roma döneminde, kentin kuruluş hikâyelerinin giderek artan önemine işaret etmektedir (Erim 1986: 32, 100-101; Roueché, 1981, 118-119; Roueché 1989: 1-3, 15-16, 21, 33-34 no. 17).

Kaynakça

Bickerman, E. J. (1952) "Origenes Gentium." *CPh*, 47, s. 65-81.

Boatwright, M. T. (2000) *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*. Princeton: Princeton University Press.

Bohn, R. (1885) *Das Heiligtum der Athena Polias Nikephoros, Altertümer von Pergamon*, Cilt II. Berlin: W. Spemann.

Bowie, E. L. (1974) "Greeks and their past in the Second Sophistic." M. I. Finley (der.) *Studies in Ancient Society* içinde, Londra: Routledge, s. 166-209.

Calder, W. M. ve Cormack, J. M. R. (der.) (1962) *Monuments from Lycaonia, The Pisido-Phrygian Borderland, Aphrodisias. Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, Cilt VIII. Manchester: Manchester University Press.

Chaniotis, A. (2003) "Vom Erlebnis zum Mythos: Identitätskonstruktionen im kaiserzeitlichen Aphrodisias." E. Schwertheim ve E. Winter (der.) *Stadt und Stadtentwicklung in Kleinasien* içinde, Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, s. 69-84.

Curty, O. (1995) *Les parentés légendaires entre cités grecques*. Cenevre: Libr. Droz.

de Chaisemartin, N. (1987) "Recherches sur la frise de l'Agora de Tibère." J. de La Genière ve K. T. Erim (der.) *Aphrodisias de Carie: Colloque de l'Université de Lille III* (13 Novembre 1985) içinde, Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations, s. 135-154.

de Chaisemartin, N. (1990) "Les modèles grecs classiques des tetes de la frise du Portique de Tibère." C. Roueché ve K. T. Erim (der.) *Aphrodisias Papers: Recent Work on Architecture and Sculpture* içinde, Ann Arbor, Michigan: The University of Michigan Press, s. 110-132.

de Chaisemartin, N. ve Lemaire, A. (1996) "Le Portique de Tibère: son architecture et sa function." C. Roueché ve R. R. R. Smith (der.) *Aphrodisias Papers* 3 içinde, Ann Arbor, Michigan: The University of Michigan Press, s. 149-172.

Erim, K. T. (1986) *Aphrodisias: City of Venus Aphrodite*. New York: Facts on File Publications.

Erim, K. T. (1988) "Gordios." *LIMC*, Cilt 4, s. 283-284.

Erim, K. T. (1989) *Aphrodisias: A Guide to the Site and Its Museum*. İstanbul: Net Turistik Yayınları.

Fossel-Peschl, E. A. (1982) *Die Basilika am Staatsmarkt in Ephesus*. Graz: E.A. Fossel-Peschl.

Friesen, S. (1995) "The cult of the Roman emperors in Ephesos: temple wardens, city titles, and the interpretation of the revelation of John." H. Koester (der.) *Ephesos: Metropolis of Asia* içinde, Valley Forge: Trinity Press International, s. 229-250.

Gros, P. (1996) *L'architecture romaine: du début du IIe siecle av. J.-C. à la fin du Haut-Empire*, Cilt I, Paris: Picard.

Hallett, C. H. (1998) "A group of portrait statues from the civic center of Aphrodisias." *AJA*, 102, s. 59-89.

Hoepfner, W. (1996) "Zum Typus der Basileia und der Königlichen Androns." W. Hoepfner ve G. Brands (der.) *Basileia* içinde, Mainz: Philip von Zabern, s. 1-43.

Jones, C. P. (1978) *The Roman World of Dio Chrysostom*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Jones, C. P. (1999) *Kinship Diplomacy in the Ancient World*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Levi, D. (1944) "The novel of Ninus and Semiramis." *PAPS*, 87/5, s. 420-428.

Linant de Bellefonds, P. (1992) "Ninos" *LIMC*, Cilt 6, s. 907-908.

Linant de Bellefonds, P. (1994) "Semiramis" *LIMC*, Cilt 7, s. 726-727.

MacDonald, D. (1992) *The Coinage of Aphrodisias*. Londra: Royal Numismatic Society.

Mellink, M. J. (1978) "Archaeology in Asia Minor." *AJA*, 82, s. 315-338.

Paris, P. ve Holleaux, M. (1885) "Inscriptions de Carie." *BCH*, 9, s. 68-84.

Pettinato, G. (1988) *Semiramis*. R. Steiger (çev.). Zürih: Artemis.

Prinz, F. (1979) *Gründungsmythen und Sagenchronologie*. Münih: Beck.

Radt, W. (1999) *Pergamon*. Darmstadt: Primus Verlag.

Ratté, C. (2001) "New research on the urban development of Aphrodisias in late antiquity." D. Parrish (der.) *Urbanism in Western Asia Minor* içinde, Portsmouth, Rhode Island, s. 116-147.

Reynolds, J. (1987) "The inscriptions." de La Genière ve K. T. Erim (der.) *Aphrodisias de Carie: Colloque de l'Université de Lille III*, (13 Novembre 1985) içinde, Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations, s. 81-85.

Robert, L. (1980) *A Travers l'Asie Mineure: poètes et prosateurs, monnaies grecques, voyageurs et géographie*. Paris: de Boccard.

Rockwell, P. (1990) "Finish and unfinish in the carving of the Sebasteion." C. Roueché ve K. T. Erim (der.) *Aphrodisias Papers: Recent Work on Architecture and Sculpture* içinde, Ann Arbor, Michigan: The University of Michigan Press, s. 101-118.

Roueché, C. (1981) "Rome, Asia and Aphrodisias in the Third Century." *JRS*, 71, s. 103-120.

Roueché, C. (1989) *Aphrodisias in Late Antiquity*. Londra: Society for the Promotion of Roman Studies.

Scheer, T. S. (1993) *Mythische Vorväter. Zur Bedeutung griechischer Heroenmythen im Selbstverständnis kleinasiatischer Städte*. Münih: Maris.

Smith, R. R. R. (1987) "The imperial reliefs from the Sebasteion at Aphrodisias." *JRS*, 77, s. 88-138.

Smith, R. R. R. (1991) *Hellenistic Sculpture*. Londra: Thames and Hudson.

Smith, R. R. R. (1996) "Archaeological research at Aphrodisias 1989-1992." C. Roueché ve R. R. R. Smith. (der.) *Aphrodisias Papers* 3 içinde, Ann Arbor, Michigan: The University of Michigan Press, s. 10-72.

Smith, R. R. R. (1998) "Cultural choice and political identity in honorific portrait statues in the Greek East in the second century A.D." *JRS*, 88, s. 56-93.

Smith, R. R. R. ve Ratté, C. (1995) "Recent work at Aphrodisias in Caria, 1993." *AJA*, 99, s. 33-58.

Smith, R. R. R. ve Ratté, C. (2000) "Archaeological Research at Aphrodisias in Caria, 1997 and 1998." *AJA*, 104, s. 221-53.

Spawforth, A. ve Walker, S. (1985) "The world of the Panhellenion 1: Athens and Eleusis." *JRS*, 75, s. 78-104.

Spawforth, A. ve Walker, S. (1986) "The world of the Panhellenion 2: Three Dorian Cities." *JRS*, 76, s. 88-105.

Stephens, S. A. ve Winkler, J. J. (der.) (1995) *Ancient Greek Novels: The Fragments*. Princeton: Princeton University Press.

Strubbe, J. (1984-1986) "Gründer kleinasiatischer Städte: fiktion und realität." *AncSoc*, 15-17, s. 255-304.

Swain, S. (1996) *Hellenism and Empire: Language, Classicism, and Power in the Greek World.* Oxford: Oxford University Press.

Şahin, S. (der). (1999) *Die Inschriften von Perge I.* Bonn: R. Habelt.

Vandeput, L. (1997) *The Architectural Decoration in Asia Minor: Sagalassos, A Case Study.* Leuven: Brepols.

Waelkens, M. (1987) "Notes d'architecture sur l'agora et le portique de Tibère à Aphrodisias de Carie." J. de La Genière ve K. T. Erim (der.) *Aphrodisias de Carie: colloque de l'Université de Lille III*, (13 Novembre 1985) içinde, Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations, s. 123-134.

Weiss, P. (1984) "Lebendiger Mythos: Gründerheroen und städtische Gründungstraditionen im griechisch-römischen Osten." *WJA*, 10, s. 179-195.

Weiss, P. (1991) "Auxe Perge: Beobachtungen zu einem bemerkenswerten städtischen Dokument des späten 3. Jahrhunderts n. Chr." *Chiron*, 21, s. 353-392.

Welch, K. (2003) "A new view of the origins of the Basilica: the Atrium Regium, Graecostasis, and Roman diplomacy." *JRA*, 16, s. 5-34.

Winter, F. (1908) *Die Skulpturen mit Ausnahme der Altar Reliefs, Altertümer von Pergamon*, Cilt VII. Berlin: G. Reimer.

Yıldırım, B. (2001) *The Reliefs from the Roman Civil Basilica at Aphrodisias in Caria.* Yayınlanmamış Doktora Tezi, New York Üniversitesi, NewYork.

Yıldırım, B. (2004) "Identities and empire: local mythology and the self-representation of Aphrodisias." B. E. Borg (der.) *Paideia: The World of the Second Sophist* içinde, Berlin: Walter de Gruyter, s. 23-52.

10

Eflatunpınar Kutsal Anıtı ve Hitit Su Kültü Üzerine Bazı Yorumlar

YİĞİT ERBİL

Giriş

Eflatunpınar'da son dönemlerde yapılan kazılar şimdiye kadar bilinen Hitit dini ritüellerindeki uygulamalara yeni bir ışık tutmuş ve anıtın bir anlamda yeniden yorumlanmasını gerekli kılmıştır. Bu sebeple anıtın yeni yorumlarına ilişkin görüşlerimizi ortaya koymak istedik.

Eflatunpınar Kutsal Anıt Havuzu Konya ili Beyşehir ilçesi Sadıkhacı beldesi sınırları içerisinde yer alır (Resimler 1a, 1b). Beyşehir ilçesinin yaklaşık 25 km kuzeyinde yatay bir kaynak tabakası üzerinde bulunan anıt, küçük bir çayın üzerindedir ve bu çay Beyşehir Gölü'ne dökülür. Son dönem kazılarına kadar 3.5 m yüksekliğe sahip olduğu düşünülen anıtın, Konya Müze Müdürlüğü tarafından yürütülen kazıları sonucunda aslında 7 m yüksekliğinin olduğu ve ön kısmında anıtla bağlantılı 30 x 35 m boyutlarında bir havuzun varlığı ortaya çıkarılmıştır (Özenir 1997). Ön yüz genişliği 7.02 m, doğu duvarı genişliği ise 3.6 m'yi bulan anıt, çok erken dönemlerden itibaren araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Hamilton (1842), Garstang (1929), Güterbock (1947), Bittel (1953 ve 1976), Arık (1956), Laroche (1958), Mellaart (1962), H. Gonnet-Bagana (1967), Alexander (1968), Behm-Blancke ve Rittig (1970), Naumann (1974 ve 1975), Neve (1971), Börker-Klahn (1982 ve 1993), Börker-Klahn ve Börker (1975), Erkanal (1980), Kohlmeyer (1983), Emre (1993b ve 2002) başlıca çalışmaları yapan kişilerdir. Yakın zamanlara ait çalışmalar ise Özenir (1997 ve 2001) ve Karauğuz (2002) tarafından yayınlanmıştır.

Anadolu Prehistoryası'nda Su Kültüne İlişkin Bilinenler

Tüm bu araştırmalar ve yeni buluntular sonrasında Eflatunpınar Anıtı'nın öncelikle su ile olan ilişkisini ortaya koymak gerekmektedir. Daha erken dönemlerde benzer bir yapı ya da uygulamaya ait izlerin varlığı bu tespiti kolaylaştırabilirdi ancak tam anlamıyla benzer bir uygulamadan söz etmek mümkün değildir.

Resim 1a. Eflatunpınar Anıtı (Emre 2002).

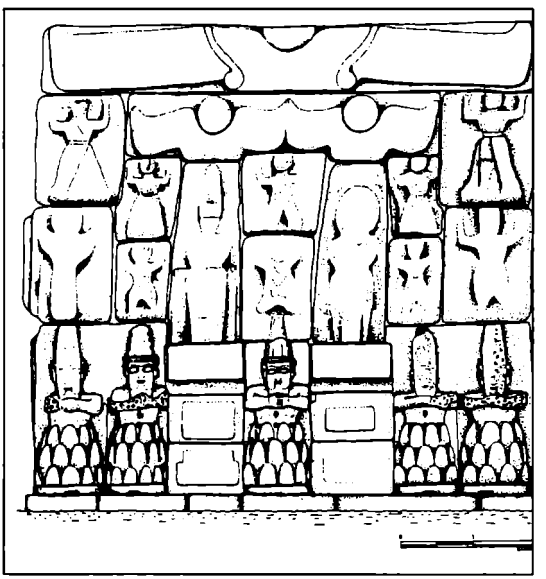
Resim 1b. Eflatunpınar Anıtı, cephe (Özenir 2000).

Yerleşik düzene geçişle birlikte, yani Neolitik Dönem'den itibaren su ve su kaynaklarına verilen önem kendisini göstermiş, yerleşmeler büyük çoğunlukla su kaynaklarına yakın yerlerde konumlandırılmıştır. Erken dönemlerde suyun kullanımı dönemin gereksinimleriyle sınırlı olsa da zamanla büyüme gösteren yerleşimlere teknik alt yapı da eklenerek gerekli su donanımları oluşturulmuştur. Belirtildiği gibi bu donanımların parçası olan havuz ya da barajlarda toplanan su, kanallar vasıtası ile gerekli yerlere ulaştırılabilmiştir.

Yukarıda da değinildiği üzere, Anadolu Prehistoryası'nda suyun asıl işlevi dışında ne gibi amaçlara hizmet ettiğini tam olarak gösterecek belgeler azdır. Buluntular arasında Gedikli Karahöyük ve Kınşkal Höyük'te (Alkım 1974: 821-830, Resim 104, Levhalar 273-278) basamaklarla doğal kaynak suyuna ulaşılan yapılar ele geçmiştir. Çeşitli yönleriyle su kültü uygulamalarına ışık tutacak bir bilgi de son dönem kazılarından olan Gre Vrike'den edinilmiştir. Birecik'in 15 km güneyi ve Karkamış'ın 10 km kuzeyinde yer alan, Eski Tunç Çağı'na tarihlenen Gre Vrike'de, kazılar sonucunda bahar ve hasat festivallerinin yapıldığı bir kült merkezi ortaya çıkarılmış ve su kültü ile ilişkili yapılar tespit edilmiştir (Ökse 2002: 53-74). Benzer yapıların varlığı Hitit İmparatorluk Dönemi'nden de tanınmaktadır. Boğazköy I no'lu tapınağın yanında, "Güney Bölge"nin güneyinde yer alan ve basamaklarla inilen benzer yapı, aynı amaçlı külte hizmet eden bir geç dönem yapısıdır (Neve 1969/70: 98-99, Levha 15:3, Resimler 3, 7).

Anadolu'da yazılı dönemlerin başladığı Orta Tunç Çağı'na ait kil tabletler, suyun hijyen ya da tarım dışında farklı bir amaçla da kullanıldığına işaret eden bilgiler vermiştir (Günbattı 2000: 73-88; Hout 2003: 129).

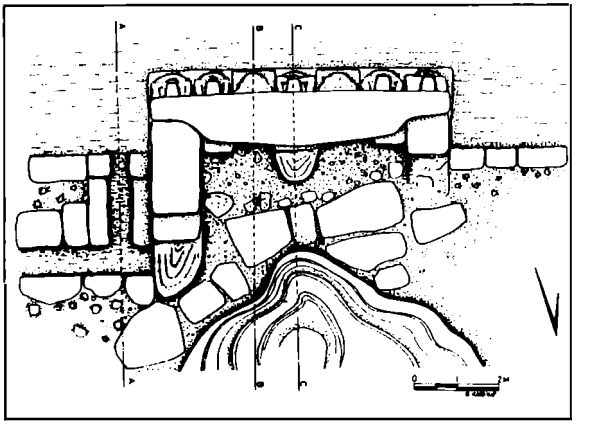
Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı üzere, Hitit Dönemi öncesi su kültüne işaret eden yapılar ve belgelerle Eflatunpınar Kutsal Havuz Anıtı arasında benzerlikler olsa da, anıt, yapısal özellikleri ve konumu itibariyle farklılık göstermektedir.

Resim 2a. Eflatunpınar Anıtı, cephe görünüm (Özenir 2000).

Eflatunpınar Kutsal Havuzu

İlk satırlarda belirttiğimiz gibi Eflatunpınar Kutsal Havuzu'nu şimdiye kadar yapılmış çalışmalar ışığında ve yeni bulgular doğrultusunda yeniden ele alarak değerlendirmek gerekmiştir. Söz konusu anıt üzerinde yer alan ve son kazılardan önce de görünür olan tasvirlere ait detaylı ikonografik çalışma daha önce yapılmıştır (Erkanal 1980: 288-289) (Resim 2). Bu çalışmaya göre ana sahne olarak ortada yer alan figürler dikkati çekmektedir. Sol tarafta tahtında oturan, sivri serpuş giyen tanrı figürü ile sağda geniş kenarlı yuvarlak bir serpuş giyen tanrıça yer almaktadır. Ortada, sağ ve sol yandaki alt bloklara

Resim 2b. Eflatunpınar Anıtı, üstten görünüm (Özenir 2000).

boğa adam tasvirleri, orta üst blok ve hizasındaki sağ ve sol bloklara da aslan adam tasvirleri kazınmıştır. Yürür vaziyette gösterilmiş olan boğa adamların kuyrukları bacaklarının arasında tasvir edilmiştir. Aslan adam tasvirleri kemerli, bir bacağı açıkta bırakan uzun etekleri içine kısa etek giymişlerdir. Boğa adamlar üzerlerindeki karışık yaratıkları taşırken, aslan adamlar tanrıların başları üzerine denk gelen bir çift kanatlı güneş kursunu taşımaktadırlar. En üstte ise bir kanatlı güneş kursu daha bulunmaktadır. Tasvirler çeşitli merkezlerden veya koleksiyonlardan ele geçen küçük heykeller (Emre 1993a: Resim 23, 1-3; Doğan 1970: 73-75 Levhalar I-II), veya mühür baskılarından tanındığı gibi (Delaporte 1923: Levha 125:5a), "Şarkışla Baltası" (Bittel 1976a: 299 no. 341; Bittel 1976b: 19-27 Levhalar VI-XII), "Megiddo Plağı" (Riemschneider 1954: T.96), "Şikago Diski" gibi eserler üzerinde de benzer anlatımlara rastlanılmaktadır.

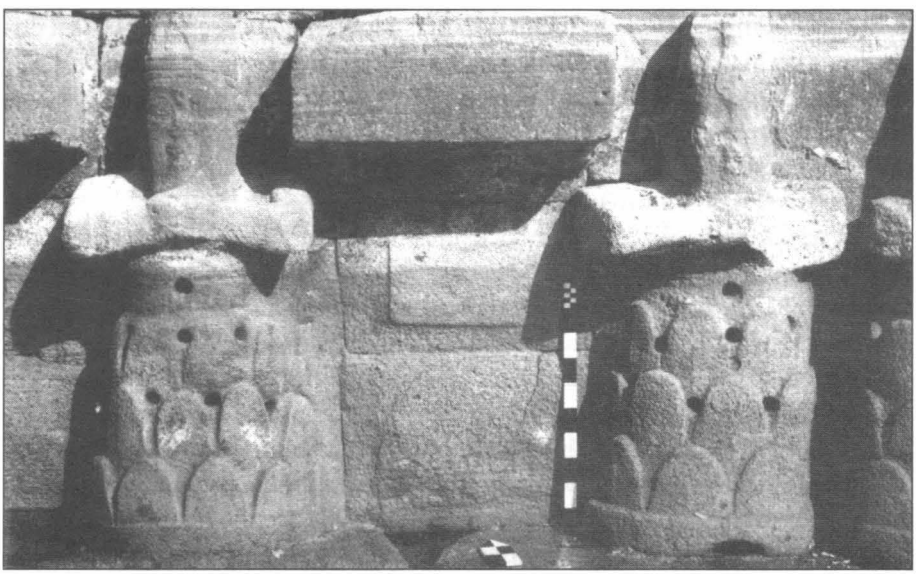
Anıtın özgün konumu ile ilgili olarak da çalışmalar yapılmıştır. Yaklaşık olarak anıtın 10 m gerisinde bulunan Aslantaş Blokları ile Beyşehir'in 16 km doğusunda yer alan tamamlanmamış Fasıllar Anıtı, Eflatunpınar'la ilgili olarak düşünülmüş ve tamamlama denemesi yapılarak bu iki yerde ele geçen blokların Eflatunpınar Anıtı'nın üzerinde yer alma olasılığı dile getirilmiştir (Mellaart 1962: 114 vd.). Daha sonraki çalışmalarda da benzer tamamlama denemeleri yapılmıştır (Orthmann 1964; Alexander 1968).

Bir başka çalışmada ise Aslantaş kaidesine ait olan parçalar 1/50 oranında küçültülerek maketleri yapılmış, sonucunda 9 ton ağırlığında olması gereken bu kaidenin 2.10 x 2.20 m boyutlarında olabileceği hesaplanarak bu yapıtla Eflatunpınar Anıtı'nın ayrı ayrı düşünülmesi gerektiği belirtilmiştir (Behm-Blancke ve Ritting 1970: 99). Anıt üzerinde bulunan yarım kurs kabartması ile yan yüzlerinden birinde yarım daire biçimli bir kurs bulunan fakat bugün yerinde olmayan taşın da anıtın üzerinde olabileceği vurgulanmıştır (Börker-Klahn ve Börker 1975: 1-41). Ancak bu bağlantının geçersizliğini savunan görüşler de mevcuttur (Mellaart 1962: 116; Erkanal 1980: 293). Her iki taş üzerindeki röliyef yüksekliklerinin farklılığı, anıt üzerinde dördüncü bir kursun gereksizliği, bu durumun genel görünüme uymayışı ve şimdiye kadar bilinen Önasya tasvir

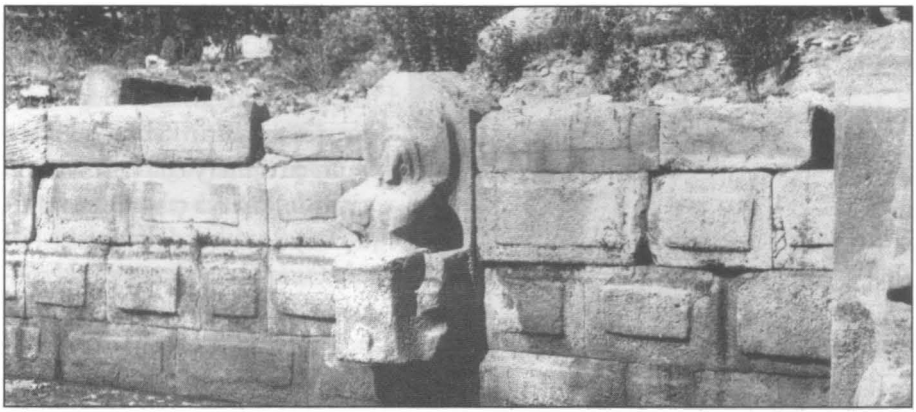
sanatında böyle bir betimlemenin tanınmaması, karşı tezin dayanaklarıdır (Erkanal 1980: 293).

Buraya kadar mevcut çalışmaları kısaca özetlemeye çalıştığımız Eflatunpınar Kutsal Havuz Anıtı'nda 1996 yılı itibariyle temizlik ve kurtarma kazıları başlatılmış, sonucunda anıt ayrı bir önem kazanmıştır. Son dönem kazılarında (Özenir 1997: 139; 2001: 37-38) ortaya çıkarılan yenilikler şunlardır:

1) Anıtın ön yüzünde yer alan 30 x 34 m boyutlarındaki kutsal havuzun ortaya çıkarılması.
2) Bilinen kabartmaların hemen altında yeni tasvirlerin keşfedilmesi.
   Anıtın daha önceki konumunda kabartmaların hemen altında, su seviyesinde bazı çıkıntıların varlığından söz edilmiş fakat anlamlandırılamamıştı (Naumann 1974: 467).
   Bu dönem kazılarıyla ortaya çıkarılan beş adet heykelin kolları göğüsleri hizasında dik olarak birleştirilmiştir. Sivri külahlı, badem gözlü, iri kulaklı ve sakallı tasvir edilen heykellerin etekleri dağ sıraları ile sembolize edilmiştir (Resim 3). Bu beş adet dağ tanrısının yükseklikleri 1.85 m yi bulmakta, benzer tasvirler Hitit sanatının başka örneklerinden de tanınmaktadır (Darga 1992: 110-112 Resimler 111 ve 112). Ayakta durur şekilde gösterilen tanrılardan iki başta yer alanlar anıt taş bloklarının üzerine işlenmiş, ortada yer alan üç adet tanrı ise anıta sonradan yerleştirilmiştir. Bu üç figür, etekleri üze-

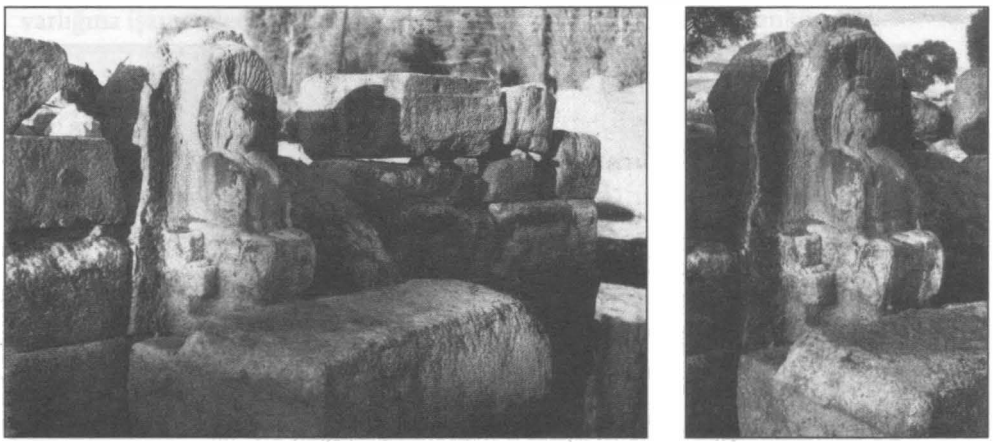
Resim 3. Eflatunpınar Anıtı, dağ tanrıları (Özenir 2000).

Resim 4. Eflatunpınar Anıtı, pınar tanrıçaları (Özenir 2000).

rindeki dağ sıralarında bulunan deliklerle de iki baştaki figürden farklılık gösterirler. Bu üç figürün başlıklarının oturduğu yuva zamanla açılmış hatta bazı araştırmacılara göre bu yuvalar adak eşyalarının bırakıldığı boşluklar olarak yorumlanmıştır.

3) Kuzey duvarı üzerinde yer alan, ellerini göğüsleri üzerinde kavuşturmuş oturur vaziyette, başlarında serpuş bulunan iki adet pınar tanrıçasının bulunması (Resim 4).
4) Anıtın karşısında güney duvarı üzerinde yer alan 6.00 x 8.50 m uzunluğundaki platform ile platformun anıta bakan yüzünde Güneş Tanrıçası ve Fırtına Tanrısı olarak yorumlanan (? tam olarak ele geçmemiş) tanrı çifti kabartmasıyla söz konusu platformun önünde korunabilen yüksekliği 85 cm olan

Resim 5. Eflatunpınar Anıtı, anıtın karşı cephesindeki sunakta bulunan tanrıça ve tanrı kabartması (Özenir 2000).

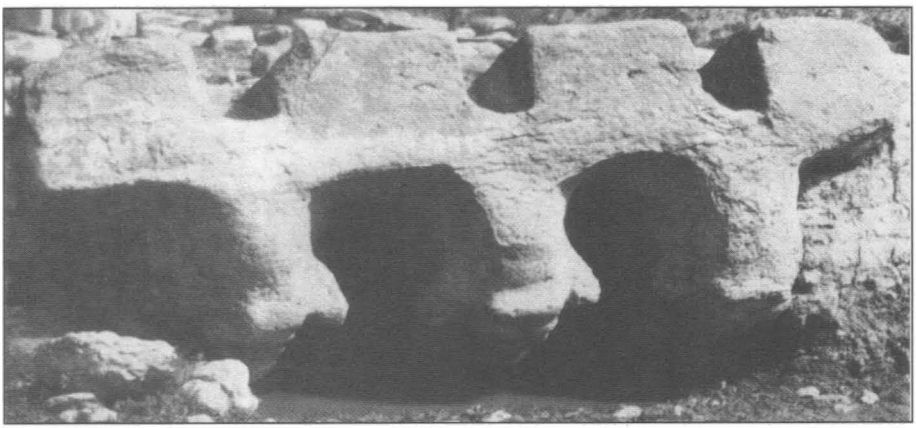
Resim 6. Eflatunpınar Anıtı, yürüyen tanrı ve kral ikilisini gösterdiği düşünülen kabartma parçası (Özenir 2000).

bir heykele ait üst kısmın ele geçmesi (Resim 5).

5) Doğu duvarı üzerinde kuzeye doğru yürürken gösterilen tanrı çiftinin (ya da tanrı ve kral çiftinin) ortaya çıkarılması (Resim 6).

Omuzdan yukarısı ele geçmeyen figürlerden öndeki figür bir ayağını açıkta bırakan uzun bir elbise giyerken arkadaki figür kısa etekli olarak gösterilmiştir. Figür sol eliyle belindeki bir hançeri(?) tutarken sağ eli öndeki figürün arkasına doğru uzatılmıştır.

6) Daha önceki yıllarda savak olarak düşünülen trahit blok tam olarak açığa çıkartılmış ve ön kısmında yer alan üç adet boğa protomu tespit edilmiştir (Resim 7). Batı duvarının güney duvarı ile birleşmesi gereken yerdeki 5 m uzunluğundaki boşlukla, yaklaşık aynı ölçülere ait bloğun (4.80 m) özgün yerinin burası olup olmadığı henüz bilinmemektedir. Ancak böyle kabul edilirse, blok üzerinde yer alan boğa protomlarının havuz içine yönlendirilmiş olduğu düşünülmektedir. Bu durum havuz duvarlarının dış yüzlerinin iyi işlenmemiş olmasıyla açıklanmıştır. Boğa protomlarının üzerinde yer alan oyuklar da ahşap ya da madeni heykellerin yerleştirildiği yuvalar olarak yorumlanmıştır.

Resim 7. Eflatunpınar Anıtı, savak olarak düşünülen trahit blok (Özenir 2000).

7) Havuzun içinde 12 adet boğa heykeli ve parçaları havuzun güneydoğu bölümü ile doğu duvarı üzerinde bulunmuştur. Boğa heykellerinin tümünün başları kırıktır ve bu parçalar henüz ele geçmemiştir. Kuzeybatı bölümünde ise iki adet yine başları kırık, bir tanesinin de gövdesi iki parça halinde ele geçen aslan gövdeleri tespit edilmiştir. Boğa ve aslanların belli bölgelerde yoğunlaşması dikkat çekicidir.
8) Havuzun batı kanadında yapılan çalışmalarda havuz içinde küçük buluntular ele geçmiştir. Buluntular arasında adak kasecikleri, topuz başlı bronz iğne, sadece üst kısmı ele geçen ve mataraya ait olduğu anlaşılan seramik parçası ile bir adet hiyeroglif yazıt parçası sayılmaktadır.

Tüm bu yeni buluntular ışığında anıtın dini yönünün ne kadar kuvvetli olduğu daha iyi anlaşılmıştır. Hitit dünyasından bir akarsuyun yanında ya da yakınında yer alan kaya anıtları zaten bilinmektedir ancak Eflatunpınar, yatay bir kaynak tabakası üzerinde bulunması ve doğal bir kaya üzerinde yer almaması yanında son dönemlerde ortaya çıkarılan buluntularıyla da diğer kaya anıtlarından ayrılmaktadır.

Sonuçlar

Anıtın yapılış amacı ile ilgili olarak ne gibi yorumlar getirmek mümkündür? Mitolojik ve yazılı belgeler bize ne tür ip uçları vermektedir?

Hitit Dönemi yazılı belgelerinde dini uygulamaların eksiksiz yerine getirilmesi kaygısı sonucunda tapınma, yani ritüellere ait pratiklerin uygulanması hakkında detaylı bilgi edinmemiz mümkün olmaktadır. Buna göre su, pek çok amaçla ritüellerde kullanılmaktadır. Fakat asıl konumuz olan doğrudan su kültünün varlığına işaret edecek anlatım ve uygulamalara da rastlamak mümkündür.

Yeraltı pınarlarının öteki dünyaya geçiş yolu teşkil etmesi (Hawkins 1990: 314; 1995: 44; Haas 1994: 327, 464) ayrıca tüm kötü olan şeylerin yer altından gelmesi sebebiyle tekrar oraya gönderilmesi adına yapılan uygulamalara ait belgeler su kaynaklarının önemini ortaya koymaktadır. Bir metinde (KUB XLI 8 II 21 vd.) nehir kenarına gelen bir kişi yeraltı tanrılarına bazı adaklarda bulunduktan sonra tüm kötülüklerin kutsal dağa, denize ve ırmakların derinliğine gitmesini ister. Bir başka metinde ise tanrı heykelinin kaynak kenarına getirildiğinden söz edilir (KBo II 8 IV 33', 35'). Hiyerarşik olarak tanrı metinlerinde bir bakıma ırmak tanrısının yerini belirleyen ve onların tanıklığına işaret eden belgeler de vardır (KBo V 9 IV, 18 sv, I ,24). Pınarlara ait ritüellerin belli kurallarla yapıldığını ve yapılamaması durumunda duyulan sıkıntıyı yansıtan metinlerse (KUB XIII 2 III 4,8) su kültünün önemine işaret eden diğer belgeleri oluşturur.

Ayrıca metinlerde su kaynağı ile ilgili olarak oturur vaziyette kadın heykelciklerinin yapıldığından (KUB XVII 35 III + KUB XLVI27; KUB XLVIII 113,114 ; KUB LI 23; KBo II 1II 32-35; KBo II 13 Ay. 21-24) ve yedi adet kutsal kaynağa yapılan kurbanlardan (KUB XV 34 Ay. III 23-55) da bahsedildiği belirtilmiştir (Karauğuz 2002: 56-57).

Bereketle ilgili mitolojik belgelerden de su ve suyun önemini anlamak mümkün olmaktadır. Mevsimlerle ilişkili olarak bereket ve kuraklık dönemlerinin hayat döngüsü ile olan bağlantısı pek çok mitolojik hikâyeye konu olmuş, bereket tanrılarının su kaynakları yoluyla kaybolmaları (yeraltına inmeleri) ve sonra yeniden ortaya çıkmaları (yeryüzüne çıkmaları) anlatılmıştır. Hitit mitolojisinde de bereket tanrısı Telipinu'nun benzer şekilde kaybolduğu ve sonra çeşitli adaklarla dönüşünün kutlandığı bilinmektedir. Hititlerin bahar bayramı *AN.TAH.SUM* kutlamaları da bu uygulamalara örnek teşkil eder (Güterbock 1960: 80-89). Ayrıca bu yazılı belgelerden belli mevsimsel festivallerde şehir dışına çıkılarak tanrı ya da tanrılara tapınımlar yapılıp belli sunularda bulunmak üzere su kenarlarındaki *huwasi*'lere gidildiği ve bu kutlamalara kralların da katıldığı bilinmekte, festivallerin coğrafi dağılımı yapılamasa da IV. Tudhalia'nın bu festivallere katılmayı sevdiği, önem ve mesafesine bakmadan katıldığı da anlaşılmaktadır (Carter 1962: 39-50).

Hitit dünyası içinde din, tanrıları memnun etmenin asıl olduğu bir anlayışa dayanmış ve ancak bu şekilde sağlık, huzur ve bereketin mümkün olabileceği düşünülmüştür. Bu sebeple tanrılar adına yapılan uygulamalar büyük önem taşımış ve eksiksiz yerine getirilmesi için kayıtlar özenle tutularak, tanrıları memnun edecek tapınak ya da açık hava tapınım yerleri inşa edilmiştir.

Yukarıda bahsedilen Eflatunpınar Kutsal Anıt Havuzu'nun işlevine açıklık getirebilecek yazılı ve arkeolojik belgeler, anıtın dini anlamını desteklemekte ve su kültüne işaret etmekle birlikte gerek anıtta gerekse anıtın yakın ve uzak çevresindeki höyüklerde yapılacak çalışmalar ileride daha kesin sonuçlara ulaşmamızı sağlayacaktır.

Önemli bir yol güzergahı üzerinde bulunan anıtın pek çok işlevi arasında imparatorluk olmanın gereklerine, dolayısıyla farklı kökendeki toplulukların bir arada ve uyum içerisinde yaşamasına hizmet etmek gibi politik bir anlam taşıdığı da akla gelmektedir. Hitit Kralları'nın tanrılarca kutsanma onuruna (Mellaart 1962:113) ve ayrıcalığına eriştiği mesajı bu görkemli anıtta dikkati çeken bir diğer unsur olarak karşımıza çıkar.

Son dönemlerde Boğazköy ve Kuşaklı kazılarından gelen ve su kültüyle ilişkilendirilen havuz ve yapılara ait bulguların varlığı ile, Anadolu toprakları için her zaman önemini korumuş olan suyun ve dolayısıyla su kültünün Hitit dünyasındaki anlamı daha da kuvvetlenmiştir. M.Ö. 13. yüzyıl sonlarına tarihlenen

Eflatunpınar Anıt'ı, gerek konumu ve dinsel işlevi gerekse imparatorluğun gücünü göstermesi açısından birden çok amaca cevap veren Hitit taş sanatının önemli bir yapısıdır.

Kaynakça

Alexander, R. L. (1968) "The Mountain God at EflatunPınar." *Anatolica*, 2, s. 77-85.

Alkım, B. U. (1974) "A subterranean construction at Kırışkal." *Mansel'e Armağan* (Mélanges Mansel) 2 içinde, Ankara: Türk Tarih Kurumu 7, s. 821-830.

Arık, R. O. (1956) *Ankara, Konya, Eskişehir, Yazılıkaya Gezileri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Behm-Blancke, M., Rittig, D. (1970) "Der "Aslantaş" von Eflatun Pınar." *Mitteilungen Der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin*, 102, s. 89-99.

Bittel, K. (1953) "Beitrag zur Eflatun-Pınar." *Bibliotheca Orientalis*, 10, s. 2-5.

Bittel, K. (1976a) *Die Hethiter*. Münih: Beck.

Bittel, K. (1976b) *Beitrag zur Kenntnis hethitischer Bildkunst*. Heidelberg: Carl Winter.

Börker-Klahn, J. (1993) "Noch Einmal EflatunPınar." M. J. Mellink (der.) *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Its Neighbors. Studies in Honor of Nimet Özgüç* içinde, Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 339-355.

Börker-Klahn, J. (1982) *Altvorderasiatische Bildstelen und Vergleichbare Felsreliefs*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Börker-Klahn, J. ve Börker, C. (1975) "Eflatun Pınar. Zu Rekonstruktion, Deutung und Datierung." *Jahrbuch des Deutschen Archaologischen Instituts*, 90, s. 1-41.

Carter, C. W. (1962) *Hittite Cult-Inventories*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Şikago Üniversitesi, Şikago.

Darga, M. (1992) *Hitit Sanatı*. İstanbul: Akbank.

Delaporte, L. J. (1923) *Catalogue des cylindres cachets et pierres gravées de style oriental. Musée du Louvre II*. Paris.

Doğan, S. (1970) "Çiftlik heykelciği." *Anadolu*, 14, s. 73-75.

Emre, K. (1993a) "A group of Hittite statuettes from Alaca Höyük." *Istanbuler Mitteilungen*, 43, s. 235-244.

Emre, K. (1993b) "The Hittite dam of Karakuyu." *Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan*, 7, s. 1-17.

Emre, K. (2002) "Felsreliefs, Stelen, Orthostaten." *Die Hethiter: Das Volk der 1000 Götter* içinde, Bonn: Theiss, s. 218-233.

Erkanal, A. (1980) "Eflatun Pınar anıtı." G. Renda (der.) *Bedrettin Cömert'e Armağan* içinde, Ankara: Hacettepe Üniversitesi özel sayı, s. 287-301.

Garstang, J. (1929) *The Hittite Empire*. Londra: Constable and Company.

Gonnet-Bağana, H. (1967) "Arkeolojik belgelere göre Eti Güneş kursları." *Anadolu*, 11,

s. 161-166.

Günbattı, C. (2000) "Eski Anadolu'da "su ordali." *Anadolu Arşivleri*, 4, s.73-88.

Güterbock, H. G. (1960) "An outline of the Hittite AN. TAH. SUM festival." *Journal of Near Eastern Studies*, 19, s. 80-89.

Güterbock, H. G. (1947) "Eski ve yeni Eti abideleri." U. İğdemir (der.) *Halil Edhem Hatıra Kitabı*, Cilt 1 içinde, Ankara: Türk Tarih Kurumu 7, s. 48-58.

Haas, V. (1994) *Geschichte der hethitischen Religion*. Leiden: Brill.

Hamilton, J. W. (1842) *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia II*. Londra.

Hawkins, D. J. (1995) *The Hieroglyphic Inscription of the Sacred Pool Complex at Hattuşa (Südburg)*. Wiesbaden: Harrassowitz.

Hawkins, D. J. (1990) "The new inscription from the Südburg of Boğazköy-Hattuşa." *Jahrbuch des Deutschen Archaologischen Instituts*, s. 305-314.

Hout van den, T. (2003) "Ordal (ordeal)." B. Ebeling (der.) *Reallexikon der Assyriologie* içinde, Berlin: Walter de Gruyter 10, s. 129-130.

Karauğuz, G. (2002) "M.Ö. II. Binde Konya Bölgesi Hitit kaya anıtları ve yazıtları üzerine bazı gözlemler." *2001 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, Ankara, s. 54-103.

Kohlmeyer, K. (1983) "Felsbilder der Hethitischen Großreichzeit." *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 15, s. 7-154.

Laroche, E. (1958) "Eflatun Pınar." *Anadolu*, 3, s. 43-47.

Melleaart, J. (1962) "The Late Bronze Age Monuments of Eflatun Pınar and Fasıllar near Beyşehir." *Anatolian Studies*, 12, s. 111-117.

Muscarella, O. W. (1974) *The Norbert Schimmel Collection*. New York: Philipp von Zabern.

Naumann, R. (1975) *Eski Anadolu Mimarlığı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Naumann, R. (1974) "Einige Beobachtungen in Eflatun Pınar." *Mansel'e Armağan (Mélanges Mansel)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 467-474.

Neve, P. (1971) *Regenkult-Anlagen in Boğazköy-Hattusa: Ein Deutungsversuch*. Tübingen: Wasmuth.

Neve, P. (1969/70) "Eine Hethitische Quellgrotte in Boğazköy." *Istanbuler Mitteilungen*, 19/20, s. 97-107

Orthmann, W. (1964) "Hethitische Götterbilder." K. Bittel (der.) *Vorderasiatische Archaologie: Festschrift A. Moortgat* içinde, Berlin: Gebr. Mann., s. 221-229.

Ökse, T. (2002) "Gre Virike: Fırat kenarında bir M.Ö. 3. Bin kutsal alanı." *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 19/2, s. 53-74.

Özenir, S. A. (2001) "Eflatunpınar "Kutsal Anıt-Havuz" (1996-2000)." *2000 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, Ankara, s. 35-66.

Özenir, S. A. (1997) "Eflatun Pınar Hitit anıtı 1996 yılı temizlik ve kazı çalışmaları." *Müze Kurtarma Semineri* 8, Ankara, s. 135-157.

Riemschneider, M. (1954) *Die Welt der Hethiter*. Stuttgart: Gustav Kilpper.

11

Delos'daki VI. Mitradates Anıtı ve Hellenistik Dönemde Krallık Modeli

BURCU ERCİYAS

M.Ö. 120-63 yılları arasında yaşamış olan Pontus kralı VI. Mitradates'i cesur, yenilmez bir kahraman ve Roma'ya meydan okuyan politikaları ile gerçek bir lider olarak görmek elbette mümkün, nitekim modern tarihçiler Büyük İskender'e benzettikleri Küçük Asya'nın hâkimi VI. Mitradates'den övgü ile söz ederler. Ancak Mitradates'in M.Ö. 88 yılında Batı Anadolu'da 80 ila 150 bin Romalı ve İtalyan'ın ölümüne sebep olduğu (her ne kadar sayılar abartılı da görünse) kabul edilirse, bugün hayal bile edilemeyecek bir acımasızlıka karşılaşılır. M.Ö. 102/1 yıllarında Ege Denizi'nde yer alan Delos adası Poseidon Aisos ve Dioskuri-Kabiri rahibi Atina'lı Helianax da Mitradates için mermer bir anıt yaptırırken, yaklaşık on yıl sonra Batı Anadolu, Ege adaları ve ana kara Yunanistan'da yaşanacakları hayal bile edemezdi.

VI. Mitradates M.Ö. 120 yılında tahta zorunlu olarak geçtiğinde sadece on iki yaşında idi. Doğu kültürüne uygun bir şekilde eğitilmiş, hatta çocukluğunun yedi yılını belki bir suikasta kurban gitmemek belki de güçlü bir erkek, iyi bir süvari, ve tabii iyi bir okçu olabilmek için ormanlarda geçirmişti (Just. *Epit.* 37.2). Mitradates'le ilgili alışılmadık başka hikâyeler de vardır. Mesela Mitradates'in doğduğu ve daha sonra tahta geçtiği yıllarda bir kuyruklu yıldızın yetmiş gün boyunca gökyüzünde yandığı söylenir (Just. *Epit.* 37.2). Ayrıca, Mitradates'e henüz bir bebek iken şimşek çarptığını da antik kaynaklardan öğreniyoruz.[1] Büyük İskender ve daha sonra Roma İmparatoru Augustus hakkında da benzer hikâyelere tarih kaynaklarında rastlanır.[2] Mitradates'in azmini ve başarısını bu tanrısal hikâyele-

1 Dionysos'un annesi Semele'ye de, Dionysos'a hamileyken yıldırım çarpmıştır (Plut. *Mor.*624B). McGing bu bilgilerin Mitradates ailesinin Pers geçmişine bağlılığını ve Mitradates-İskender ilişkisini anlamakta önemli rolü olduğunu düşünmektedir. Ayrıca Mitradates'in Dionysos'un ismini *epithet* olarak kullanmış olması da bu ilişkinin önemini vurgulamaktadır.

2 Büyük İskender'in annesi Olympias, İskender'e hamileyken rüyasında karnına şimşek çarptığını görmüştür: Plut. *De Alex.Fort.*2.2. Yine Augustus'la ilgili, bir duvar parçasına şimşek çarptığı, ki bu şehrin bir vatandaşının günün birinde dünyaya hükmedeceği anlamına gelmektedir, Apollo'nun oğlu olduğu ve benzeri hikâyelerde anlatılır: Suetonius *Augustus*, 44-5.

re bağlamak tabii ki mümkün değildir, ancak Hellen ve Doğu kültürleri etkisindeki zengin altyapısı bölgesel politikalarında başarılı olmasına yardım etmiş olmalıdır.

Mitradates tahta geçtikten kısa bir süre sonra Kırım ve Kuzey Karadeniz Bosporan Krallığı'nı ele geçirmiştir. M.Ö. 1. yüzyılın başlarında Pontus Krallığı neredeyse bütün Karadeniz çevresine hâkim olmuştur. Ancak Mitradates Karadeniz kıyıları ile yetinmeyip kuzey bölgelere düzen getirdikten hemen sonra Küçük Asya'da seyahat ederek, bazı kaynaklara göre, yayılma planlarını oluşturmaya başlamıştır (Glew 1977: 390; Just. *Epit.* 37.3). 108 yılında Paflagonya'yı, ve hemen arkasından Galatya'yı ele geçirmiş, daha sonra Kapadokya tahtına önce yeğeni VII. Ariarathes'i ve sonra onu öldürerek oğlu IX. Ariarathes'i yerleştirmiştir. Bu genişlemeden rahatsız olan Bitinya kralı III. Nikomedes Roma'ya başvurmuş, Kapadokya ve Paflagonya'da durumun gerginleşmesi, Bitinya kralı ile ittifakın sona ermesi ve bölgedeki genel istikrarsızlık Roma'nın bölge meselelerine karışmasına sebep olmuştur. Mitradates Roma güçleri ile karşı karşıya gelmeden hemen önce adamlarını toplayarak etkili bir konuşma yapmış, bu konuşmasında Romalıları dişi kurt tarafından emzirilmiş, çoban, kahin, köle ve sürgün bir millet olarak betimlemiştir (Just. *Epit.* 38.4-5). Mitradates önceleri başarı ile ilerleyerek Romalı komutanlar Aquilius, Oppius ve Cassius'u geri çekilmeye zorlamış ve birçok batı Anadolu kentini ele geçirmiştir. İşte bu başarıların ardından kentlere Romalı ve İtalyalıları öldürmelerini emrederek büyük bir soykırıma sebep olmuştur (Badian 1976: 110-1).[3] Roma ve İtalyalıları öldüren batı Anadolu kentlerine özgürlük, borçları olanlara muafiyet, kölelere vatandaşlık sözü vermiştir. Maalesef antik kaynaklar bu konuda fazla bilgi vermemektedirler ancak bu olayın etkisi Anadolu'da ve İtalya'da uzun süreler hissedilmiş olmalıdır. Buna rağmen zafer sarhoşluğu çok kısa sürmüş ve Yunanistan'da aldığı yenilgilerden sonra Küçük Asya'da da kentlerin desteğini kaybetmiştir. Galatlı soyluları davet ettiği Bergama'da öldürmesi bölgede rahatsızlık yaratmış, Ephesos'un öncülüğünde Tralles, Hypaepa, Mesopolis, Sardis, Smyrna ve Kolophon'da isyanlar baş göstermiştir (App. *Mith.* 48). 85 yılında Sulla ile Dardanus'da bir araya gelmek zorunda kalan Mitradates bölgedeki genel istikrarsızlık ve kendi yönetim hataları yüzünden birinci savaştan yenik ayrılmıştır. Mitradates Roma ordusu ile iki kere daha karşılaşmış, birincisini kazanmış ancak ikincisinde ülkesini terk ederek kuzey Karadeniz'e kaçmak zorunda bırakılmıştır. M.Ö. 63 yılında Kolkis'te intihar ettiği sanılmaktadır.[4]

3 Appianus (*Mit.*22, 23) Romalı ve İtalyalıların Asya kentlerinden çektiklerine kısaca değinmiştir.

4 Mitradates'in ölümüyle ilgili bkz. Plut., *Pomp.*41,2; Livy, *Per.*52; Justin 37.1.9; App., *Mit.*102, 107; Dio Cass., 36.50.2; 37.2; 37.13.3.

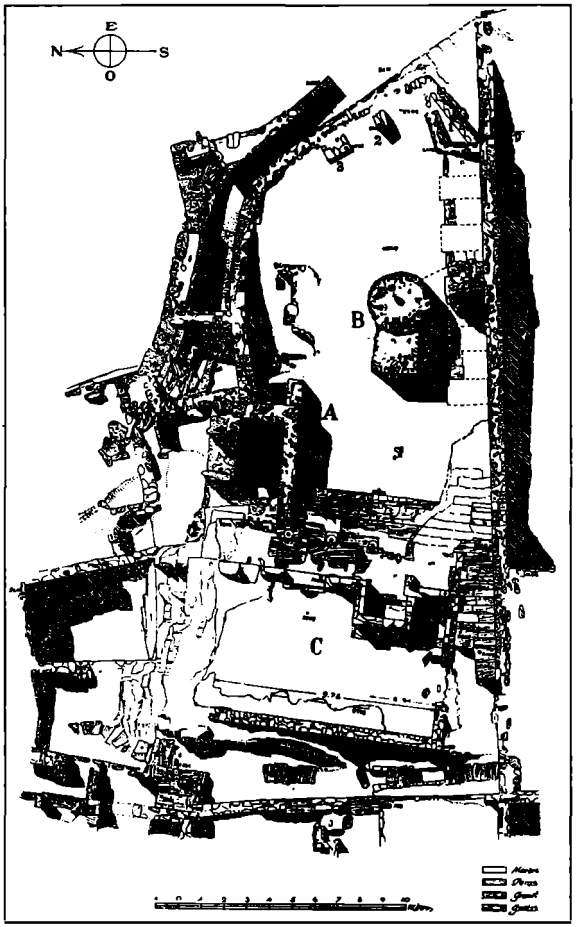
Mitradates'in krallığı boyunca, ki bu yaklaşık kırk yıl sürmüştür, Pontus krallığı alan olarak en geniş ve askeri olarak da en yoğun ve etkin hale gelmiştir. Daha önce babası ve dedelerinin müttefiği olan Roma'ya kafa tutmuş ve İyonya kentlerini egemenliği altına almıştır. Bu büyüme bir askeri başarının yanı sıra Mitradates'in kişisel hırsının da sonucu olarak görülmelidir. Pontus krallığının sonunu getiren de bu hırs ile birlikte Roma'nın engellenemez yayılışı olmuştur.

Bu zorlu yıllardan önce Mitradates'in varlığını tüm Ege'ye, Hellenlere ve tabi Romalılara duyurabilmek için Delos adası Apollon kutsal alanında mermer bir anıt yaptırıldı. Hellenistik dönemde kralları onurlandırmak amacı ile yazıtlar dikilmesi, anıtlar yapılması ve hatta kültler oluşturulması oldukça sık rastlanılan bir olgu idi. Seleukos'lar, Ptolemaios'lar, Attalos'lar ve Kommagene kralların birçoğu bu tür onurlara layık görülmüşlerdir. Mesela, Iasos, M.Ö. 197'de Antiokhos kentlerini Makedonyalı V. Philippos'tan kurtardıktan sonra krala bir kült armağan etmiştir (Price 1984: 30 n. 26) Aynı şekilde Antiochus ve Laodike'ye Teos'da, Ptolemaios'lara da Trakya'dan Likya'ya birçok kentte kültler oluşturulmuştur (Price 1984: 31; Hermann 1965; *IG* XII Ek. 122; *SEG* IX, 5; Robert 1966; Habicht 1956: 109-123).

Her ne kadar Pontus krallığı varlığının büyük bir bölümünde coğrafi sınırları bakımından yukarıda bahsi geçen krallıklar hatta imparatorluklar kadar büyük olmasa da, özellikle Delos adası üzerinde varlık göstermekten geri kalmamıştır. Delos adasının Atina'nın kontrolünde olduğu M.Ö. 166-88 yılları arasında adada yüz yirmi beş büst dikilmiştir. Bunlardan elli tanesi kraliyet portresidir. On altısı Ptolemaios'lara, on biri Seleukos'lara ait büstün yanı sıra on adet Pontus büstü bulunmuştur. Pontus krallarının Delos adasında varlık göstermeye başlamaları ikinci yüzyılı bulmuş olmasına rağmen büst sayısının yüksek olması oldukça ilgi çekicidir. Bu olgu da sadece VI. Mitradates'in değil ondan önceki kralların, yani dedesi Pharnakes ile babası V. Mitradates'in Ege'de varlık göstermeye başladıklarını ve hatta Ptolemaios ve Seleukos'larla en azından propaganda rekabetine girmiş olduklarını gösterir.

Bu rekabetin en gösterişli tanığı ise kuşkusuz Mitradates için Delos adasında Samotrake'nin Yüce Tanrılarına adanmış kutsal alanda inşa edilmiş mermer anıttır. Alanda bulunan yazıt, anıtın, kült heykellerinin ve donatımın Poseidon Aisios ve Dioskuri-Kabiri rahibi Atina'lı Helianax tarafından, Hellen ve Roma halkı adına tanrıları ve Mitradates Eupator Dionysos'a ithaf edildiğini belirtmektedir (*IDélos* 1562). Bu ithafa iki heykel kaidesinde daha rastlanmıştır.[5] Anıta ait temeller, kutsal alan temenosunun kuzeybatı köşesinde, en yüksek terasa

5 *Heroon*'da bulunan ikinci bir heykel kaidesinde, Helianax'ın Ekekratus'un *arkontes* olduğu dönemde Poseidon Aisios, Samotrake'nin Yüce Tanrıları ve Dioskuri-Kabiri rahibi olduğu yazılıdır: *IDélos* 1563.

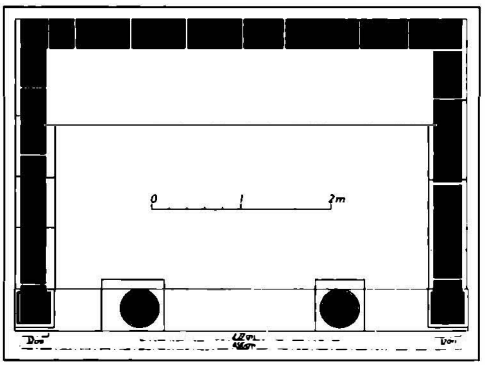
Resim 1. Delos, Samotrake'nin yüce tanrılarına adanmış kutsal alan (Chapouthier 1935, Resim 11'den uyarlama).

ulaşan basamakların hemen yanında bulunmaktadır (Resim 1). Anıt, M.Ö. 102/1 yılında yapılmış olup daha eski bir yapı kompleksinin parçasıdır (Chapouthier 1935). Dördüncü yüzyılda Dioskuri-Kabiri için ayrılmış alan, ada Atina'nın kontrolüne geçtikten sonra Samotrake tanrılarına adanmış, ve 132/1 tarihinde genişletilmiştir.

Mitradates anıtı 5.20 x 3.60 m boyutlarında dörtgen planlı küçük bir yapıdır (Resim 2). Binanın yüksekliği ante, epistil ve friz bloklarından 3.345 m olarak tahmin edilmektedir. Yapının güney kısmı açık bırakılarak, alınlık iki adet İyon sütunu ile desteklenmiştir (Resim 3). Bu sütunların kaideleri Attik, İyon başlıklarının volütleri ise sık rastlanan türdendir (Chapouthier 1935: 22). Anıtla bağlantılı herhangi bir kült etkinliğine dair ipucuna rastlanmamıştır ancak anıtın Delos adası üzerinde, Dioskuri-Kabiri kutsal alanı içerisinde olmasının bir anlamı olmalıdır.

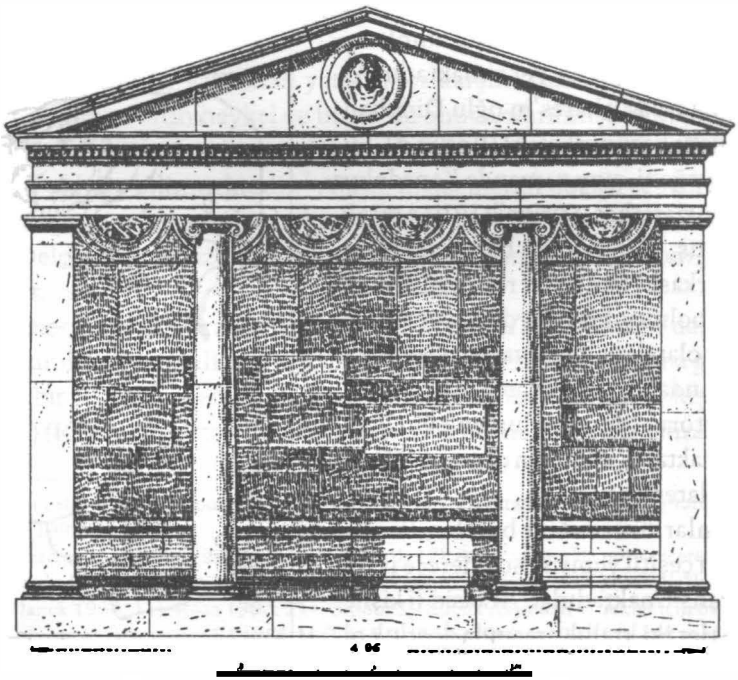
Dioskuri-Kabiri Hellenistik ve Roma İmparatorluk dönemlerinde askeri başarının simgesi haline gelmişlerdir. Dioskuri-Kabiri ikonografisi de bu anlamda krallar ve imparatorlar tarafından sıklıkla kullanılmıştır (Poulsen 1991). Dioskur'lara VI. Mitradates döneminde bronz kent sikkelerinde rastlanır. Bu sikkelerin ön yüzünde kanatlı bir genç erkek kafası, arka yüzünde ise Dioskuri başlıkları arasında *cornucopia* ve üzerinde sekiz kollu yıldız bulunmaktadır (*SNG-BMWS* 655). Bu betimlemeler dışında Pontus krallığı ile Dioskur'lar arasında herhangi bir bağa rastlanmamıştır. Bu nedenle, Mitradates'in Dioskur sembollerini diğer Hellenistik kralları örnek alarak askeri başarı simgesi olarak kullanmış olması mümkün görünmektedir. Anıtın Dioskuri-Kabiri kutsal alanında

yer almasının sebebi de, belki Mitradates'in rahip Helianax'la özel dostluğu ile açıklanabilir.

Resim 2. Delos, Mitradates Anıtı, plan (Chapouthier 1935, Resim 55'den uyarlama).

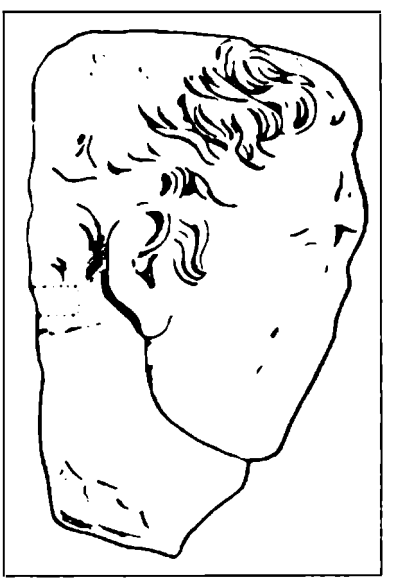
Anıtın en sıradışı özelliği kalkanlı friz ve alınlığıdır. Alınlığın üzerinde bulunan kalkanın yanı sıra, anıtın içinde, üçer tane yan duvarlarda, altı tane de arka duvarda olmak üzere on iki kalkan daha bulunmaktadır. Kalkanların üzerinde bulunan büstler ağır hasar görmüşlerdir. Bu büstler dışdaki düz, içteki içbükey iki sıra korona ile çevrelenmiştir. Büstlerin omuz ve göğüs kısmı ana blok üzerine işlenmiş, portreler ise ayrıca yapılarak demir çiviler yardımı ile ana bloğa eklenmişlerdir. Büstlerin bu kadar ağır hasar görmesi ve portrelerin biri dışında hepsinin kayıp oluşu binanın kasıtlı olarak zarara uğratılmış olabileceğini düşündürmektedir. Gerçekten de, ele geçen tek büst üzerindeki çekiç veya benzeri bir alete ait izler de bu

Resim 3. Delos, Mitradates Anıtı, cephe (Chapouthier 1935, Resim 56'dan uyarlama)

düşünceyi desteklemektedir (McGing 1986: 90; Bruneau and Ducat 1968: 673-4; Webb 1996: 142). Antik kaynaklarda yer almasına karşın, Hellenistik dönemde *damnatio memoriae'a* çok sık rastlanmamıştır. VI. Mitradates'in Roma ile savaşları sonucunda birçok Hellen kenti ağır hasara uğramış ve kayıplar vermiştir. Bu durumda savaşın sebebi olan kişi için yapılmış bir anıtın tahrip edilmesi şaşırtıcı olmamalıdır. Ancak şaşırtıcı olan, o dönemde böyle bir yıkımın, öfke ifadesini ve dolayısıyla da çok güçlü bir tepkiyi dile getiriyor olmasıdır.

Kalkanların üzerindeki büstler Mitradates'in dostlarını, saray ahalisini, yabancı yandaşlarını ve iş ilişkisi olan kişileri betimlemektedir. Roma döneminde aristokrat kimselerin evlerinde atalarına ait büstlerin sergilendiği bilinmektedir, ancak böyle bir ikonografinin benzerine Hellenistik dönemde rastlanmamıştır. Uygulama Roma'dan ödünç alınmış olabilir fakat Roma'da bile büstleri kamusal alanlarda görmek mümkün değildir. Ayrıca Delos'daki anıtta yer alan büstler Mitradates'in atalarına değil, dostlarına ve yakınlarına aittir. Bu açıdan da Roma'daki benzerlerinden ayrılmaktadır.

Portrelerin ait olduğu kişiler yazıtlar yardımı ile tanımlanmıştır (*IDélos* 1552, 1570-4, 1576, 1581-2). Buna göre; batı duvarında Eupator'un *suntraphos*'u (çocukluk arkadaşı) Hermaeus oğlu Gaius, Mitradates'in özel sekreteri Antipater'in oğlu (ismi silinmiştir), Philetaerus'un oğlu Dorylaus, ve Mitradates'in babası Euergetes'in Ege'deki asker alımlarından sorumlu temsilcisi yer almaktadır. Arka duvarda ise Mithares'in oğlu Diophantus (ki büstü korunmuştur) (Resim 4), Eupator'un yeğeni, aynı zamanda Kapadokya kralı VII. Ariarathes, Suriye'li VIII. Antiokhos Grypus, Helianax'ın babası Asclepiodorus, Arkasid'lerden bir resmi görevli, ve yazıtı kaybolmuş bir büst daha yer almaktadır. Son olarak doğu duvarında ise Arkasid krallarından II. Mitradates, VI. Mitradates'in doktoru, Menophilus'un oğlu Papias bulunmaktadır. Alınlığın ortasındaki büst VI. Mitradates'e aitti.

Resim 4. Delos, Diophantus büstü (Chapouthier 1935, Resim 38'den uyarlama).

Kalkanlar üzerindeki büstler, Pontus krallığının çeşitli yapısını son derece iyi bir şekilde yansıtmaktadırlar. Arkasid'li kişilere ait büstler iki krallık arasında dostluk olduğunu düşündürmektedir veya en azından dostluk varmış gibi gösterilmek isten-

miştir (McGing 1986: 91). Diğer büstler Hellenlere, Pontus şehirlerinde yaşayan Hellen isimli kişilere, ve doğu krallıklarından kişilere aittir. Bu Hellenle doğuluyu bir arada gösterme eğilimi de anıtın diğer birçok özelliği gibi oldukça sıradışıdır. Sadece Delos üzerindeki diğer anıtlar arasında değil, tarihsel dönemi içerisinde de bu açıdan ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Gerçekten de İskender lahtinden bu yana Hellenler ve Persler ne dost ne düşman olarak bir arada gösterilmemişlerdir.[6] Tabii bu tasarım, Pontus krallığının ve Mitradates'in ailesinin Pers kökeninin etkisi dışında, bunu tanıyan ve anıtın inşasını bu şekilde tasarlayan rahip Helianax'ın da cesaretini ve erdemini göstermektedir. Her ne kadar Kommagene kralı I. Antiokhos'un Hellen ve Pers atalarını tasviri kadar aleni olmasa da (Kleiner 1983) bu anıtta yer alan Hellen ve Pers ögeleri Mitradates'in de ikili atalarını anımsatmaktadır.

Bu ikili ifadenin kuvvetinin, resmedilen kişilerin kostümlerinin birbirine benzerliği ile de yumuşatılmış olduğu göze çarpar. Anıt üzerinde dört çeşit askeri kostüm bulunur (Webb 1996: 142). Aynı kostümler hem Hellenler hem de doğulular tarafından giyilmiştir. Kostümlerin benzerliği de göz önünde bulundurulursa, uzaktan bakıldığında anıtın çok sıradışı bir görüntü vermemiş olduğu düşünülebilir. Belki de kutsal alan ziyaretçilerinden birçoğu zaten ne anıtı yakından inceleme fırsatı buluyordu ne de yazıtları okuma becerisine sahipti.

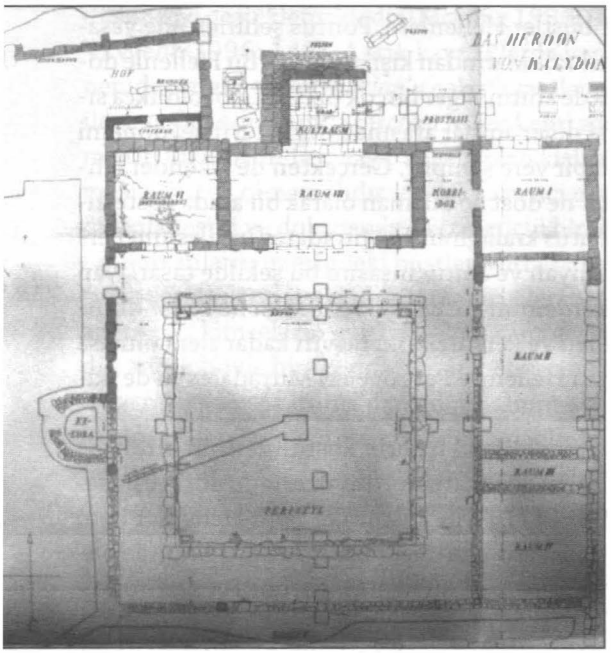
Hellenistik krallar yaptıkları yardımlara karşılık olarak şehirler tarafından mermer, bronz ve altın heykel ve büstlerle onurlandırılmışlardır. M.Ö. 2. yüzyıldan itibaren kralın portresi bulunan altın işlemeli kalkanların da yaygın bir adak şekli olduğu bilinmektedir.[7] Ancak malzemenin doğası sebebi ile elimize ulaşan örnek olmadığı gibi başka kaynaklarda tasvirine de rastlamak son derece zordur. Delos anıtının üzerindeki büstlü kalkanların bu gelenekten geldiği varsayılabilir.

Imagines clipeatae'lara tek diğer örnek, Kalydon'daki *Heroon*'da, kutsal içerikte kullanılmış olan kalkanlardır.[8] Kalydon Heroa'sı Delos anıtına göre çok daha büyük bir yapı olup, peristil etrafında yedi oda ve bir *exedra*'dan oluşur (Dyggve vd. 1934) (Resim 5). Orta odalardan ulaşılabilen kült odasında kahramanın me-

6 İskender Lahti bugün İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde bulunmaktadır. Lahitin detaylı anlatımı için bkz. Pasinli (1999: 85-101).

7 Altın bezemeli kalkanlar için bkz. (Blanck 1968: 1-12). Panticapeum'da portre içeren kalkanlar bir lahit üzerinde resmedilmiştir (Rostovtseff 1914, Resim 92, I); *imagines clipeatae* ile ilgili yazıtlar için bkz. Blanck 1968: 11); Rose 1997: 211, dipnot 3). Küçük Asya'dan örnekler için bkz. Pergamon (*Altertümer von Pergamon* 15.1 1986, M.Ö. 115-7), Priene (*IPriene* 109, M.Ö. 120 ve M.Ö. 112, 84); ve Sardis (*ISardis* 27, M.Ö. 75-50).

8 Mitradates Anıtı üzerindeki büstler ilk olarak Webb tarafından *imagines clipeatae* olarak tanımlanmıştır (1996: 33). (*Imagines clipeatae* için bkz. Winkes 1969).

Resim 5. Kalydon Heroası, plan (Dyggve vd. 1934, Levha I, II'den uyarlama).

zarı yer almaktadır. *Heroon* geç Hellenistik dönem ile M.S. 2. yüzyıla tarihlenmiştir. Kalydon'da ele geçen kalkanların üzerindeki bazı büstler teşhis edilebilmiştir (Bol 1988). Buna göre, Herakles, Eros, Meleager ve Afrodit anıt üzerinde yer bulan tanrılardan birkaçıdır. Biçimsel olarak Kalydon'daki kalkanları Delos anıtı kalkanları ile karşılaştırmak mümkün olsa da, Kalydon anıtının kutsal yapısı iki anıtı birbirinden kavramsal olarak ayırmaktadır.

Delos'daki Mitradates anıtı son derece sade bir yapıdır. Tek bir odadan oluşur ve alınlığı, antisde yer alan iki sütunu ile temel mimari ögelere sahiptir. Kutsal bir alanın içerisine inşa edilmiş ancak kendisi için özel bir kutsal alan yaratılmamıştır. Coğrafi konumu da oldukça ilgi çekicidir. Mitradates anıtı, Pontus krallığından kilometrelerce uzakta bulunur. Ancak bu uzaklık anıtın siyasi etkisi ve görülebilirliği açısından bir avantajdır, çünkü Delos adası Apollon tapınağı sayesinde Ege'de en çok ziyaret edilen yerlerden birisidir. Mitradates'in kendisi de bu sık ziyaret edilen adada bir anıt üzerinde üç ayrı medyada kendini gösterme imkânı bulmuştur. Bunlardan birincisi anıtın kendisi, ikincisi şimdiye kadar bahsetmediğimiz Mitradates heykeli, ve son olarak da *imagines clipeatae*'dır.

Delos adasındaki anıt VI. Mitradates için krallığı içerisinde ve dışarısında yapılmış tek anıttır. Pontuslular tarafından kullanılmak ve en azından sıklıkla ziyaret edilmek üzere yapılmamıştır. Buna rağmen anıtın coğrafi konumu ve ifade şeklinin Mitradates'in Ege'de ve Hellenistik krallıklar arasında önemli bir konuma sahip olduğunu gösterdiği düşünülebilir. Bu anıt üzerinde Mitradates'in birçok yakınının Hellen olması veya Hellen isme sahip olması onu belirgin bir biçimde Hellen göstermiş olmalıdır. Zaten Pontus yönetimi etnik yapısı üzerine yapılan çalışmalarda da saray halkının üst düzeylerinde hatırı sayılır sayıda Hellen olduğu saptanmıştır (Olshausen 1974). Bu dostlarla doğulu dostların birlikteliği ise kuşkusuz bu ikili yapının en güçlü ifadesi olarak Helianax tara-

fından tanınmış ve anıta yansıtılmıştır.

Gruen'a göre Hellenistik dönemde tek bir krallık modelinden bahsetmek mümkün değildir (Gruen 1996). Ancak Pontus krallığı da kendi içerisinde özel bir model sunmasına rağmen krallık modeli üzerine çalışan bilimadamları tarafından çok seyrek olarak ele alınmıştır. Bunun sebebi arkeolojik verilerin azlığı olabileceği gibi, Mitradates ve ailesinin egemenliği altındaki halklar için ne ifade etmiş olduğunu anlamaya ilgi duyulmamış olması da olabilir, zaten Pontus krallığı ancak Roma'nın doğuya yayılımı ele alındığında Roma'ya engel teşkil eden bir ufak krallık olarak görülerek, kısaca Roma-Pontus savaşlarından bahsedilmiştir. VI. Mitradates de hem sikkelerindeki ve portrelerindeki görüntüsü, hem de hırslı genişleme politikalarıyla İskender'in daha önemsiz bir takipçisi olarak algılanmıştır. Ancak Mitradates'i ne Büyük İskender'le ne de çağdaşları Seleukidler, Ptolemiler ve Attalidlerle doğrudan karşılaştırmak mümkün görünmemektedir; daha doğru paralellikler belki yakın komşuları Bitinyalı veya *Armenia Minor*'lu krallar ile kurulabilir.

Mitradates hem Hellen hem de doğulu aslını özellikle öne çıkarmıştır. Büyük İskender'in de bu ikilemeyi kullandığı bilinmektedir ancak, kendisi Makedonya'lı bir kral için bunun anlamı daha farklı olmalıdır. Nitekim, Mitradates kendini *batıya* kabul ettirmek için Hellen bir kökene öykünürken, İskender hükmettiği yerlerde yönetime işlerlik kazandırabilmek için doğulu imgelerle bir benimsetme politikası uygulamış olmalıdır. Bu durumda İskender ve Mitradates'in hitap ettiği topluluklar arasında önemli bir fark, dolayısıyla yöntemde de ayrılık vardır. Mitradates'in Pers atalarını gizlememesi ve hatta kendisini kahraman ve güçlü Perslerin çocuğu olarak görmesi ve göstermesi (ki ailesinin kökeninin Pers olduğu düşünülmektedir) kendi halkı ile ilişkilerinde kendisine yarar sağlamış olmalıdır. Tabii bu olgunun Karadeniz kıyıları ve Ege'deki Hellenlerle olan ilişkilerini özellikle iyileştirmeyeceğini tahmin eden Mitradates, Hellenlerle yakınlığını kent sikkeleri üzerinde yer alan Grek/yerel tanrı ve tanrıça motifleri ile, dedesinin başkenti Sinope'yi başkenti olarak kullanmaya devam etmesi ile, kraliyet sikkelerinde kendisini Hellen medeniyetinin yakından tanıdığı bir tiple tasvir etmesi ve tabii ki çok sık ziyaret edilen Delos adasında bir anıtla boy gösterme ile telafi etmeyi düşünmüş olmalıdır.

Kaynakça

Badian, E. (1968) *Roman Imperialism in the Late Republic*. Ithaca, New York: Cornell University Press.

Bilde, P. (der.) (1996) *Aspects of Hellenistic Kingship*. Aarhus, Oakville, CT.: Aarhus University Press.

Blanck, H. (1968) "Porträt-Gemälde als Ehrendenkmäler." *Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn 68*, s. 1-12.

Bol, P. C. (1988) "Die Marmorbusten aus dem Heroon von Kalydon in Agrinion archaeologisches Museum. Inv. n. 23-26." *Antike Plastik*, s. 35-46.

Chapouthier, F. (1935) *Le sanctuaire des dieux de Samothrace. Exploration archeologique de Delos 16*. Paris: E. de Boccard.

Dyggve, E., Poulsen F. ve Rhomaios K. (1934) *Das Heroon von Kalydon*. Kopenhag: Levin ve Munksgaard.

Filgis, M. N., Radt, W. ve Rheidt, K. (1986) *Die Stadtgrabung. Altertümer von Pergamon*, Bd. 15. Berlin: Walter de Gruyter.

Glew, D. G. (1977) "Mithridates Eupator and Rome: a study of the background of the first Mithridatic War." *Athenaeum*, 55, s. 380.

Gruen, E. S. (1996) "Hellenistic Kingship: puzzles, problems, and possibilities." P. Bilde (der.) *Aspects of Hellenistic Kingship* içinde, Aarhus, Oakville, CT.: Aarhus University Press, s. 116-126.

Habicht, C. (1956) Gottmenschentum und Griechische Städte. *Zetemata*, Heft 14. Münih: Beck.

Herrmann, P. (1965) "Antiochos der Grosse und Teos." *Anadolu*, 9, s. 29.

Kleiner, D. E. E. (1983) *The Monument of Philopappos in Athens*. Roma: G. Bretschneider.

McGing, B. C. (1986) *The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator, King of Pontus*. Leiden: Brill Academic Publishers.

Olshausen, E.. (1974) "Zum Helenisierungsprozess am pontischen Königshof." *Ancient Society*, 5, s. 153-70.

Pasinli, A. (1999) *İstanbul Archaeological Museum*. İstanbul: A Turizm Yayınları.

Price, S. R. F. (1984) *Rituals and Power, The Roman Imperial Cult in Asia Minor*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.

Poulsen, B. (1991) "The Dioscuri and ruler ideology." *Symbolae Osloenses*, 66, s. 119-46.

Rose, C. B. (1997) *Dynastic Commemoration and Imperial Portraiture in the Julio-Claudian Period*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.

Rostovtzeff, M. I. (1914) *Antichnaia dekorativnaia zhivopis na iugie Rossii*. St.Petersburg: Izd. Imp. Arkheologicheskoi kommissii.

Webb, P. A. (1996) *Hellenistic Architectural Sculpture, Figural Motifs in Western Anatolia and the Aegean Islands*. Wisconsin: University of Wisconsin Press.

Winkes, R. (1969) *Clipeata Imago. Studien zur einer Römischer Bildnisform*. Bonn: R. Habelt.

Yardley, J. C. (1994) *Justin's Epitome of the Phillipic History of Pompeius Trogus*. Atlanta, Ga.: Scholars Press.

Antik Kaynaklar

Appian *Mitradates*
Dio Cassius
Justin *Epitome*
Livy *Periochae*
Plutarch *Moralia*
Plutarch *De fortuna Alexandri*
Plutarch *Vitae Parallelae. Pompeius*

Kısaltmalar

IDélos (1923-37) Dürrbach, F. (der.) *Inscriptions de Délos*
IGR (1906-) *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*
IPriene (1906) *Inschriften von Priene, unter Mitwirkung von C. Fredrich, H. von Prott, H. Schrader, Th. Wiegand und H. Winnefeld hrsg. von F. Frhr. Hiller von Gaertringen. Mit 81 Abbildungen im Text und 3 Beilagen.* Berlin: G. Reimer
ISardis (1989) *Nouvelles inscriptions de Sardes II.* Geneve: Droz
SEG (1923-) *Supplementum Epigraphicum Graecum.*
SNG-BMWS (2000) *Sylloge Nummorum Graecorum Volume XI. The William Stancomb Collection of Coins of the Black Sea Region.*

12

Yunanistan'daki Antik Tiyatrolarda Yapı - Mekân - Zaman İlişkisi Üzerine Bir Deneme[1]

ZEYNEP AKTÜRE

Roma dönemi tiyatrolarının mimari özelliklerinde gözlenen çeşitliliğin "Romalılaşma" terimi ile ifade edilen karşılıklı etkileşim süreçleri çerçevesinde yorumlanması yönünde bir girişim olarak düşünülebilecek bu deneme, bu konuya eğilen (kendisi dahil) çoğu incelemede biçimsel farklılaşmanın sınıflandırılmasında yapısalcı örnek çerçevenin izlendiği saptaması üzerine kuruludur. Bu saptamanın temeli, Ernest Gellner'in (1982), yapısalcılık öğretisini, esaslarını belirleyen bir bildirinin yokluğunda, yapısalcı olarak bilinegelen kişilerin meslekî etkinlik ve tutumlarına kaynaklık eden ortak fikir veya öğretilerin esaslarını araştırarak tanımlayabilmek için üretici bir yöntem olarak oluşturduğu modeldir. Buna göre, yapısalcı örnek çerçevenin belirleyici özelliklerinden biri, varlık dünyasını ikili karşıtlıklar temelinde algılama eğilimidir. Margarete Bieber'in (1961) hâlâ temel kaynak niteliği taşıyan kitabı gibi genel kaynaklar ve İspanya örnekleri üzerine monografiler incelendiğinde, antik tiyatro mimarisini konu alan çalışmalarda da ana yaklaşımı, Yunan-Roma karşıtlığının belirleyici olduğu, benzer bir düşünce veya tema dizgesinin şekillendirdiği gözlenmiştir. Yazının birinci bölümünde Yunan-Roma sınıflandırmasının antik tiyatroların mimari çeşitliliğini anlamlandırmadaki yetersizliği saptanarak yapısalcı yaklaşımların hangi diğer esaslarından hareketle bu alanda daha yetkin hale gelebileceği

1 Bu metinde yapılan saptamalar, 2003 yılında, Yunanistan Devlet Burslar Kurumu'nun bir yıl süreli lisansüstü/doktora araştırma bursu desteğiyle, Atina'da yürüttüğüm "Yunanistan'daki Antik Tiyatroların Mimari Özellikleri ve Tarihçeleri" konulu araştırmaya dayanmaktadır. Metin son haline, 2005 yılında, Kamu Yararına Alexandros S. Onassis Vakfı'nın on ay süreli lisansüstü araştırma bursu ile Atina'da bulunduğum dönemde getirilmiştir. Bu yayın, 2005 yılı Mayıs ayında, ODTÜ Mimarlık Bölümü Doktora programında tamamladığım, *İspanya ve Yunanistan'daki Antik Tiyatroların Bir Sınıflaması: Jeo-Tarihsel Bir Yaklaşım* başlıklı tez çalışmamdan hazırladığım ilk Türkçe yayındır. Benzer içerikli İngilizce bir yayın için bkz.: Aktüre, Zeynep (yayın aşamasında). "Geographic Distribution and Architectural Characteristics of Roman Theatres in Greece - A Theoretical Approach Based on Fernand Braudel's Three Planes of Historical Time." *SOMA 2004: Symposium on Mediterranean Archaeology, Proceedings of the Eighth Annual Meeting of Postgraduate Researchers, Chieti University, 24-26 February 2005*. BAR International Series, Oxford.

tartışılmaktadır. İkinci bölümde, bugün Yunanistan sınırları içinde kalan Roma dönemi gösteri yapıları, bu özellikler arasından öne çıkan "yapı - büyüklük - işlev" bağıntısından hareket eden bir yaklaşımla çözümlenmektedir. Üçüncü bölümde, bu çözümlemenin sonuçlarının Fernand Braudel'in Akdeniz üzerine başyapıtında (1989-90) çözümsel bir araç olarak kullandığı ve makalelerinde açıklayıp savunmayı sürdürdüğü (Braudel 1980), birbiriyle bağıntılı üç zaman düzlemine göre yorumlanması yoluyla ulaşılan sonuç, Yunan-Roma ikili karşıtlığı ile nitelenenden farklı olarak, belirli sorular ve/ya önermelerden hareket ederek yeni araştırma konuları belirlemeye olanak sağlayan, üretici bir yapısalcı modeldir.

1. Yapısalcılık ve Antik Tiyatro Mimarisi Üzerine Çalışmalar

Gellner (1982: 99-103) yapısalcılığı, algılanabilir olgularda farkedilen düzenlilik, ondan türediği ya da ortaya çıktığı halde kendisi çoğu (ya da her) zaman gözlerden saklı kalan içsel bir öz fikri üzerinde temellenen, türümcü bir açıklama biçimi olarak tanımlar. Yapısalcı çalışmaların başlıca özellikleri arasında, kendisinden türeyenlerinkinin dışında bir varlık alanında bağımsız ve zaman içinde değişmeden kalan birbirine karşıt çiftlerden oluşan bir ana öğeler dizgesi (ya da "yapı") kavramı vardır. Yapısalcıların ortak eğilimlerinden biri, kültürel ürünlere bakarken, hem söz konusu varlık alanının sınırları, hem de onu üreten içsel "yapı"nın parçası olarak kabul ettikleri karşıt aşırı uçları arayışlarıdır. Bu bağlamda, antik tiyatro kalıntılarını algılayışımızı koşullayan Yunan-Roma ayrımı, iki toplumun yapısal karşıtlığından türediği savlanan biçimsel farklılıklar üzerinde temellenmesi bakımından, dikkate değerdir. Antik tiyatro çalışmalarının yöntemsel gelişimini, Alman okulunun bu alandaki öncülüğü nedeniyle, Antik Yunan hayranlığı etkisi altında tamamladığı düşünülünce, mevcut yapıların sınıflandırılmasında kullanılan Yunan-Roma karşıtlığını, aydınlık-karanlık, doğru-yanlış, kozmos-kaos, ussal-usdışı, bilim-boşinan ya da erkek-kadın gibi basit ikililerin ilk terimlerinin ikincilerden üstün tutularak, birbirine karşıt iki kavram dizgesi oluşturulmasına eleştiri getiren, yapısalcılık-sonrası/yapı-çözümcü bir yaklaşımla okumak mümkündür (Marchand 1996; Minor 1995: 165). Bieber'in (1961: 189) Yunan/Hellenistik ve Roma tiyatroları arasındaki başlıca farkları listeleyen aşağıdaki tablosu, bu tür bir okumayı destekler:

Yunan/Hellenistik	Roma
Orkestra tam bir dairedir.	*Orkestra* yarım dairedir.
Sahne binası ve *orkestra* ayrıktır.	Sahne binası ile *orkestra* mimari bir bütün haline getirilmiştir.
Sahne yüksek ve sığdır.	Sahne alçak ve derindir.
Ön sahne kolonlar ve boya ile resimlenmiş panolarla süslenmiştir.	Ön sahnenin nişler ve bazen de küçük gömme ayaklarla süslenmiş kapalı bir cephesi vardır.
Sahne fonunda boyanmış dekorlar için geniş açıklıklar bulunur.	Fonu muhteşem bir mimari *scaenae frons* oluşturur.
Orkestra girişleri açık yan girişlerdir.	Yan girişler tonozludur.
Rahiplere ayrılan şeref koltukları en alt oturma sırasındadır.	**Oyunların düzenleyicileri için localar (*tribunale*), tonozlu girişlerin üzerindedir. Senatörler, kent meclisi üyeleri ve diğer seçkin izleyiciler orkestra içinde oturur.**
Farklı kabileler aynı galerinin farklı bölmelerine ayrılmıştır.	**Farklı sınıflar parapetlerle (*korkuluklarla*) ayrılmış farklı galerilerde oturur.**
Tüm izleyici girişleri yan girişler ve orkestra üzerinden ışınsal merdivenlere doğrudur.	**İzleyici girişleri tonozlu ve açık çeşitli dış geçitlerdendir.**
İzleme alanı bir tepe yamacına yaslanmıştır ve dolayısıyla dışa cephe vermez. Üstte sütun dizisi bulunmaz.	İzleme alanının bir tepe yamacına yaslandığı da olur (Vitruvius, v,3,3) ama çoğunlukla düz arazide yükselen altyapı elemanları üzerinde, zengin bir cephesi ve üstte sütunlu bir galeri ile bazen de tapınaklar olacak şekilde inşa edilir.
Tiyatro bir kutsal alan içinde inşa edilir.	Tiyatro sağlıklı bir konumdaki herhangi bir yerde inşa edilebilir (Vitruvius, v,3,1). Bazen *caveası* üzerinde bir tapınak bulunur.
Yunan tiyatrosu, herkesin yerinin eşdeğer olduğu, dini ve demokratik bir yapıdır.	**Roma tiyatrosu bir sınıf tiyatrosudur. Memurlara ayrılmış oturma yerleri daha fazla, gösterilere ayrılmış mekânı daha azdır. Toplumun farklı sınıfları için farklı oturma yerleri vardır.**
Yunan gösterileri, edebiyat olaylarıdır.	**Roma gösterileri, izleyicinin beğenisine cevap veren temsillerdir.**

Tablo 1: Yunan/Hellenistik ve Roma türü tiyatrolar arasındaki ana farklılıklar (Bieber 1961: 189'daki "The Main Differences Between Greek-Hellenistic and Roman Type of Theatres" başlıklı tablodan Türkçeleştirilmiştir).

Tabloda, hem içsel "yapı"nın kendisine hem de kültürel bir ürünü olan tiyatro binasına göndermede bulunan saptamaların (**siyah**) tiyatroların mimari özelliklerine ilişkin olanlarla (gri) birlikte sunulması, mimari ürünün, Gellner'in ya-

pısalcı yaklaşımlara ilişkin gözlemleriyle uyumlu olarak, kendisini üreten toplumsal yapının "ağır" öğeleriyle eşit önemde görüldüğünü gösterir (Gellner 1982: 114-5). İki sütunda karşılıklı sunulan özellikler (sahne binası ile *orkestra*nın ayrık-bütünleşik ve yan girişlerin üstünün açık-örtülü oluşu dışındakiler önsel basit ikililer olmadıkları halde) karşıt aşırı uçları belirleyerek, Yunan/Hellenistik ve Roma tiyatrolarını birbirinden ayırt eden yapısal farklılıklar dizgesini oluşturur. Tabloya yansıyan, mevcut tiyatro kalıntılarını ikili karşıtlıklar temelinde algılama eğiliminin bir sonucu, Roma tiyatrosunun izleme alanının "*çoğunlukla düz arazide yükselen altyapı elemanları üzerinde, zengin bir cephesi ve üstte sütunlu bir galeri ile bazen de tapınaklar olacak şekilde*" inşa edildiği saptamasındaki "çoğunlukla" ve "bazen" sözcüklerinin Bieber'in izleyicileri tarafından neredeyse yok sayılmasıdır. Böylelikle, Clifford Ashby'nin (1999: 140) Bieber'in kitabının zaman içinde kutsal denilebilecek bir yetke kazanmasının başlıca nedeni olarak gördüğü, ve belki de en iyi yukarıdaki tablonun temsil ettiği, açıklığı ve iddiacılığının, tanıtların büyük kısmının noksan ya da çelişkili olduğu bu alanda sağladığı sınırlı ama sağlam dayanak da pekişmiş olur.

Bieber'in en büyük dayanağı ise, tiyatro mimarisinden söz ederken Yunan-Roma karşılaştırmasını kendisinden çok önce yapan Vitruvius'tan başkası değildir. Vitruvius'a (V, VIII, 2; 1993: 109) göre Yunan ve Roma tiyatrolarının plan çizimlerini ayırt eden, her ikisinin de başlangıç öğesi olan dairenin içine Yunanlıların kareler, Romalıların eşkenar üçgenler yerleştirerek devam etmesidir. Vitruvius'un Roma tiyatroları için tarif ettiği geometrik çatkı ve oranların özellikle mimari bütünlüğünü büyük ölçüde yitirmiş Roma dönemi tiyatrolarının belgelenmesinde ve belgelenmiş çizimlerin tamamlanmasında hâlâ kullanıldığı bilinen bir gerçektir.[2] Öte yandan, Akdeniz havzasında kazısı ilerleyen, ayrıntıda belgelenen ve yayımlanan antik tiyatro kalıntılarının artması sayesinde yapılması mümkün olan karşılaştırmalı çalışmalar, Vitruvius'un önerdiği geometrik kurgunun kendi yaşadığı dönemde inşa edilen tiyatrolarda bile uygulanmamış olduğunu göstermiş ve bazı araştırmacıları seçenekler aramaya yöneltmiştir (Hammond 1965; Small 1983; Sear 1990; Lara 1991, 1992). Söz konusu araştırmacıların Roma tiyatrolarında sahne binası ile oturma sıralarının mimari bir bütün olduğu ve bu bütünün saf formların bir bileşkesi üzerine inşa edildiği savından hareketle yanıtını aradıkları temel soru, sahne binası, *orkestra* ve oturma sıraları arasındaki ilişkiyi (bir örnekten diğerine değişmeyen) hangi geometrik yapının belirlediğidir.

2 2001 yılında İspanyol hükümetinin yaz bursuyla İspanya'da yürüttüğüm bir araştırma sırasında ayrıntılı inceleme fırsatı bulduğum bu konuyu 2002 yılında yaptığım, henüz yayımlanmayan bir sunuşta tartışmıştım: "Greek or Roman? Roman period theatres of the Iberian Peninsula and the Vitruvian Canon." *Iberia & The Mediterranean - Sth Annual Congress of the Mediterranean Studies Association, Universidad de Granada (May 29 - June 1, 2002).*

Bu arayış bizi, Bieber'in tablosuna ve örneklediği yapısalcı yaklaşıma geri götürür. Tabloda zamandizinsel ve coğrafi göndermelere yer verilmeyişi, yapısalcı örnek çerçeveye uygun olarak, Yunan ve Roma tiyatrolarının ayırt edici özelliklerinin kaynağı olan, iki toplumun birbirine karşıt yapısının zaman ve mekân içinde değişmeden kaldığının varsayıldığını gösterir. Bu varsayım, Roma İmparatorluğunun İtalya dışındaki eyaletlerindeki mimarlık uygulamalarında gerek tasarım gerekse denetimin *Roma*'nın doğrudan etkisi altında ve üstleniciliğinde yerel işgücü kullanılarak gerçekleştiği görüşünü destekler (Hammond 1965: 58). Sebastián Mariner Bigorra'ya (1982: 17) göre bu görüşü tartışmasız kabul etmek, İtalya dışındaki eyaletlerdeki tiyatrolar üzerinde çalışan tarihçileri bekleyen iki tehlikeden biridir. Bir yanda, aynılığın cazibesine kapılarak, yeri ve kuruluş dönemi ne olursa olsun, her *colonia* ya da *municipiumu* başkentte aynı dönemde gerçekleştiği bilinenleri uygulama eğiliminde küçük birer *Roma* olarak görme tehlikesi; diğer yanda, taşradan yana tavır alarak, İtalya dışındaki eyaletlerdeki tiyatrolara, dil ya da din gibi diğer kültürel boyutları açıklamakta başarılı görülen, yönetimde özeksizlik kavramını yükleme tehlikesi. İkincisine bir örnek olarak, Küçük Asya'da Roma döneminde sıfırdan inşa edilen tiyatroların bazılarında *cavea*nın bir yamacın doğal eğimine yaslanması, planının yarım daireyi aşması ve sahne binasından ayrık durarak doğa ile görsel ve fiziksel anlamda bütünleşmesi gibi Yunan tiyatrosuna atfedilen özellikler, bu toprakların köklü Yunan kültürünün "Romalılaşma"ya direnişinin bir yansıması olarak açıklanagelmiştir. Ancak, *cavea*'nın planının yarım daireyi aşması dışındaki aynı özelliklerin Yunan tiyatro geleneğinin ulaşmadığı İspanya topraklarında inşa edilen çok sayıda tiyatroda da gözlenmesi, benzer bir açıklamanın her eyalet ve her dönem için geçerli olamayacağını gösterir. Bieber'in tablosunda Yunan ve Roma tiyatrolarını birbirinden ayıran keskin sınırı ihlal eden bir başka örnek olarak, Yunan topraklarında Rune Frederiksen (2000) tarafından çalışılan doksan sekiz Geç Klasik ve Hellenistik dönem örneği arasında altı tanesinin izleyici alanı, Roma tiyatrolarında olduğu gibi, yarım daire şeklindedir ve bazı başkaları da, oturma sıraları altında yer alan tonozlu geçişler ya da izleyici dolaşımını kolaylaştıran açık dış merdivenler gibi, Roma tiyatrosuna atfedilen mimari öğelere sahiptirler. Bu tür örnekler, Bieber gibi yapısalcı yaklaşımı benimseyen tarihçilerin Yunan ve Roma tiyatrolarını birbirinden ayırt etmekte kullandıkları ana öğeler dizgesinin ikili terimlerinin en azından bazılarının karşıtı ile tanımlanan iki dizge arasında yer değiştirebildiğini, dolayısıyla da sınıflandırmaya ölçüt alınamayacağını gösterir. Buradan varılacak sonuç, yapısalcı örnek çerçevenin belirleyici özelliklerinden biri olan, varlık dünyasını ikili karşıtlıklar temelinde algılama eğiliminin antik tiyatro kalıntılarında gözlenen biçimsel farklılaşmanın sınıflandırılmasına, dayanak değil, engel oluşturduğudur. Zaman ve mekân için-

de değişmeden kalan birbirine karşıt çiftlerden oluşandan farklı bir "yapı" kavramının ipucu ise sözcüğün kökeninde bulunabilir.

Mimarlık Kuramında İşlevsellik ve Anlamlılık Olarak "Yapı" Kavramı

Türkçe "yapığ" (yapmak) kökündengelen "yapı" sözcüğü, "yapılmış olan, ev, yuva" anlamına gelir ancak zaman içinde anlam genişlemesiyle Arapça "mahiyet" karşılığı da söylenir olmuştur (Eyüboğlu 1991: 728). "Yapı" kavramı çağdaş mimarlık kuramında heriki anlamda da kullanılır. Umberto Eco'nun (1997: 185) verdiği kemer örneğinde ilk anlam fiziki yapıya, ikincisi ise Gellner'in modellindeki içsel yapıya karşılık gelir: "*Beşikkemerler, sivri kemerler ve kaşkemerlerin hepsi taşıyıcı anlamda işlev görür ve bu işlevi belirtir, ancak işlevi farklı tasavvur yollarını akla getirir: simgesel bir işlev üstlenmeye başlar.*" İdeolojiler gibi ikinci türden yapılar, mimarın çalışmasında belirtilen işlevi tasavvur etmenin farklı yolları arasında yaptığı tercihi şekillendirir. Bu çerçeveye göre, Vitruvius'un kare kullanan Yunanlılar ve üçgen kullanan Romalıların tiyatro inşa etme yolları arasında yaptığı ayrım, özellikle *cavea*da, belirtilen aynı işlevi tasavvur etmenin iki farklı yolunu akla getirir. Günümüze ulaşan kalıntıların plan çizimleri elimizde bulunmadığından, belirli bir örnekte bu yollardan hangisinin tercih edildiğini anlamanın tek yolu, fiziki yapıya bakmaktır. Roma dönemi tiyatroları üzerine çağdaş yayınlara bakıldığında ise, kalıntıların, araziye ilişkin veriler de içeren bir halihazırı yerine, genellikle Vitruvius veya izindeki araştırmacılardan birinin tarif ettiği çatkı ve oranlar ya da başka yöntemler kullanılarak tamamlanmış halini gösteren plan çizimlerinin kullanıldığı dikkati çeker. Oysa, antik tiyatrolarda, yapının belirttiği işlevin ana belirleyicileri, tiyatrolara ilişkin tavsiyeleri araziye ilişkin konularla başlayıp biten Vitruvius'un (V, VII, 7; 1993: 105), önerdiği bakışım kurallarının tekil örneklere hangi ölçüde uyarlanabileceği konusunda vurguladığı gibi, arazinin doğal özellikleri ve yapının büyüklüğüdür. Bu saptama, yapısalcı yaklaşımların antik tiyatro mimarisi alanında nasıl daha yetkin hale gelebileceğinin ipuçlarını verir. Sonucunun ne derece sağlıklı olduğu Susan E. Alcock (1993: 96-7) ve Jean-Charles Moretti (1998: 244) gibi bazı uzmanlarca tartışıla dursun, antik dönem yerleşmelerinin nüfuslarının tiyatrolarının izleyici kapasitesinden hareketle hesaplanması yönteminin üzerinde temellendiği, bir tiyatronun büyüklüğü ile içinde bulunduğu bağlam arasında bir bağıntı bulunduğu varsayımının geçerliliği kuşku götürmez. Tiyatrolar, Klasik dönem kentsel ve dinsel yaşamı için elzem kabul edilen binalar arasındadır (Fear 2002: 7). İnşa edildiği malzeme ve teknik ile geçeceği açıklığın birbirini sınırladığı kemer örneğinde olduğu gibi, antik tiyatroların da bağlamları içinde görecekleri işlev büyüklüklerini, büyüklükleri ise fiziki yapılarını belirlemiş olsa gerektir. Bir başka deyişle, antik tiyatrolarda "mimari yapı - büyüklük - işlev" arasında bir bağıntı

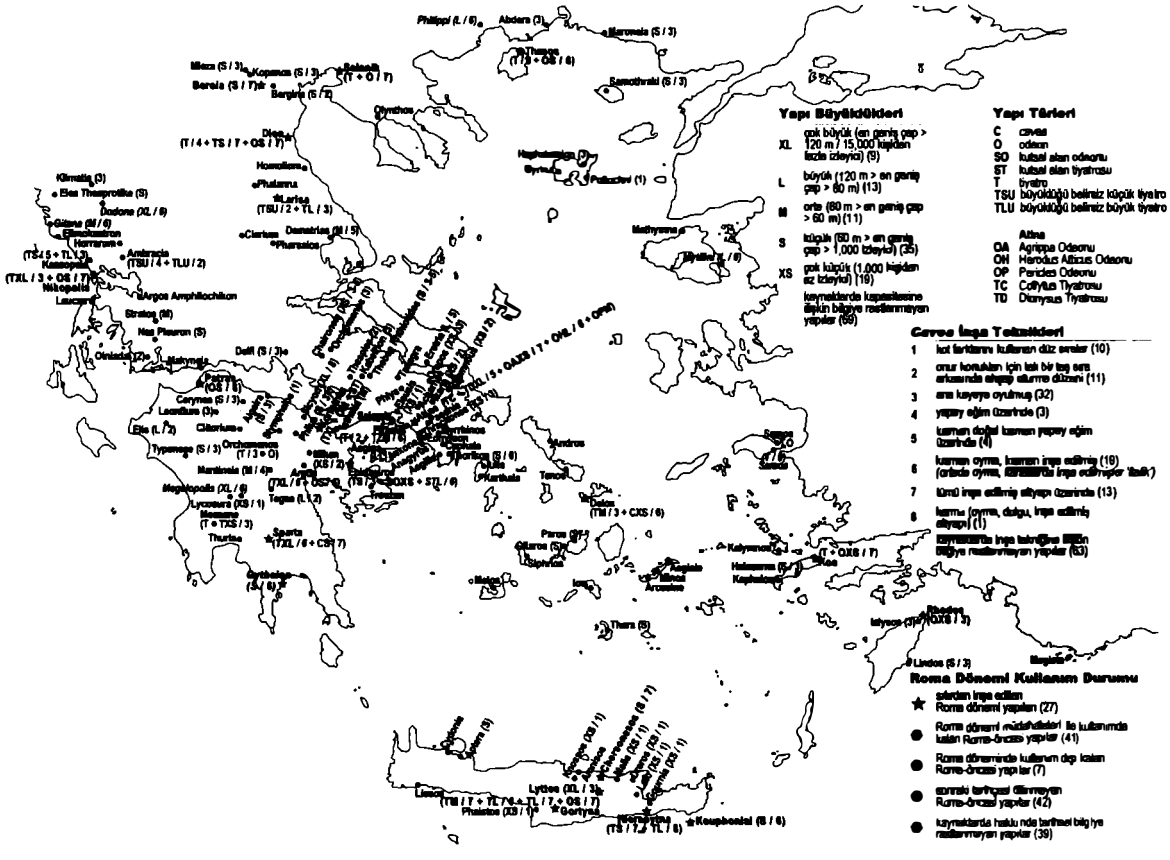
olduğu söylenebilir ve bu saptama, bir sonraki bölümde bugün Yunanistan sınırları içinde kalan Roma dönemi gösteri yapılarına ilişkin çözümleme ile örneklenmeye çalışılacağı gibi, bugüne ulaşan kalıntılarında gözlenen mimari çeşitliliği anlamlandırma çabaları için umut vadeden bir başlangıç noktası oluşturabilir.

2. Yunanistan'daki Roma Dönemi Tiyatrolarına Yapısalcı Bir Yaklaşım

Yunanistan'daki seyirci kapasitesi bilinen ya da tahmin edilen tiyatro kalıntılarını büyüklüklerine göre sınıflandırdığımızda, seyirci kapasitesi bin kişiden az olan yapıların, istisnasız, üç altgruptan birine girdiğini görürüz (Resim 1, 2): Girit'teki Tunç Çağı saraylarındaki avlularda bulunan düz basamaklar, sahne binası olmayan düz ve/ya dairesel basamaklar ve Roma döneminde sıfırdan inşa edilen yirmiyedi yapının onikisini oluşturan *odeon*lar. Alt gruplardan ikincisine giren örneklerin mimari ve inşayi özellikleri, konumları ve hizmet ettikleri işlev dikkate alındığında ortaya çıkan dar gruplardan özellikle iki tanesi, antik tiyatro mimarlığının zaman ve mekân içinde dönüşümüne ilişkin, birbirinin karşıtı iki yaklaşıma destek oluşturan örnekleri içerir. *Agora* veya yakınında yer alan ve çoğu M.Ö. sekizinci-yedinci yüzyıllara tarihlenen düz basamaklar, bir dönem, antik tiyatro mimarlığını Girit'teki Tunç Çağı saraylarından Arkaik dönem *Agora*larındaki oturma düzenlerine, *Atina* Agorası'ndan da Dionysos Tiyatrosu'na ilerleyip, oradan *Roma*'ya atlayan bir evrim çizgisine oturtma çabalarının en büyük dayanağını oluşturmuştur. Kent dışı tapınım merkezleri içinde yer alan kimi düz, kimi dairesel, kimi de zaman içinde düzden dairesele dönüştürülen basamaklar ise ilk inşaatları M.Ö. sekizinci yüzyıldan Roma İmparatorluk dönemine uzanan bir yelpaze içinde gerçekleşmiş ve sahne binası *inşaatı* içermeyen Roma dönemi restorasyonları ile çoğu uzun süre kullanımda kalmış yapılardır ve, daha "ilkel" yapı türleri terk edilerek ilerleyen bir evrim çizgisi yerine, farklı yapı türlerinin eşzamanlı kullanımda olduğu yorumuna dayanak oluşturur. Çok küçük yapıların son altgrubunu oluşturan ve Erken İmparatorluk dönemine tarihlenen *odeon*ların coğrafi dağılımı Roma döneminde sıfırdan inşa edildiği bilinen tiyatro ve amfitiyatrolarınkiyle birlikte değerlendirildiğinde, bu ikinci tezin "mimari yapı - büyüklük - sosyo-ekonomik ve yönetsel yapı" arasındaki ilişki ışığında anlam kazandığı görülür (Resim 1, 2).

Erken Roma Döneminde Yunanistan'da Kurulan "Kentler Sistemi'

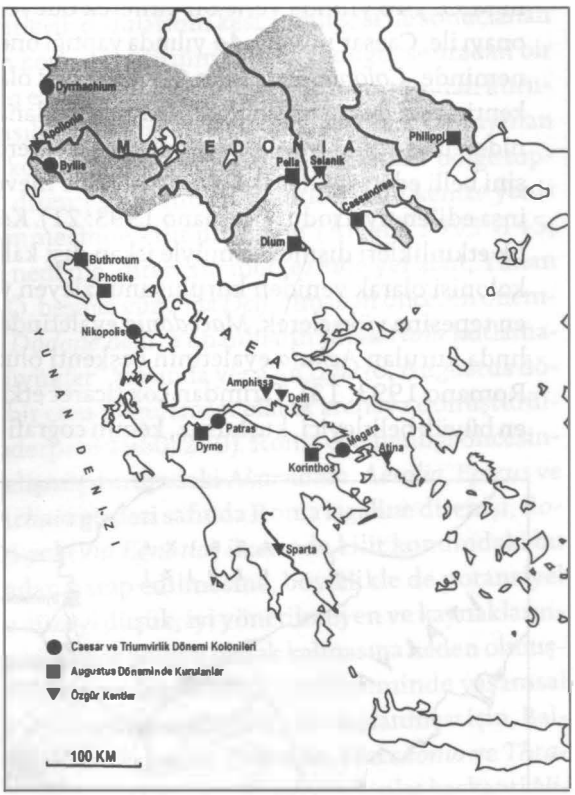
Greg Woolf (1997: 1), Roma döneminde doğu illerinde kentleşme olgusunu incelemeye başlarken, Batı ve Orta Avrupa'da Roma hâkimiyetinin en belirgin göstergesinin, birbirine iletişim ve her türden değişim ilişkisiyle bağlanmış bir "kentler sistemi'nin ortaya çıkışı olduğunu belirtir. Yeni kurulan köyler ve getirilen kırsal alan tanımlarıyla birlikte işleyen bu sistemin en belirgin özellikle-

Resim 1. Yunanistan'daki antik tiyatroların türlerine, inşa dönemlerine, büyüklüklerine ve caveada kullanılan inşa tekniğine göre coğrafi dağılımı. "Büyük", "orta büyüklükte" ve "küçük" yapıların ayrıştırılmasında Paola Ciancio Rossetto ve Giuseppina Pisani Sartorio (1994/95/96: 80) tarafından önerilen, caveadan alınan en büyük çap/yarıçap ölçütü benimsenmiştir. Bu gruplamanın Yunanistan örneklerine göre çok geniş olan "küçük" ve "büyük" yapı aralıklarını çözümlemelere olanak sağlayacak şekilde daraltmakamacıyla, seyirci kapasitesi binden az olan "çok küçük" ve on beş binden fazla (veya çap > 120m) olan "çok büyük" tiyatrolar, bu üçlü sınıflandırmaya tarafımdan eklenmiştir.

Resim 2. Yunanistan'daki, izleyici kapasitesi 1000 kişiden az olan seyir yapısı türleri.

rinden biri, yeni kurulan koloniler ve toprak paylaşımına getirilen değişikliklerle sağlanan kademelenmedir. Kimilerinin simgesel ya da askeri boyutu birinci öncelikliyse de, kurulan yeni koloniler çoğunlukla belirli bir bölgeyi ihya etme amacı taşımıştır. Alcock (1993) ve Athanase D. Rizakis'in (1997), çeşitli dönemlerde sınırları değişen *Achaia* eyaleti özelinde ve bölgesel ölçekli yüzey araştırmalarından faydalanarak vardıkları sonuçlar, Woolf'un bu genel gözlemlerini destekler niteliktedir. Alcock'a göre (1993: 18), önceden varolan kentler, eyalet örgütlenmesinin asal birimleridir. Öte yandan, Roma hâkimiyetinin bölgedeki bağımsız kent-devletleri ve en fazla bölgesel birliklerden ibaret yerleşim birimlerini Yunanistan'a dönüştürdüğü söylenebilir (Alcock 1993: 129). Bu dönüşümün önemli araçları olan koloniler, Julius Caesar ve kurmayları tarafından düşünülmüş, Augustus tarafından geliştirilmiştir (Rizakis 1997: 15, Resim 3).[3] İtalya'yı Doğu'ya bağlayan kara ve denizyolları üzerindeki stratejik noktalarda kurulan

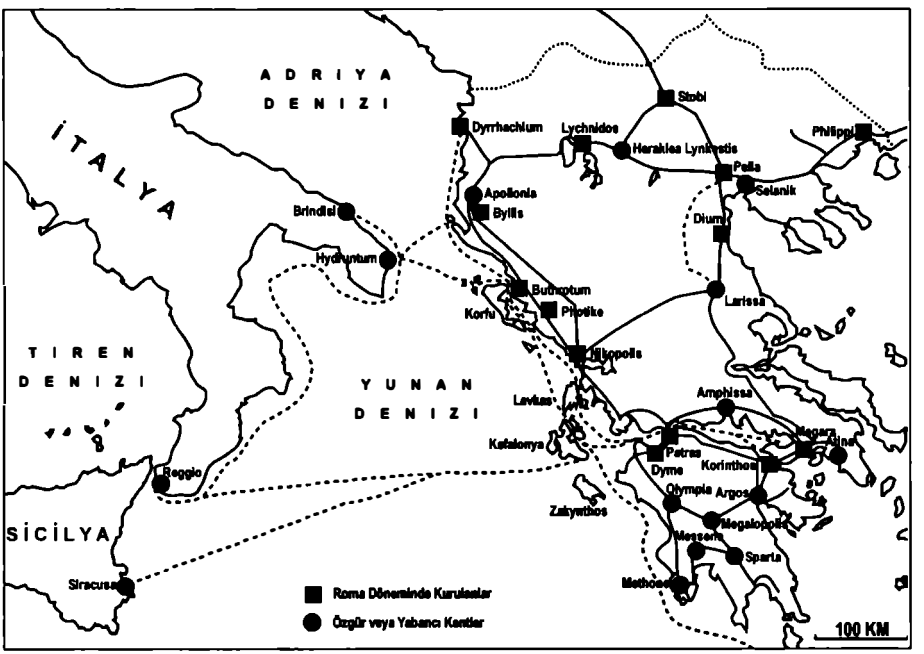

Resim 3. Yunanistan'daki Caesar ve Augustus kolonileri (Rizakis 1997: 16, Resim 1'den yeniden çizildi).

3 Alcock (1993: 134, fig. 46) ve Rizakis (1997: 16, fig. 1) tarafından sunulan haritalarda, Caesar'a ve Augustus'a atfedilen koloniler arasında farklılıklar bulunmaktadır. *Byllis*, *Dyrrhachium* ve *Patras* Alcock tarafından Caesar, Rizakis tarafından Augustus kolonisi olarak, *Buthrotum*, *Dium*, *Korinthos* ve *Cassandrea* ise Rizakis tarafından Caesar, Alcock tarafından Augustus kolonisi olarak gösterilmektedir. Günümüz Yunanistan toprakları içindeki Roma döneminde sıfırdan inşa edilen tiyatrolar arasında Augustus dönemi öncesine gidene henüz rastlanmamış olduğundan, bu karışıklık bu araştırma açısından büyük önem taşımamaktadır. Bu nedenle, Jones'a (1987: 102) göre Augustus'un kendisinden önce (ilki Antonius tarafından) kısmen kurulmuş *Colonia Antonia Victrix Philippensium* ve *Colonia Hortensia Cassandrea*'ya kendi adını verip, *Colonia Iulia Augusta Philippensium* ve *Colonia Iulia Augusta Cassandrea* olarak yeniden kurduğu da dikkate alınarak, bölgede giderek ivme kazanan köklü bir yapısal dönüşümün Augustus döneminde tamamlandığı kabul edilmiş, kolonilerin her birinin kuruluş dönemi aynca belirtilmemiştir.

bu çeper merkezleri, kırsal alana dağılmış müttefik kent-devletleri ve birlikleri ile birlikte, yönetsel ağın düğüm noktalarını oluşturur (Rizakis 1997: 15, Resim 4). Yeni "kentler sistemi'nin en üst kademesinde, eyalet başkentleri *Korinthos, Nikopolis* ve *Gortyna* yer alır.

Achaia Birliği'nin lider üyesi olarak Roma hâkimiyetine direnişinin bedelini M.Ö. 146 yılında yerle bir edilerek ödeyen *Korinthos*, Roma senatosunun onayı ile, Caesar'ın M.Ö. 44 yılında yaptığı öneriyi destekleyen Octavius'un döneminde, *Colonia Laus Iulia Corinthiensis* olarak yeniden kurulur. Yönlenimi kentin eski dokusundan farklı bir ızgara plana göre, merkezden dışa doğru yeniden inşa edilen yeni kolonide, ana eksenlerden kaçarak Roma-öncesi geçmişini belli eden yapılardan biri de, arazide mevcut kalıntıların üzerinde yeniden inşa edilen tiyatrodur (Romano 1993: 21). *Korinthos* kenti, tarım ve hayvancılık etkinlikleri dışında tümüyle iskan dışı kaldığı bir yüzyılın ardından, Roma kolonisi olarak yeniden kuruluşunu izleyen yirmi yıl içinde kademelenmenin en tepesine yükselerek, *Macedonia* eyaletinden ayrılan topraklarla M.Ö. 27 yılında kurulan *Achaia* eyaletinin başkenti olur (*Ancient Corinth* 1954: 13-14; Romano 1993: 13). Tarımdan çok ticaret etkinliklerine dayanan bu yükselişte en büyük belirleyici, kuşkusuz, kentin coğrafi konumu, özellikle de Korint Kör-

Resim 4. Roma İmparatorluğu döneminde Yunanistan'daki ana kara ve denizyolları (Rizakis 1997: 17, Resim 2'den yeniden çizildi).

fezi yoluyla Adriyatik'ten gelen gemilerin karadan çekilerek Ege Denizi'ne indirilmesine olanak veren taş kaplı geçit (*diolkos*) olmuştur. Buraya bir kanal açma fikri Caesar tarafından dile getirilmiş, uygulamasına Neron döneminde başlanmış, ancak yüksek maliyeti nedeniyle tamamlanmadan bırakılmıştır.

Diğer bir eyalet başkenti *Nikopolis*'in yükselişini de kısmen ticaret yolları üzerindeki konumuyla açıklamak mümkündür. *Nikopolis* Tiyatrosu, M.Ö. 31 yılında Antonius ile Kleopatra'nın birleşik ordularının kesin yenilgisi ile sonuçlanan *Actium* Savaşı'nda Octavius'un komuta çadırının kurulu olduğu, sonradan bir anı yerine dönüştürülen tepenin eteklerindedir. Ancak, savaşın ardından kurulan ve M.S. birinci yüzyılda, olasılıkla da Trajan döneminde *Achaia*'dan ayrılan *Epirus* eyaletinin başkenti olan koloni, bu tarihsel önemin ötesinde,[4] bölge topraklarının Roma egemenliğine direniş göstermiş halk kitlelerinin kentte yeniden iskana zorlanarak örgütlenmesinde kilit unsurdur (Alcock 1993: 145; Mommsen 1974: 295).[5] Aynı nedenle, direnişin merkezinde yer alan, Yunan halklarının en eski ve, yerini M.Ö. beşinci yüzyılda *Delfi* almadan önce, en önemli kutsal kehanet merkezi olan *Dodone*'deki, Yunanlıların ortak *Naia* kutlamalarında kullanıldığı için "çok büyükler" arasında yer alan tiyatro, Augustus dönemi veya hemen sonrasında bir ceza uygulaması olarak arenaya dönüştürülmüştür (Daux 1959: 750; Vanderpool 1960: 270). Roma egemenliği öncesinde de ekonomik bakımdan azgelişmiş durumdaki *Akarnania, Aetolia, Epirus* ve *Leucas* halklarının *Aetolia* ve *Achaia* güçleri safında Roma işgaline direnişi, *Roma*'yı Doğu'ya bağlayan askeri yol (*Via Egnatia*) üzerinde kilit konumdaki bu bölgenin Roma ordusu tarafından harap edilmesine, böylelikle de potansiyel bir tehdit oluşturan, kentleşme düzeyi düşük, iyi yönetilmeyen ve kaynaklarından yeterince yararlanılamayan bir kenar bölgesi olarak kalmasına neden olmuştur (Alcock 1993: 141-3). Erken Roma İmparatorluğu döneminde yaşamsal öneme sahip *Epirus* eyaleti ve *Via Egnatia*'nın güvenliğinin sağlanması için, Balkan Yarımadası'nın İtalya'ya bakan batı kıyısı ile *Thessalia*, *Macedonia* ve *Thracia* bölgelerinin Ege kıyılarında bir dizi koloni kurulmuştur. Eyalet başkenti *Ni-*

4 *Actium*'un, tarihsel öneminin dışında, İtalya ile Yunanistan arasında kurulan efsanevi bağlantının bir yansıması olarak Adriyatik'in iki kıyısını birleştirme söyleminin Augustus dönemindeki önemi için bkz. Alcock (1993: 143) ve Zanker (1990).

5 Theodor Mommsen (1974: 295), Octavius'in "zafer kenti" dışında başka hiçbir Roma kentinin zorunlu iskan yöntemiyle kurulmadığının altını çizerek, İskender'in ardıllarının *Selanik*, *Kassandria, Demetrias* ve *Lysimachia*'daki benzeri uygulamalarını sayar. *Actium*'da Antonius'u destekleyen *Patras* halkı, benzer bir zorunlu iskanla cezalandırılmamıştır. Koloni olarak yeniden kurulan *Patras*'a Korint Körfezi'nin her iki tarafından toprakların ve, İ.Ö. 60'ların sonlarında Pompey tarafından Akdeniz'de Roma için büyük tehdit oluşturan korsanların bir grubunun yerleştirilmesinin ardından, Roma kolonisi olarak yeniden kurulduğu halde kısa zamanda gerileyen *Dyme*'nin yönetiminin bağlanması, henüz kentleşmemiş bölgelerin yeni kurulan "kentler sistemi"ne eklemlenmesine tanınan önceliğin bir başka ipucudur (Rizakis 1997: 28).

kopolis'i kuzey Ege kıyısına bağlayan karayolu, bağımsız kent-devleti statüsünü koruyan *Larissa* üzerinden, Roma kolonisi olarak yeniden kurulan *Dium* ve *Pella*'ya, oradan da yine bağımsız kent-devleti statüsünü koruyan bölgenin en önemli liman kenti *Selanik* üzerinden Roma kolonisi olarak yeniden kurulan *Philippi*'ye bağlanır. Roma kolonisi olarak yeniden kurulan *Cassandrea* da aynı güzergah üzerindedir. *Larissa*'dan güneye ve *Nikopolis*'ten Korint Körfezi boyunca doğuya giden karayolları ise, bir diğer Roma kolonisi *Megara* üzerinden, diğer eyalet başkenti *Korinthos*'a bağlanır. *Epirus*'den farklı olarak, *Sparta* ve *Argos* gibi, Roma egemenliği öncesinde genişleme eğilimi gösterip yeni kurulan "kentler sistemi" içinde de statülerini koruyacak olan kent-devletlerinin hâkimiyet savaşlarına sahne olan Mora Yarımadası'ndaki karayolları ağında ise, yeni kurulan *Dyme* ve *Patras*'ın eklemlenmesi dışında, büyük bir değişiklik olmamış gözükmektedir.

Denizyollarıyla birlikte çalışma alanı içindeki üçüncü eyalet başkentine gelince, Sicilya ve Messina Boğazı ile Adriyatik'ten gelip, Balkan ve Mora Yarımadalarının batı kıyılarından Girit'e bağlanan rota da, imparatorluğun ulaşım ağı içinde, en az *Korinthos* üzerinden Ege'ye bağlanan kadar önemli olsa gerektir. Ege'den güney Girit yoluyla İskenderiye'ye bağlanıp hiç kesilmeyen yaz rüzgarlarıyla mısır filolarını Mısır'dan *Roma*'ya ulaştıran deniz yolu, Erken Roma İmparatorluğu'nun ulaşım ağı içinde giderek önem kazanmıştır (Sanders 1982: 132; Bradford 2004: 24, 58). M.Ö. ikinci yüzyılda daha küçük yerleşmeler üzerinde hâkimiyet kurarak birbirine rakip olan *Knossos, Cydonia* ve *Hierapytna* kentlerinin direnişini M.Ö. 69-7 yılları arasında kırıp adada Roma hâkimiyetini kuran Q. Caecilius Metellus'u destekleyen *Gortyna* kenti, Girit'i M.Ö. 74 yılında kurulan *Cyrenaica* eyaleti ile birleştirerek oluşturulan *Creta et Cyrene* eyaletine başkent olmuş ve, Girit'in güneyindeki diğer yerleşmelerle birlikte, İtalyan tüccar gruplarının akınına uğramıştır (Sanders 1982: 3, 132). Ancak, adadaki Roma kolonisi olarak yeniden kurulan tek kent, çok sayıda eski askerin yerleştirildiği anlaşılan kuzeydeki *Colonia Iulia Nobilis Cnossos* olmuş ve, Mora Yarımadası'nda olduğu gibi, Girit'te de mevcut kent-devleti örüntüsü Roma hâkimiyeti altında korunmuş gözükmektedir (Sanders 1982: 4).

Roma Döneminde Yunanistan'da Sıfırdan İnşa Edilen Gösteri Yapılarının Dağılımı

Roma döneminde sıfırdan inşa edilen gösteri yapılarının dağılımı bu çözümleme ışığında değerlendirildiğinde, Girit'teki yoğunlaşma özellikle dikkati çeker (Resim 1). Roma döneminde sıfırdan inşa edilen sekiz tiyatro ve bir *odeon* yapısına ek olarak, çalışma alanı içinde varlığı mimari ve/ya epigrafik buluntularla saptanan sekiz amfitiyatrodan beşinin (*Gortyna, Hierapytna, Cnossos, Cher-*

sonesus ve *Kissamos*) Girit'te bulunması, adanın "Romalılaşma" sürecinde kattettiği büyük mesafenin bir göstergesi olarak yorumlanabilir (Falkaner 1854: 15-6; Sanders 1982: 57). Diğer amfitiyatro kalıntılarının *Achaia* eyaletinin başkenti *Korinthos* ile Korint Körfezi girişindeki Roma kolonisi *Patras*'ta ve *Larissa*'dan *Pella*'ya bağlanan karayolu üzerindeki *Aegae* (*Vergina*) kentinde bulunması da bu bakımdan anlamlıdır (Elefteri Ora 27.12.1984; Welch 1999: 138).

Girit'in dikkate değer bir başka özelliği, Roma döneminde sıfırdan inşa edilen "çok büyük" üç tiyatrodan birini (*Lyttus*), "büyük" beş tiyatrodan da (ikisi *Gortyna*'da, biri *Hierapytna*'da olmak üzere) üçünü barındırmasıdır (Resim 1). İkisi "büyük" olmak üzere toplam üç tiyatroya ek olarak, bir *odeon*, bir amfitiyatro, bir stadyum ve bir sirk yapısı ile *Creta et Cyrene* eyaletinin başkenti *Gortyna*, çalışma alanı içinde bu bakımdan *Atina* ile boy ölçüşebilen tek kent olarak ortaya çıkmaktadır. "Çok büyük" tiyatrolardan bir diğerinin *Epirus* eyaletinin başkenti *Nikopolis*'te inşa edilmiş olması, ayrıca diğer eyalet başkenti *Korinthos*'ta Roma döneminde mevcut kalıntıların üzerinde yeniden inşa edilen tiyatronun da çalışma alanı içindeki "en büyük" tiyatrolar arasında yer alması, tiyatroların büyüklüklerine göre dağılımının bölgede yeni kurulan kentler sisteminin kademelenmesini yansıttığı izlenimini verir. "Büyük" tiyatroların bir diğerinin, batıda eyalet başkenti *Nikopolis*'e, güneyde ise *Megara* üzerinden bir diğer eyalet başkenti *Korinthos*'a bağlanan diğer bağımsız kent-devleti *Larissa*'da yer alması, bu gözlemi destekler. *Sparta*'daki tiyatro dışında, Roma döneminde sıfırdan inşa edilen diğer tiyatroların dağılımı ise, *Pella* ve *Megara* gibi bazı eksiklere rağmen, adeta Erken Roma döneminde kurulan kara (*Dium, Beroia, Selanik*) ve deniz (*Gytheion, Chersonesus, Kouphonisi*) yolu ağının hangi düğümlerinin yeni atıldığına işaret eder gibidir. Bu son grup tiyatronun (izleyici kapasitesine ilişkin bilgiye ulaşılamayan *Selanik* örneği dışında) "küçük" yapılar olması, Alcock'un (1993: 105, 148, 150) imparatorluk sisteminin çeperinde yer aldığı halde kentleşme düzeyi en yüksek eyaletlerden biri olan *Achaia* özelinde yaptığı, eyalet başkenti *Korinthos* ile "sıradan" kentler arasındaki farkın giderek açıldığı ve bu dengesizliğin zaman içinde kendi kendisini üretir hale geldiği gözlemini destekler görünür. Woolf (1997: 6) da, benzer şekilde, Roma'nın doğu eyaletlerindeki kentlerin Erken Roma İmparatorluğu döneminde büyüklük ve nüfus bakımından daha önce olduğundan çok daha fazla farklılaştığını ve orta büyüklükteki kentlerin yoğunluğunu yitirerek yerini *Korinthos* gibi "çok büyük" az sayıda kente bıraktığını vurgular. Roma döneminde (*Gortyna*'daki hariç) "orta büyüklükte" tiyatro inşa edilmediğini gösteren mevcut tiyatro kalıntıları da, benzer bir tablo sergileyerek, "mimari yapı - büyüklük - işlev" bağıntısını doğrulamaktadır. Roma döneminde sıfırdan inşa edilen "küçük" yapıların büyük çoğunluğunu oluşturan *odeon*lar ise genellikle büyük bir tiyatro ya-

pısı zaten bulunan bir kentte inşa edilmiştir. Bu gözlemlerden hareketle, tiyatroların büyüklüklerine göre ve diğer gösteri yapıları ile birlikte dağılımının bölgede yeni kurulan "kentler sistemi'nin kademelenmesiyle büyük ölçüde örtüştüğü söylenebilir. Ancak, "istisnalar" da en az bu saptamanın üzerinde temellendiği örnekler kadar dikkate değerdir.

Çalışma alanı içinde Roma döneminde sıfırdan inşa edilen "çok büyük" tiyatroların üçüncüsü, *Sparta*'da bulunmaktadır. *Actium*'da Octavius'un yanında yer alan tek Yunan kenti olan *Sparta*, savaşa adını veren *Apollo Actius*'a adanmış oyunların (*Actiaca*), zaferin ardından *Nikopolis*'te düzenlenmeye başlamasıyla birlikte, başkanlığı ile ödüllendirilmiş, savaşta filosu ile Octavius'un yardımına gelen Spartalı Gaius Julius Eurycles ise Octavius tarafından Roma vatandaşı yapılarak *Sparta*'da yönetime getirilmiş ve nüfuz alanı tüm *Laconia*'yı içerecek şekilde genişletilmiştir (Cartledge and Spawforth 1989: 96; Kennell 1999: 202). Böylece, iç savaşların sona ermesi ile Yunan topraklarının bütünüyle Roma hâkimiyeti altına girmesi arasında, yeni bir güç türünün ortaya çıktığı düşünülebilir. Büyük olasılıkla Caesar ve Augustus'a adanmış İmparatorluk Kültü Tapınağı'nın tamamlanmasının ardından, kendi kurduğu *Caeserae* oyunları kapsamında kentte ilk kez düzenlenen tiyatro yarışmaları sırasında kullanılmak üzere inşa edilen *Sparta* Tiyatrosu'nun tüm masraflarını üstlenen de Eurycles'ten başkası olmasa gerektir (Marchetti 2001: 137; Cartledge and Spawforth 1989: 133-4, 184-5). *Sparta*'nın karayoluyla bağlandığı liman kenti *Gytheion*'daki Augustus dönemine tarihlenen tiyatroda bulunan bir yazıtta, İmparatorluk Kültü'ne ek olarak, Gaius Julius Eurycles ve oğlu Gaius Julius Lacon'un anısına adanmış oyunlardan söz edilmesi, Elizabeth Gebhard'ın (1999: 118) da belirttiği gibi, Roma hâkimiyeti gerçeğinin Yunan, özellikle de *Sparta* topraklarının yerel tarihsel unsurları ile bütünleşmesine bir örnek oluşturması bakımından, dikkate değerdir.

Bu çerçeveden bakıldığında, *Sparta*'da Eurycles tarafından inşa edildiği düşünülen tiyatroya en benzeyen örnek, kendi döneminin önde gelen yazar ve vaizlerinden, tanınmış bir Sofist ve imparator Marcus Aurelius'un öğretmeni olan Herodes Atticus tarafından, M.S. 160 yılında ölen eşi Annia Regilla'nın anısına, *Atina* Akropolü'nün güneybatı yamacı eteklerindeki çok özel bir arazide, Roma döneminin "büyük" yapılarının beşincisi olarak inşa edilen *odeum*dur (Thompson 1990: 14). *Epirus*, İtalya ve Mısır dahil, üç eyaletin sekiz farklı yerinde arazilere sahip sıradışı bir birey olan Herodes Atticus'un diğer inşaat faaliyetleri arasında, *Atina*'da mermerden yeniden inşa ettirdiği Panathenaic Stadyum dışında, *Delfi*'deki stadyum ve *Korinthos*'ta Agripa tarafından yaptırılan *odeum*un restorasyonu ile *Olympia*'daki anıtsal çeşme bulunmaktadır (Alcock 1993: 74-5, 78, 125). Caesar zamanlarından başlayarak *Roma*'da hatırı sayıla-

gelen bir aileden gelen Herodes Atticus'la aynı adlı taşıyan bir aile büyüğü, M.Ö. 87/6'da L. Cornelius Sulla tarafından alınan *Atina*'nın *agorasının* onarımı için bizzat Caesar'dan yardım almış, onun ölümünün ardından Cicero ile yazışmalarını sürdürerek oğlunun *Atina*'daki öğretmenlerinden biri olmuştur (Geagan 1997: 20). Bu nedenlerle, Alcock (1993: 154-5) bu aileyi, imparatorun ailesiyle ve birbirleriyle güçlü dostluk ve evlilik bağlarıyla doğrudan bütünleşmiş olup, mekân içinde hareketli kalan ve bölgede Roma tarafından kurulan yeni sistemi adanmışlıkları ve ekonomik güçleri ile destekleyen aristokrat ailelere örnek gösterir. Bu yorum, yazının bu ikinci bölümünde yapılan diğer çözümlemelerle birlikte ele alındığında, Yunanistan'daki Roma dönemi tiyatrolarını Fernand Braudel'in (1989-90) *II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* kitabında çözümsel bir araç olarak kullandığı ve makalelerinde açıklayıp savunmayı sürdürdüğü (Braudel 1980), birbiriyle bağıntılı üç zaman düzlemine göre yorumlanmasını destekler gözükmektedir.

3. Yunanistan'daki Roma Dönemi Tiyatrolarının Braudel'in Üç Zaman Düzlemine Göre Bir Yorumu

Braudel geçmişe üç zaman düzleminden yaklaşır: insanın çevreyle olan uzun vadeli, neredeyse zamansız ilişkisi; orta vadede değişime ve dönüşüme uğrayan ekonomik, toplumsal ve politik "yapılar'; ve kısa vadeli, tekil "olaylar'. "Olaylar" tarihinin "yapılar" tarihi olmaksızın anlaşılamayacağını, bununsa "jeo-tarih" olarak adlandırdığı "uzun vade" (*longue durée*) anlaşılmadan mümkün olamayacağını savunan Braudel, Akdeniz üzerine başyapıtını da "jeo-tarih" ile başlayan üç kitap halinde kurgulamış ve "olaylar'ın tarihine son kitabı ayırmıştır. Aynı çözümsel yaklaşımı benimseyerek, tıpkı İspanya kralı II. Felipe'in edimleri gibi, Herodes Atticus ve Gaius Julius Eurycles'in tiyatro inşaatlarının yerinin de bu sonuncu düzlem olması gerektiği söylenebilir. Ancak, Braudel'in "olaylar" tarihi için belirttiği gibi, her iki bina da bireysel birer edim gibi gözükse de, söz konusu bireylerin çalışma alanı üzerinde kurulan Roma hâkimiyeti ile birlikte gelen ekonomik, toplumsal ve politik "yapılar" ile ne kadar bütünleşmiş oldukları unutulmamalıdır. Aynı görüşü destekleyecek bir başka örnek, Roma hâkimiyeti altında olduğu dönemde dönüşümlerle kullanımda tutulan Dionysos Tiyatrosu'na ek olarak, ikisi sıfırdan inşa edilip (Agripa ve Herodes Atticus) biri onarılan (Pericles) üç *odeon* ve mermerle yeniden inşa edilen bir stadyum binası ile, gösteri yapılarının sayısı bakımından bölge içindeki tek rakibi *Creta et Cyrene* eyaletinin başkenti *Gortyna* olan *Atina*'dır. *Atina*'nın gösteri yapıları, Yunan kültürünün Roma İmparatorluğunun çok-kültürlü yapısı içindeki, imparatorların ziyaretleriyle tescillenen özel yerinin bir yansıması ve aynı zamanda da çok özel koşulların ürünü olarak karşımıza çıkar. Bu bakımdan özellikle

belirleyici olan Augustus döneminin ardından Hadrianus'un Ege'nin iki kıyısındaki kentlerden kurduğu Yunan birliğinin başkenti olarak *Atina*'yı seçmesi, *Roma* ile *Atina*'nın gittikçe eşitlenen statüsünün bir göstergesidir (Zanker 1990; Alcock 1997: 3). Bu bağlamda üretilen gösteri yapıları, gerçekten de, tipoloji araştırmalarının çoğu zaman çeliştikleri sonuçlarını gölgede bırakarak önplana çıkan, ancak belirli bir yapı türünü temsil gücü taşımayan "olaylar" olarak düşünülebilir.

Tipolojik özelliklerin, bu nadir "istisnalar" yerine, büyüklüklerine göre ve diğer gösteri yapıları ile birlikte dağılımları bölgede Roma hâkimiyeti ile birlikte değişime ve dönüşüme uğrayan ekonomik, toplumsal ve politik "yapılar'ın bir yansıması olarak ortaya çıkan "kentler sistemi'nin kademelenmesiyle büyük ölçüde örtüşen örneklerde aranması daha anlamlı olsa gerektir, ki bu saptama da bizi, Braudel'in ikinci düzlemine götürür. Tiyatro mimarisinde izleyici kapasitesinin değişmesinden en doğrudan etkilenecek bileşke olan *cavea*da tercih edilen inşa teknikleri karşılaştırmalı olarak incelendiğinde, çalışma alanı içinde Roma döneminde sıfırdan inşa edilen "çok küçük" yapılar arasında gördüğümüz *odeon*ların dikkate değer bir çoğunluğunun, doğal bir arazi eğimine oturmak yerine, bütünüyle (*Atina Agripa, Dium, Gortyna, Kos, Nikopolis, Selanik*) ya da kısmen (*Patras, Thasos*) inşa edilmiş bir altyapı üzerinde yükseldiği görülür (Resim 1). Roma döneminde sıfırdan inşa edilen küçük tiyatrolar da tamamen (*Beroia, Chersonysus, Dium, Gortyna*'daki "küçük" ve "orta boy" tiyatrolar, *Hierapytna*'daki küçük tiyatro) ya da kısmen (*Gytheion, Kouphonisi*) inşa edilmiş bir altyapı üzerinde yükselir. İnşa tekniklerindeki çeşitlilik, "büyük" ve "çok büyük" tiyatrolarda daha da artar. Rodos'taki "çok küçük" *odeon* gibi, *Lyttus* ve *Nikopolis*'teki "çok büyük" tiyatrolarda da *cavea* tümüyle doğal eğime oturtulmuşken, *Gortyna*'daki "büyük" tiyatroların biri tümüyle, diğeri ise, tıpkı *Sparta*'daki "çok büyük" tiyatro ve *Atina*'daki "büyük" Herodes Atticus *odeonu* gibi, kısmen inşa edilmiş bir altyapı üzerinde yükselmektedir. En istisnai örnekler olarak, *Hierapytna*'daki "büyük" tiyatroda doğal eğime oturtma, dolgu ve inşa edilmiş altyapı bileşenleri birlikte kullanılmış, *Larisa*'dakinde ise onur konuklarına ayrılmış tek bir mermer sıranın arkasındaki oturma düzeni, ahşap banklarla oluşturulmuştur. Bu dökümden çıkabilecek tek sonuç, Yunanistan'da Roma döneminde sıfırdan inşa edilen tiyatro yapılarının ayırt edici özelliklerinden birinin belirli bir inşa tekniği olmadığıdır. Yunan-Roma ikili karşıtlığı üzerine kurulu tipoloji ile tariflenenin aksine, oturma sıralarını doğal eğimden faydalanarak inşa etmek Yunanistan'da, Moretti'ye (1992: 9) göre tutuculuk ya da ekonomik nedenlerle, çok uzun dönemler boyunca kullanılan, bu yüzden de Roma hâkimiyeti altında inşa edilen tiyatroları öncekilerden ayırt edebilecek bir ölçüt olamayacak bir tekniktir.

Bu saptama ile birlikte, Braudel'in "jeo-tarih"" düzlemine geçmiş oluruz. Buna göre, oturma sıralarının doğal eğime yaslanarak oluşturulması, insanın çevre ile ilişkisinin neredeyse "zamansız" tarihinin parçasıdır. Vitruvius'un önerdiği bakışım kurallarının tekil örneklere hangi ölçüde uyarlanabileceği konusunda olduğu gibi, inşa edilmiş altyapı unsurlarının kullanımında da asal belirleyici, çoğunlukla, arazinin doğal özellikleri ve yapının büyüklüğü olmuş gibi gözükmektedir. Yunanistan'daki izleyici kapasitesi on binlere yaklaşan ve arazinin doğal eğiminin dolgu yoluyla *cavea* için gereken optimumu sağlayacak şekilde artırılması (*Atina* Dionysos), *cavea*nın iki kanadının uçlarda inşa edilmiş altyapı üzerine oturtularak (*Argos, Dodone, Megalopolis, Sicyon, Sparta*) iç ve/ya dış desteklerle sağlamlaştırılması (*Dodone* ve *Megalopolis*) gibi bazı inşa teknikleri yanı sıra, izleyicilerin bir *diazoma*ya (*Sparta*) veya orta *cuneus* üzerindeki bir girişe ulaşarak oradan üst sıralardaki yerlerine dağılmasını sağlayan dış merdivenler (*Dodone, Megalopolis*) ya da tonozlu geçitler (*Sicyon*) gibi, geleneksel olarak Roma döneminde kullanıma girdiği düşünülen bileşenler barındıran Hellenistik dönem yapıları, bu açıdan en iyi örneklerdir. Tümü de "büyük" veya "çok büyük" tiyatrolar arasında yer alan bu örneklerde, söz konusu altyapı bileşenleri, Akdeniz havzasının Roma hâkimiyeti altında imparatorluk sistemine geçmesinin hemen öncesindeki geçiş döneminde dikkate değer gelişim gösteren bu kentlerde, yarışmalar veya meclis toplantıları için bir araya gelen çok sayıda kullanıcı ile birlikte ortaya çıkan, taşıyıcı sisteme ve dolaşıma ilişkin sorunlar gibi işlevsel gerekliliklere bir yanıt olarak düşünülebilir. Başlı başına bir "istisna" olan *Atina* ve *Epirus*'te Roma hâkimiyetine direnişin merkezi *Dodone* dışında, bu tür çözümlerin görüldüğü örneklerin tümünün, birbirlerine karşı savaştıkları yüzyıllarının ardından, Mora Yarımadası'nda Roma hâkimiyeti altında statülerini koruyarak karayolları ağının ana kavşakları olmayı sürdüren kent-devletleri olması, dikkate değerdir. Roma döneminde sıfırdan inşa edilen gösteri yapılarının büyüklük ve coğrafi dağılımının büyük ölçüde Roma hâkimiyeti altında Akdeniz'de, özellikle *Roma*'yı Doğu'ya bağlayan kara ve denizyolları üzerinde gereken yerlerde yeni koloniler kurularak oluşturulan "kentler sistemi" tarafından belirlenmiş görünmesi de, Braudel'in "jeo-tarih" olarak adlandırdığı "uzun vade" (*longue durée*) anlaşılmadan "olaylar" tarihinin ve "yapılar" tarihinin anlaşılamayacağı savını destekler. "Romalılaşma" ile kastedilen süreçler de ancak, Braudel'in yaptığı gibi, bu düzlemde yapılacak ayrıntılı çalışmalarla çözümlenebilecektir.

Görüldüğü gibi, uzun vadede değişen özellikle insan-doğa ilişkilerini; orta vadede değişen ekonomik, toplumsal ve politik yapıları, ve kısa vadede değişen bireylerin edimlerini kapsayan bu üç tarihsel zaman düzlemi, Yunanistan'daki antik tiyatro kalıntılarına ilişkin, yüzey araştırması benzeri bir yöntemle topla-

nan veriler bütününden ayrıştırılabilen mimari yapı, büyüklük, işlev ve inşa tekniği benzerliklerini zaman ve mekân içinde çözümlemeye olanak sağlayan bir kuramsal çerçeve sunmaktadır. Bu çerçevenin önemli olanaklarından biri, tarihsel anlatıların bütünlüğü içinde Yunan'dan Roma'ya bir evrim halinde gördüğümüz antik tiyatro mimarlığının çizgisel gelişimini daha fazla örneği kapsayacak şekilde kırıp çoğaltmaya, zaman ve mekân içinde farklı gelişim ve değişim hızlarını yakalamaya olanak sağlamasıdır. Bu sayede, Inge Nielsen'in (2000, 2002) tapınım alanlarındaki seyir düzenlemelerinin kent merkezlerindeki tiyatro yapılarıyla eşanlı ancak farklı bir gelişim gösterdiği ve bu gelişimde inşa tekniğinin belirleyici olmadığı yönündeki savı gibi farklı görüşlerin içerilmesi de mümkün olabilecektir. *Larisa*'daki M.Ö. birinci yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen ahşap düzenleme, buna bir örnek oluşturabilir. O halde, Yunanistan'daki antik tiyatroların mimari özelliklerinde gözlenen ve Yunan-Roma ikili karşıtlığı üzerine kurulu tipoloji ile ifade edilemeyen çeşitlenmeyi anlamlandırma yönünde bir girişim olarak başlayan bu denemenin, belirli varsayımlar içeren ve veriler ışığında sınanabilir çıkarımlarda bulunmaya olanak sağlayan bir model önerisine ulaştığı düşünülebilir. Örneğin, diğer koloniler gibi, *Pella* ve *Megara*'da da Roma veya öncesine tarihlenebilecek tiyatrolar bulunup bulunmadığı araştırılabilir; ancak bu, kuşkusuz, gerçekleşmemiş olması mümkün bir olasılıktır. Ayrıca, bölgede Roma hâkimiyeti kurulduğu dönemde mevcut olan gösteri yapılarının gördüğü müdahaleler ya da Roma dönemi anıtsal sahne cephelerinin türlerine göre dağılımı da, aynı modele dayanan bir araştırmaya konu edilebilir.[6] Bu tür araştırma konuları daha da çoğaltılabilir.

Braudel'in yaklaşımı gibi, arkeoloji dahil (örneğin Bintliff 1991; Knapp 1992), farklı uzmanlık alanlarında yaygın olarak benimsenen bir örnek çerçeve içinde çalışıyor olmanın sağladığı bir olanak, yöntemin eleştirilerinden faydalanmaktır. Braudel'in üç tarihsel zaman düzlemine getirilen en kapsamlı eleştiri, doğa koşulları ile ekonomik, toplumsal ve politik yapıların üçüncü düzlemde yer alan bireyler üzerindeki belirleyici etkisini gerçekte olduğundan daha ağırlıklı görerek insanı doğanın ve sistemin kölesi konumuna düşürdüğü yönündedir.[7] Bu eleştirinin, tümü kamunun girişimi ya da en azından izniyle inşa edilen antik dönem tiyatro yapılarına odaklanan bu deneme için geçerli olmayacağı açıktır. Zaten, bilim kuramı açısından bakıldığında, bu çalışmaya konu edilen mimarlık ürünlerinin tamamının, aslında, orta vadede değişime ve dönüşüme uğrayan ekonomik, toplumsal ve politik "yapılar" tarafından belirlenen kısa vadeli, tekil "olaylar" olarak ele alındığı söylenebilir. Çözümlemelerde üç ayrı düzlemde

6 Bu konuda bir kaynak için bkz. Moretti (1992a).

7 Arkeoloji alanından bu yönde bir eleştiri için bkz. Moreland (1992).

ele alınmaları, mimari özelliklerinin zaman ve mekân içinde gösterdikleri çeşitliliği ve değişim hızlarını yakalayabilmek içindir.

Kaynakça

Alcock, S. E. (1997) "Introduction - the problem of Romanization, the power of Athens." M. C. Hoff ve S. I. Rotroff (der.) *The Romanization of Athens - Proceedings of an International Conference held at Lincoln, Nebraska (April 1996)* içinde, Oxford: Oxbow Books, s. 1-7.

Alcock, S. E. (1993) *Graecia Capta: An Archaeological and Historical Study of Roman Greece.* Cambridge: Cambridge University Press.

Ancient Corinth - A Guide to the Excavations. Athens: American School of Classical Studies at Athens, 1954.

Ashby, C. (1999) *Classical Greek Theatre, New Views of an Old Subject.* Iowa City: University of Iowa Press.

Bieber, M. (1961) *The History of the Greek and Roman Theater.* Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Bintliff, J. (der.) (1991) *The Annales School and Archaeology.* Leicester [etc.]: Leicester University Press.

Bradford, E. (2004) *Akdeniz, Bir Denizin Portresi.* Ahmet Fethi (çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Braudel, F. (1989-90) *II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası.* Mehmet Ali Kılıçbay (çev.). İstanbul: Eren Yayıncılık.

Braudel, F. (1980) *On History.* Chicago: The University of Chicago Press.

Cartledge, P. ve Spawforth, A. (1989) *Hellenistic and Roman Sparta: A Tale of Two Cities.* Londra ve New York: Routledge.

Ciancio Rossetto, P. ve Pisani Sartorio, G. (1994/95/96) "Theatre and theatres." P. Ciancio Rossetto ve G. Pisani Sartorio (der.) *Teatri Greci e Romani - Alle Origini del LinguaggioRappresentato* 1 içinde, Roma: Edizioni Seat, s. 64-85.

Daux, G. (1959) "Chronique de Fouilles." *NCH* 84, s. 617-869.

Eco, U. (1997) "Function and sign: the semiotics of architecture." N. Leach (der.) *Rethinking Architecture - A Reader in Cultural Theory* içinde, Londra ve New York: Routledge, s. 182-202.

Elefteri Ora (27.12.1984). "Δημὸσιο κτὶριο ἠλθε στο φως στην Πὰτρα - πρὸκειται μὰλλον για αμφιθὲατρο απαλλοριὼσεις στη Βὲργινα." Ελευθερὴ Ωρα (27.12.1984).

Eyüboğlu, İ. Z. (1991) *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü.* İstanbul: Sosyal Yayınlar.

Falkaner, E. (1854) *A Description of Some Important Theatres and Other Remains in Crete from a Ms. History of Candia by Ontorio Belli in 1586.* Londra: Trübner & Co.

Fear, A. T. (2002) *Rome and Baetica, Urbanization in Southern Spain c. 50 BC - AD 150.*

Oxford: Clarendon Press.

Frederiksen, R. (2000) "Typology of the Greek theatre building in Late Classical and Hellenistic times." *Proceedings of the Danish Institute at Athens* 3, s. 135-75.

Geagan, D. J. (1997) "History and prosopography, the Athenian elite: Romanization, resistance, and the exercise of power." M. C. Hoff ve S. I. Rotroff (der.) *The Romanization of Athens - Proceedings of an International Conference held at Lincoln, Nebraska (April 1996)* içinde, Oxford: Oxbow Books, s. 19-32.

Gebhard, E. R. (1999) "5. The theatre and the city." W. J. Slater (der.) *Roman Theatre and Society. E. Togo Salmon Papers I* içinde, Ann Arbour: The University of Michigan Press, s. 113-27.

Gellner, E. (1982) "What is structuralisme?" C. Renfrew, M. Rowlands ve B. A. Segraves (der.) *Theory and Explanation in Archaeology* içinde, New York: Academic Press, s. 97-124.

Hammond, P. C. (1965) *The Excavation of the Main Theatre at Petra, 1961-1962, Final Report*. Londra: Colt Archaeological Institute Publications.

Jones, J. E. (1987) "Cities of victory, patterns and parallels." Chrysos, Evangelos (der.) *Nicopolis I - Proceedings of the First International Symposium on Nicopolis, 23-29 September 1984* içinde, Preveza: Municipality of Preveza, s. 99-108

Kennell, N. M. (1999) "Chapter 7: From *Perioikoi* to *Poleis*, the Laconian cities in the Late Hellenistic period." S. Hodkinson ve A. Powell (der.) *Sparta: New Perspectives* içinde, Londra: Duckworth ve The Classical Press of Wales, s. 189-210

Knapp, A. B. (der.) (1992) *Archaeology, Annales, and Ethnohistory*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lara, S. (1992) "El trazado vitrubiano como mecanismo abierto de implantación y amplicación de los teatros romanos." *Archivo Español de Arqueología* 65, s. 151-79.

Lara Ortega, S. (1991) El Teatro Romano de Sagunto: *Génesis y Construcción*. Valencia: Universidad Politécnica de Valencia.

Marchand, S. L. (1996) *Down from Olympus, Archaeology and Philhellenism in Germany*, 1750-1970. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Marchetti, P. (2001) "Rapport de synthèse: édifices et complexes monumentaux." Jean-Yves Marc, Jean-Charles Moretti ve Didier Viviers (der.) *Constructions publiques et programmes édilitaires en Grèce entre le IIe siècle av.J.-C. et le Ier siècle ap.J.-C. Actes du Colloque organisé par l'École Français d'Athènes et le CNRS. Athènes 14-17 Mai 1995* içinde, Athens: BCH Supplement 39, s. 137-54.

Mariner Bigorra, S. (1982) "El teatro en la vida de las provincias de Hispania." *Actas del Simposio "El Teatro en la Hispania Romana" - Mérida, 13-15 de Noviembre de 1980* içinde, Badajoz: Coloquios Científicos de la Institución Pedro de Valencia, s. 15-23.

Minor, V. H. (1995) *Art History's History*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall.

Mommsen, T. (1974) *The Provinces of the Roman Empire from Caesar to Diocletian*. I.

W.P. Dickson (çev.). Chicago: Ares Publishers Inc.

Moreland, J. F. (1992) "8. Restoring the dialectic: settlement patterns and documents in medieval central Italy." A. B. Knapp (der.) *Archaeology, Annales, and Ethnohistory* içinde, Cambridge: Cambridge University Press, s. 112-29.

Moretti, Jean-Charles (1998) "L'implantation du théâtre d'Argos dans un lieu plein de sanctuaires." A. Pariente ve G. Touchais (der.) *Argos et l'Argolide, topographie et urbanisme. Actes de la table ronde internacional, Athènes-Argos, 1990* içinde, Paris: De Boccard, s. 233-59

Moretti, Jean-Charles (1992) "Morphologie des théâtres de la Grèce antique." *Histoire de l'Art* 17-18, s. 5-10.

Moretti, Jean-Charles (1992a) "L'adaptation des théâtres de Grèce aux spectacles impériaux." C. Landes (der.) *Spectacula II - Le théâtre antique et ses spectacles. Actes du colloque tenu au Musée Prades de Lattes les 27, 28, 29 et 30 avril 1989* içinde, Lattes: Musée archéologique Henri Prades, s. 179-85.

Nielsen, I. (2002) *Cultic Theatres and Ritual Drama, A Study in Regional Development and Religious Interchange between East and West in Antiquity.* Aarhus: Aarhus University Press.

Nielsen, I. (2000) "Cultic theatres and ritual drama in Ancient Greece." *Proceedings of the Danish Institute at Athens* 3, s. 107-33.

Rizakis, A. D. (1997) "Section 1: Urban structures - 2. Roman colonies in the province of Achaia: territories, land and population." S. E. Alcock (der.) *The Early Roman Empire in the East* içinde, Oxford: Oxbow Books, s. 15-36.

Romano, D. G. (1993) "Post-146 BC land use in Corinth, and planning of the Roman colony of 44 BC." T. E. Gregory (der.) *The Corinthia in the Roman Period, Including the Papers Given at a Symposium held at the Ohio State University on March 7-9, 1991* içinde, Ann Arbor, Michigan: JRA Supplement 8, s. 9-30.

Sanders, I. F. (1982) *Roman Crete, An Archaeological Survey and Gazetteer of Late Hellenistic, Roman and Early Byzantine Crete.* Warminster, Wilts: Aris & Phillips Ltd.

Sear, F. B. (1990) "Vitruvius and Roman theater design." *AJA*, 94, s. 249-58.

Small, D. B. (1983) "Studies in Roman theater design." *AJA*, 87, s. 55-68.

Thompson, H. A. (1990) "The impact of Roman architects and architecture on Athens: 170 BC-AD 170." S. Macready ve F. H. Thompson (der.) *Roman Architecture in the Greek World* içinde, Londra: The Society of Antiquaries, s. 1-17.

Vanderpool, E. (1960) "News letter from Greece." *AJA* (64), s. 265-71.

Vitruvius (1993) *Mimarlık Üzerine On Kitap*. Suna Güven (çev.). Ankara: Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yayınları.

Vitruvius (1960) *The Ten Books on Architecture.* Çev. Morris Hicky Morgan. New York: Dover Publications Inc.

Welch, K. (1999) "Negotiating Roman spectacle architecture in the Greek world: Athens and Corinth." B. Bergmann ve C. Kondoleon (der.) *The Art of Ancient Spectacle* içinde, Washington: National Gallery of Art, s. 124-45.

Woolf, G. (1997) "Section 1: Urban structures - 1. The Roman urbanization of the East." S. E. Alcock (der.) *The Early Roman Empire in the East* içinde, Oxford: Oxbow Books, s. 1-14.

Zanker, P. (1990) *The Power of Images in the Age of Augustus*. Alan Shapiro (çev.). Michigan, Ann Arbor: The University of Michigan Press.

İletişim Adresleri

Burcu Ceylan
Erciyes Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi
Kayseri 38039
e-posta: gazel68@yahoo.com

Yiğit Erbil
İngiliz Arkeoloji Enstitüsü
Tahran Caddesi 24, 06700 Ankara
e-posta: yerbil@biaatr.org

Burcu Erciyas
Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi
Yerleşim Arkeolojisi Ana Bilim Dalı, İnönü Bulvarı 06531 Ankara
Tel: (312) 210 6213
e-posta: berciyas@metu.edu.tr

Ayşegül Gürgezoğlu
e-posta: gurgezoglu@yahoo.com

Suna Güven
Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Bölümü
Mimarlık Tarihi Ana Bilim Dalı, İnönü Bulvarı 06531 Ankara
Tel: (312) 210 2219, Fax: (312) 210 7966
e-posta: sunag@metu.edu.tr

Ömür Harmanşah
Department of Art, Reed College
3203 SE Woodstock Boulevard, Portland OR 97202 USA
Tel: 503 517 7364
e-posta: omur.harmansah@reed.edu

Lale Özgenel
Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Bölümü
Mimarlık Tarihi Ana Bilim Dalı, İnönü Bulvarı 06531 Ankara
Tel: (312) 210 2235, Fax: (312) 210 7966
e-posta: olale@metu.edu.tr

Arzu Öztürk
Mimar Sinan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi
Arkeoloji Bölümü, Çırağan Cad. Yakı Sok. No. 2, 80690 Beşiktaş, İstanbul
Tel: (212) 236 6936/164, Faks: (212) 261 1121
e-posta: aozturk@msu.edu.tr

Onur Öztürk
The University of Texas at Austin, Department of Art and History of Art
2220 Leon St. Apt. 203, Austin TX, 78705 USA
Tel: 1- 512- 2369561
e-posta: onurozturk@mail.utexas.edu
onurozturk@yahoo.com

Ufuk Serin
Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi
Restorasyon Ana Bilim Dalı, İnönü Bulvarı 06531 Ankara
Fax: (312) 210 1249
e-posta: serin@arch.metu.edu.tr

Sinan Sülüner
e-posta: hsinansuluner@yahoo.com.tr

Zeynep Aktüre
İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü
Gülbahçe Kampüsü, Urla 35430 İzmir
Tel: (232) 7507050, Fax: (232) 7507012
e-posta: zeynepakture@iyte.edu.tr

Bahadır Yıldırım
Amerikan İlmi Araştırmalar Enstitüsü
Turan Emeksiz Sokak, No.7, Kent Sitesi B Blok, D3, Gaziosmanpaşa, 06700 Ankara
Tel: (312) 427 2222
e-posta: bahayild@yahoo.com

Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Tarihi Programı 2003 yılında doktora araştırmaları sempozyumunun üçüncüsünü düzenledi. Daha önceki sempozyumlarda genç araştırmacılar Osmanlı (1999) ve Cumhuriyet (2001) dönemlerini ele alarak yeni araştırmaları ve yorumları örneklemişlerdi. Bu sempozyum ise mimarlık tarihinin çok daha eski ve çok daha uzun bir zaman dilimine, Eskiçağ'a odaklandı. Sempozyumdaki sunuşlar yaklaşık olarak 2000 yıllık bir dönemi, yani tarih öncesi ile geç antik dönem arasında kalan zamanların mekânlarını ve insanlarını değişik kapsamlarda ve çerçevelerde değerlendirdi, tartıştı ve yorumladı. Başka bir deyişle genç araştırmalar, bu zamansal çerçeve içerisinde eskiçağın yapı kültürlerinin değişik boyutlarını farklı dönemlerde ve coğrafyalarda, kendi yorumları eşliğinde örnekledi.

ODTÜ mf

ARKEOLOJİ VE ESKİÇAĞ TARİHİ: 43

ISBN 975-8293-91-5

homerkitabevi
Yeni Çarşı Cad. No: 28/A
34433 Galatasaray - İstanbul
www.homerbooks.com